

ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

ΤΟΥ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΟΜΩΝΥΜΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ

ΚΑΤΑ ΜΗΝΑ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΑΙ

ΧΑΡΑΛΑΜΠΗΣ ΑΝΝΙΝΟΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΧΡΙΣΤΟΦ. ΣΑΜΑΡΤΣΙΔΗΣ ΕΝ ΚΟΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ

ΤΟΜΟΣ ΙΕ΄.

Φυλλάδιον 1. Σεπτέμβριος.

15

1892

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΙΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

ΟΔΟΣ ΟΦΘΑΛΜΙΑΤΡΕΙΟΥ ΑΡΙΘΜΟΣ 3.

1892

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΤΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ
ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ

Πρὸς τοὺς κ. κ. Γυμνασιάρχας.

Ὁ ἐνταῦθα «Φιλολογικὸς Σύλλογος Παρνασσός» πρὸς ἄλλαις κοινωφελέσιν ἐργασίαις αὐτοῦ ὑπὲρ τῆς ἐνισχύσεως τῆς ἐθνικῆς παιδείσεως καὶ τῆς τῶν γραμμάτων προαγωγῆς καὶ διαδόσεως ἤρξατο ἀπὸ ἐνὸς ἡδὴ ἔτους ἐκδίδων καὶ ἀξιόλογου μνησίου περιοδικὸν φιλολογικὸν καὶ ἐν γένει ἐπιστημονικὸν σύγγραμμα ὑπὸ τὸ ὄνομα **Παρνασσός**. Ἐκ τῶν ἀκριστοῦδε ἐκδοθέντων τευχῶν αὐτοῦ καὶ ἐκ τῶν ὑστέρων καταδεικνύεται ἡ χρησιμότης του. Ἐπιθυμοῦντες νὰ παράσχωμεν τὴν δυνατὴν ἡμῖν ὑποστήριξιν εἰς τὸ προκείμενον κοινωφελὲς ἔργον, συνιστῶμεν ὑμῖν τε καὶ τοῖς παρ' ὑμῖν κ. κ. καθηγηταῖς αὐτό, ἵνα γένωνται ὅσοι ἂν προαιρῶνται συνδρομηταὶ αὐτοῦ, ὅπως διὰ τούτου ἐνισχυθῆ ἡ ἐκδοσις αὐτοῦ.

Ἐν Ἀθήναις, τῆ 8 Ὀκτωβρίου 1877.

Ὁ Ἵπουργός

Θ. Π. ΔΗΛΙΑΓΙΑΝΝΗΣ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΤΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ
ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ

Πρὸς τοὺς κ. κ. Γυμνασιάρχας καὶ Σχολάρχας.

Καὶ ἄλλοθεν καὶ ἐκ τῆς ὑπ' ἀριθ. 651 ἐγκυκλίου τοῦ καθ' ἡμᾶς ὑπουργείου, τῆ 8 Ὀκτωβρίου 1877 ἐκδοθείσης, γνωρίζετε ὅτι ὁ ἐνταῦθα «Φιλολογικὸς Σύλλογος Παρνασσός» ἐκδίδει χάριν τῆς κοινῆς ὠφελείας, συμφώνως δὲ καὶ πρὸς τὴν ἀποστολὴν αὐτοῦ, περιοδικὸν σύγγραμμα φερώνυμον τοῦ Συλλόγου. Ἐν τούτῳ καταχωρίζονται λόγον ἀξίαι διατριβαί, καὶ ποικίλων γλώσσεων πάροχοι σημειώσεις, ἔργα λογιῶν. Ἐπιθυμοῦντες χάριν τῆς ἐκ τῆς ἐκδόσεως αὐτοῦ ὠφελείας νὰ ἐνισχυθῆ κατὰ τὸ δυνατόν αὐτό, ἐθεωρήσαμεν ὅτι συμβάλλεται ἰκαρῶς εἰς τοῦτο ἡ ἐν αὐτῷ καταχώρισις διατριβῶν καὶ σημειώσεων ἀρχαιολογικῶν ἀνακαλύψεων, περὶ λειψάνων ἀρχαίων ἠθῶν καὶ ἐθίμων σωζομένων αὐτοσιῶς ἢ καὶ κατὰ τύπον καὶ παραλλαγὰς ἐν ταῖς νῦν συνηθείαις τοῦ ἰδιωτικοῦ καὶ κοινωτικοῦ βίου, περὶ λέξεων καὶ ὄρων ἐν τῇ διαλέκτῳ τοῦ κοινοῦ λαοῦ διατηρουμένων ἐν τύπῳ παροιμιῶν ἢ ἀξιωματῶν. Ἡ διὰ περιοδικῆς διακοινώσεως τοιούτων ἀντικειμένων παρέχει ἀφορμὴν ἄλλως καὶ τοῖς λογίοις εἰς περαιτέρω ἐρεῦνας καὶ ἐξιχνιάσεις τῶν φυλετικῶν σχέσεων τῶν διαφόρων κοινοτήτων καὶ τοῦ ἐθνικοῦ βίου, σώζει δὲ ταῦτα ἐκ τοῦ ἐξαφανισμοῦ, εἰς ὃν ὁ χρόνος καὶ ἡ ὁσημέραι ἐπισυνβαινούσα μετατροπὴ τῆς βιώσεως τὰ καταδικάζει.

Οἱ προαιρούμενοι ἵνα καὶ οὕτω χρήσιμον τὴν φιλομουσίαν καὶ ἰκαρότητα αὐτῶν καταστήσωσι θέλουσι στέλλει τὰ ἐκάστοτε εἰς γρῶσιν αὐτῶν προερχόμενα ὅπωςδῆποτε τοιαῦτα εὑρήματα κατ' ἐνθεῖαν πρὸς τὴν ἐπιστάσιαν τῆς ἐκδόσεως τοῦ οὕτωσιν οὐσταινομένου περιοδικοῦ ὀ **Παρνασσός**.

Ἐν Ἀθήναις, τῆ 23 Ἰουνίου 1880.

Ὁ Ἵπουργός

Ν. ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ

ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

ΓΙΓΑΝΤΕΣ ΚΑΙ ΝΑΝΟΙ

ΣΚΑΛΑΘΥΡΜΑ

Εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ παρόντος περιοδικῶ συνέπιπτε καὶ εἰδικὴ ἐπιτροπὴ συγκειμένη ἐκ τοῦ προέδρου τοῦ Συλλόγου κ. Ν. Γ. Πολίτου καὶ τῶν μελῶν κ. κ. Σπυρ. Π. Λάμπρου, Παραγιώτου Φέρμπου, Τιμολέοντος Ἡλιοπούλου καὶ Ἰγνατίου Μοσχάκη.

Ἵπῆρξαν ἄρα ποτε ἐπὶ τῆς γῆς ὀλόκληροι λαοὶ διαφέροντες κατὰ τὸ ὕψος ἢ τὴν βραχύτητα τοῦ ἀναστήματος ὅσον τοῦλάχιστον ὁ ὕψιστος ἀπὸ τοῦ ἐλαχίστου ἀνθρώπου, τὸν ὅποιον ἔτυχεν ἕκαστος ἡμῶν νὰ θαυμάσῃ εἴτε ἐκθετόμενον ἐπὶ δικαίᾳ ἀμοιβῇ ἢ καὶ δωρεὰν καθ' ὁδόν; Ἡ ὑπαρξὶς τοιούτων ἐθεωρεῖτο ἐπὶ πλείστους αἰῶνας ὡς βεβαία καὶ ὠρίζετο μάλιστα καὶ ὡς τόπος τῆς κατοικίας αὐτῶν εἴτε νῆσός τις τῆς Μεσογείου, εἴτε πέραν τοῦ Νείλου ἀφρικανικὴ χώρα. Εἰς ταύτας ὅμως οὐδεὶς ἔτυχε μετὰ τὸν Ὀδυσσεῖα νὰ ταξειδεύσῃ ἐκ τῶν διηγουμένων τὸ θαῦμα ἀρχαίων, οὔτε ὁ Ἡρόδοτος, οὔτε ὁ Ἀριστοτέλης, οὔτε ὁ Στράβων, οὔτε ὁ Πομπώνιος Μέλας, οὔτε ὁ Λουκιανός, οὔδ' ἄλλος τις συντάκτης *Περίπλου, Ἀληθοῦς ἱστορίας, Γεωγραφικῶν ἢ Παραδόξων ἀκουσμάτων*. Εἰς τὰς κλασικὰς πρέπει νὰ προστεθῶσιν αἱ πλειστάκις ἐφάμιλλοι κατὰ τὴν τερατολογίαν διηγήσεις τῶν εὐαρίθμων μεσοχρονίων περιηγητῶν, ὅσοι ἔτυχε νὰ προχωρήσωσιν εἰς τὰ ἐνδότερα τῆς Ἀσίας ἢ τῆς Αἰθιοπίας, ὅπως κηρύξωσι τὸν θεῖον λόγον ἢ προμηθευθῶσιν ἀρώματα, μαργαρίτας καὶ ὀδόντας ἐλεφάντων. Ἐφ' ὅσον ὅμως ἠῤῥξανεν ὁ ἀριθμὸς τούτων, τῶν περιηγητῶν δηλ. καὶ ὄχι τῶν ἐλεφάντων, καὶ μετ' αὐτοῦ ὁ φόβος μὴ ἐλεγχθῶσι ψευδολογοῦντες, τὰ ἄκρα ὄρια τοῦ κατὰ τόπους ἀνθρωπίνου ἀναστήματος περιωρίζοντο κατὰ πολὺ. Καὶ οἱ μὲν πυγμαῖοι καὶ μυρμιδόνες ἐφαίνοντο μεγαλείτεροι ἐφ' ὅσον ἐπλησίαζέ τις αὐτούς, συμφώνως πρὸς τοὺς νόμους τῆς ὀπτικῆς, ἐνῶ οἱ γίγαντες κατὰ παράθασιν τούτων παρίσταντο ἰκανῶς βραχύτεροι ἐκ τοῦ πλησίον. Τῆς τοιαύτης βαθμιαίας ἐλαττώσεως αὐτῶν παρέχει πρῶχειρον καὶ σύγχρονον παράδειγμα τὸ ὕψος τῶν Παταγόνων. Τοῦτο, καίτοι ὑποβασθὲν ἀπὸ δέκα εἰς ἐπτὰ μόνον πόδας, ἀπομένει μὲν πάντοτε ὡς ἐκ τῆς

μακρᾶς συνηθείας προσιμῶδες, πράγματι ὅμως οὔτε δεκάπουν εἶνε οὔτε ἑπτάπουν, οὐδ' ὑπερβαίνει κατὰ τὰς τελευταίας ἀκριβεῖς καταμετρήσεις τὸν μέσον ὄρον τοῦ εὐρωπαϊκοῦ. Οὕτω λοιπὸν οὐδὲ γιγάντειον ἔθνος ὑπάρχει οὐδαμοῦ, οὐδὲ κἄν κατὰ ἓνα μόνον δάκτυλον ἀνώτερον τοῦ συνήθους ἀνθρωπίνου ὕψους. Συμφωνότερα πρὸς τὴν ἀλήθειαν εἶνε μόνη ἡ ὑπαρξίς λαῶν τινῶν περὶ τὸν βόρειον πόλον καὶ τὸν ἰσημερινόν, κατὰ τι ἀπολειπομένων τοῦ μέσου ὄρου. Τοιοῦτοι εἶνε οἱ Γροηλανδοί, οἱ Λάπωνες, οἱ Ἑσκιμῶοι καὶ οἱ μικράνθρωποι τοὺς ὁποίους μετὰ τὸν Ἡρόδοτον, τὸν Μιάνην καὶ τὸν Σβαίνφουρτ ἀνεκάλυψεν ἐσχάτως ὁ Στάνλεης εἰς τὰ ἀνήλια δάση τῆς Μαύρης Ἠπείρου. Μεταξὺ τούτων δύσκολον μὲν θὰ ἦτο νὰ στρατολογήθῃ ἀνάλογος τοῦ πληθυσμοῦ ἀριθμὸς ἐπιλέκτων ἢ θωρακοφόρων, ἀλλ' ἔτι δυσκολώτερος ὁ σχηματισμὸς ἐνὸς μόνου λόχου ἀκροβολιστῶν, δυναμένων ὅπως ὁ Μπεμπές καὶ ὁ Θωμποῦς νὰ παρελάσσωσι μὲ ἀκαμπτον ῥάχιν καὶ ὑψηλὸν πῖλον ὑπὸ τὰ σκέλη θωρακοφόρου. Τὰ ἀνωτέρω πιστεύομεν ἱκανὰ πρὸς κατάταξιν εἰς τὴν ἀκραιφνῆ μυθολογίαν πάντων τῶν τε κλασικῶν καὶ νεωτέρων ἱστορημάτων περὶ σημαντικῆς κατὰ τόπους ἀνισότητος τοῦ ἀνθρωπίνου ὕψους. Τὰ διάφορα τούτου γένη, τὸ καυκάσιον, τὸ μαλαίσιον, τὸ αἰθιοπικόν, τὸ ἐρυθρόδερμον καὶ τὰ ἄλλα διαφέρουσιν ἀλλήλων κατὰ μόνον τὸ χρῶμα καὶ τὴν τρίχα, ὅχι ὅμως καὶ τὸ μέγεθος ὅπως τὰ γένη τῶν σκύλων. Ἐνῶ τῷ ὄντι ὁ μικρότερος μολοσσὸς τῆς ἱερᾶς μονῆς τῶν Ἀγράφων ἰσοδυναμεῖ πρὸς τριάκοντα τοῦλάχιστον κυνάρια τῆς Μελίτης, δύσκολον θὰ ἦτο νὰ εὐρεθῇ ἐν αὐτῇ καλόγηρος ὀγκωδέστερος δύο ἢ τὸ πολὺ τριῶν Λαπῶνων ἢ Βοσχημάνων.

Πολὺ σημαντικώτερα τῆς κατὰ τόπους εἶνε ἡ κατ' ἄτομα διαφορὰ ἀναστήματος τοῦ ἀνθρωπίνου διπόδου. Αὕτη δύναται τῷ ὄντι νὰ μετρηθῇ οὐχὶ καθ' ὑφεκατόμετρα, ἀλλὰ κατὰ πόδας καὶ διποδίας, ὅπως οἱ στίχοι τῶν ἀρχαίων ποιητῶν. Κατὰ τὸν Κάλλιστον Νικηφόρον, ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος εἶχεν εἰς τὴν αὐλὴν του ἀνθρωπίσκον καλούμενον Ἀλύπιον καὶ οὐχὶ μεγαλείτερον πέρδικος· οὐδὲ φαίνεται τοῦτο ἀπίστευτον ἢ κἄν ἀπίθανον, ἀφοῦ χίλια διακόσια μετὰ ταῦτα ἔτη ἐνεκλείσθη ἄλλος τις ἰσομεγέθης ἐντὸς πλοκοῦντος περδίκων, ἐκ τοῦ ὁποῦ προκύψας αἰφνης μὲ βαρὺν πέλεκυν εἰς τὰς χεῖρας, μετεχειρίσθη τοῦτον πρὸς διαίρεσιν τοῦ πλακουντίου εἰς ἰσαριθμούς τῶν δαιτυμόνων μερίδας. Φύσει δὲ ὢν φιλόπονος καὶ ὑπηρετικὸς ἐβοήθει διὰ τοῦ αὐτοῦ πελέκεως τοὺς θειριστάς, πελεκῶν τοὺς στάχους ὅπως τὰς δρυὸς ὁ ὕλοτόμος. Πρὸς πληρεστέραν τοῦ Νικηφόρου δικαιολογίαν δὲν εἶνε περιττὸν νὰ ἐνθυμίσωμεν, ὅτι κατ' αὐτὸν τὸν οὐχὶ πολὺ ἀπέχοντα ἀπὸ ἡμᾶς δέκατον ἕκτον αἰῶνα περιή-

γοντο οἱ νάνοι εἰς τὰς ἀγορὰς τῆς Ἰταλίας ἐντὸς κλωθίων ὡς τρυγόνες ἢ φασιανοί. Ἄν δὲ πλὴν τούτων λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὰς ἔτι αὐθεντικώτερας μαρτυρίας τοῦ παρόντος αἰῶνος, τὴν τοῦ ἐν Καίρῳ προξένου τῆς Γαλλίας Δουμαλλιέ, μετρήσαντος ἐνήλικον ἀνθρωπάριον ὕψους δεκαοκτῶ δακτύλων, τὴν τοῦ φυσιολόγου Βίρχ μνημονεύοντος ἐν τῇ Ἀνατομικῇ αὐτοῦ συλλογῇ ἄλλου τινός, συμπληρώσαντος τὸ τριακοστὸν πέμπτον ἔτος τῆς ἡλικίας του καὶ τὸν δέκατον ἑνατον δάκτυλον τοῦ ἀναστήματος του καὶ πρὸ πάντων τὴν εἰκοσαδάκτυλον ὥραιαν καὶ σοφὴν νάνισσάν τοῦ ἀνωτέρου πάσης ὑποψίας ἐπιφανοῦς ἰατροῦ Βιερέυ, ἄδικον θὰ ἦτο νὰ θεωρήσωμεν μυθῶδη τὰ τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ τοῦ ἀναστήματος τῶν πυγμαίων. Πράγματι μυθῶδες εἶνε οὐχὶ τὸ ἀνάστημα ἀλλὰ μόνος ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν, πιθανῶς δὲ καὶ οἱ αἱματηροὶ αὐτῶν ἀγῶνες πρὸς τοὺς γεράνους, τοὺς ὁποίους ἐθεώρουν τὰ ἀνδράριζ ἐκεῖνα, ἄγνωστον διὰ τίνα λόγον, φυλετικούς αὐτῶν ἐχθροὺς ὅπως ἡμεῖς τοὺς Βουλγάρους.

Πολὺ τῆς μικρότητος τῶν νάνων ὑπερβολικώτερον ἦτο τὸ μέγεθος τῶν ἐλλήνων, ἐβραίων καὶ μεσαιωνικῶν γιγάντων. Ἐκ τούτων ἄλλοι μὲν ἦσαν ὑψηλότεροι πύργου, ἄλλοι δὲ ἐσφενδόνιζον ὄρη καὶ ἄλλοι ἔτρωγαν εἰς τὸ πρόγευμα ἀγέλην προβάτων ἢ διεβαίνον θαλάσσας χωρὶς νὰ βραχῶσιν ὑπεράνω τῶν γονάτων. Καὶ τῶν τοιούτων ὅμως γιγάντων πολὺ μᾶλλον γιγάντειος εἶνε ὁ ὄγκος τῆς ἀνοησίας τῶν ρασοφόρων λογιωτάτων, οἵτινες προέβησαν μετὰ πάσης σοβαρότητος εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἀπόδειξιν ὅτι ταῦτα εἶνε ἀδύνατα καὶ ἐπομένως πρέπει νὰ θεωρήσωμεν ψεύστας τὸν Ὅμηρον, τὸν Βιργίλιον, τοὺς συντάκτας τοῦ Ταλμουδ καὶ τοὺς ραψοδοὺς τῶν ἱπποτικῶν αἰῶνων. Οἱ μακάριοι οὗτοι κριτικοὶ φαίνονται τελείως ἀγνοοῦντες ὅτι πρῶτον καὶ ἀπαραίτητον τοῦ ψεύδους συστατικὸν εἶνε ἡ ἀξίωσις νὰ πιστευθῇ τοῦτο ὡς ἀλήθεια. Ὡς τύπος ἀκραιφνοῦς ψεύστου δύναται νὰ χρησιμεύσῃ οὐχὶ ὁ ποιητῆς τῆς Ὀδυσσεΐας, ἀλλ' ὁ ὀσιώτατος καπουκῖνος πάτερ Ραθελος, ὁ διὰ τοῦ σχοινίου τῆς ζώνης του ἀκριβῶς καταμετρήσας ἐν Θεσσαλονίκῃ σκελετὸν ἀρχαίου γίγαντος ἔχοντα μῆκος ἐνενήκοντα ἕξ ποδῶν καὶ τινῶν δακτύλων, ἢ ὁ σοφολογιώτατος Θωμᾶς Φλαζέλιος, ὁ διηγούμενος «εἰς τὸν *giglor* ἀναγνώστην» τίνι τρόπῳ ἠτύχησε ν' ἀνασκάψῃ παρὰ τὰ Δρέπανα τῆς Σικελίας «τὰ *leifnara* τοῦ περιβοήτου Πολυφῆμου, ὅστις εἶχε ταφῆ καθήμενος καὶ ἐκράτει ἀκόμη εἰς τὴν δεξιὰν ὡς *ρόπαλον* κατάρτιον *πλοίου φέρον* εἰς τὴν ἀκρὰν σφαιρὰν *μολύβδου βάρους ὀκτῶ καρταρίων*. Τὸ ἀποχωρισθὲν κρατῖον τοῦ *Κύκλωπος* ἠδυνήθη νὰ περιλάβῃ τέσσαρας *σάκκους σίτου*, ἐνῶ ὁ μικρότερος τῶν ὀδόντων αὐτοῦ ἐξῆγγιζεν ἑκατὸν οὐγκίας καὶ τὸ ὄστον τῆς κνήμης

εἶχε μῆκος εἴκοσι ποδῶν¹». Καὶ τηλικούτος ὅμως ὢν ἀπομένει ὁ Κυκλωψ μικροσκοπικὸς νάνος ἐν συγκρίσει πρὸς τὸν ταλμουδικὸν γίγαντα Ὅγ, τὸν σφενδονίσαντα ὀλόκληρον λόφον κατὰ τῶν Ἰσραηλιτῶν καὶ μόνους τοὺς πόδας του δυνηθέντα νὰ λούσῃ εἰς τὰ ὕδατα τοῦ κατακλυσμοῦ. Κατὰ τὰ κανονικὰ ὅμως βιβλία τῆς Γραφῆς, τὸ ὕψος τοῦ Ὅγ, ὅπως καὶ τὸ τοῦ Γολιάθ, ἀπὸ τῆς πτέρνης μέχρι τῆς κορυφῆς, δὲν ἦτο ἀνώτερον τῶν εἴκοσι δύο ποδῶν, ἦτοι τριπλάσιον τοῦ τῶν σημερινῶν γιγάντων. Εἰς δὲ τοὺς κλίνοντας νὰ τὸ θεωρήσωσι καὶ μετὰ τὸν περιορισμὸν τοῦτον ὡς μυθῶδες δύναται, πιστεύομεν, ν' ἀντιταχθῇ ἡ ὑπόμνησις ὅτι κατ' ἀπαράβατον φυσιολογικὸν νόμον ἡ περίοδος τῆς αὐξήσεως τοῦ τε ἀνθρώπου καὶ πάντων τῶν μαστοφόρων ζῴων διαρκεῖ περὶ τὸ τρίτον τοῦ μέσου ὄρου τοῦ βίου αὐτῶν. Ἀφοῦ λοιπὸν ὁ βραχύβιος σημερινὸς ἄνθρωπος, ὁ ζῶν ἐξήκοντα περίπου ἔτη καὶ αὐξάνων μέχρι τοῦ εἰκοστοῦ κατορθώνει νὰ ὑψωθῇ εἰς ἕξ καὶ ἑπτὰ ἐνίοτε πόδας, οὐδόπως ἀπίστευτον ἢ καὶ πολὺ ἀπίθανον εἶνε ἂν οἱ βιβλικοὶ ἥρωες, οἱ ζῶντες τριακόσια ἢ τετρακόσια ἔτη καὶ ἐπομένως μεγαλόνοντες μέχρι τοῦ ἑκατοστοῦ, ἀνεδεικνύοντο καὶ κατὰ τὸ ἀνάστημα τριπλάσιοι τῶν συγχρόνων. Ἡ τοιαύτη ὅμως ἐξήγησις ἀρμόζει εἰς μόνους τοὺς γίγαντας τῶν Ἑβραίων οὐχὶ δὲ καὶ τοὺς τῶν Ἑλλήνων, τῶν ὁποίων οὐδὲν ἔχομεν διδόμενον ὅπως θεωρήσωμεν τὴν μακροβιότητα πατριαρχικὴν. Τὸ δὲ μόνον τὸ ὁποῖον δύναμεθα νὰ εἴπωμεν πρὸς ἐξήγησιν οὐχὶ τοῦ πραγματικοῦ ἀλλὰ τοῦ ἀποδοθέντος εἰς αὐτοὺς ἐκτάκτου ἀναστήματος εἶνε, ὅτι οἱ ἀνασκάψαντες καὶ καταμετρήσαντες ἑκατοντάποδας σκελετοὺς Κυκλώπων ἴσως δὲν ἐψεύσθησαν, ἀλλ' ἐπλανήθησαν ἐκλαβόντες ὡς ἀνθρώπινα τὰ ὑπ' αὐτῶν ἀνευρεθέντα ἐν Σικελίᾳ καὶ Θεσσαλονίκῃ ὅσα προκατακλυσματικῶν θηρίων. Τὴν τοιαύτην ἐξήγησιν ὑπέδειξεν ἡ, ὡς λέγουσιν οἱ κοντίζοντες βουλευταί, «εἰσηγήσατο ἡμῖν» φιλοπαίγμων Ἀγγλῆς, ἥτις θαυμάζουσα πέρυσιν ἐν τῷ φυσιογραφικῷ ἡμῶν Μουσεῖῳ πελώριον σιαγόνα πικερμιακοῦ μαστόδοντος, ἠρώτησεν ἂν εἶνε αὕτη ἡ τοῦ Πολυφήμου.

¹ Βλ. Gr. de Semur, Traité des erreurs σ. 34.

Ἐμμ. Ροῦθης.

ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ ΙΤΑΛΙΑΣ

ΠΙΣΑ¹

(1845—1849)

Οἱ Ἑλληνες σπουδασταί.

Κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους οἱ φίλοι Πισᾶται, ἀφανεῖς ἀπόγονοι ἐπιφανῶν προγόνων—οὐ σπάνια δὲ τὰ τοιαῦτα—δὲν ἦσαν μέλη, οὔτε τακτικά, οὐδὲ καὶ ἀντεπιστέλλοντα, οὐδεμιᾶς ἐν τῷ κόσμῳ γεωγραφικῆς ἐταιρείας. Δι' ὃ καὶ αἱ γεωγραφικαὶ καὶ περιγητικαὶ αὐτῶν γνώσεις δὲν ἐξετείνοντο πέραν τῶν ὀρίων τῆς Λούκῆς καὶ τῆς Λιθόρνου, πλησιοχώρων πόλεων, οἵονεῖ ἀντιθαλάμων τῆς μαρμαροκτίστου καὶ ἐξόχως καλλιτεχνικῆς Πίσης. Ἐνιοι, ἀληθῶς, τῶν Πισατῶν εἶχον προθῆ μέχρι Φλωρεντίας, ἀλλ' ἔθεμεροῦντο ὡς ἄνθρωποι ἐκτακτοί, ὡς οἱ χερσαῖοι τῆς χώρας Κολόμβοι, καὶ οἱ πολλοὶ ὠμίλου περὶ αὐτῶν λέγοντες μετὰ θαυμασμοῦ: «Α! ἢλ Σινιὸρ Πάολο ἢ ἢλ Σινιὸρ Φραντζέσκο, αὐτός . . . ἔταξεῖδευσε . . . ἐπῆγεν εἰς τὴν πρωτεύουσαν!» Οἱ καλοὶ ἐκεῖνοι Πισᾶται εἶχον τοσοῦτον λησμονήσει ὅτι οἱ προπάτορες αὐτῶν ὑπῆρξαν πάλαι ποτὲ θαλασσοκράτορες, τὴν τριαιναν τοῦ Ποσειδῶνος τοῖς Γενοουησίοις ἀμφισθητοῦντες, καὶ ὅτι ἐκ τοῦ λιμένος τῆς Πίσης ἐξῆλθον αἱ πρῶται τριήρεις, αἱ πολεμήσασαι τοὺς λυμαινομένους τὴν Μεσόγειον Σαρακηνούς, ὥστε ἄνευ τῆς Λιθόρνου καὶ τοῦ Γόμβου, γενομένου πενήμιως γνωστοῦ ὡς ἐκ τῆς τελευταίας τοῦ Ἀγγλοῦ ποιητοῦ Σέλλεϋ², αὐτόθι ναυαγήσαντος καὶ πνιγέντος, θὰ ἠγνόουν καὶ αὐτὸ τῆς θαλάσσης τὸ χρῶμα. Κατατρίβοντες τὸν βίον ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν, ἀνερχόμενοι καὶ κατερχόμενοι τὸ Λουγγάρνο³, ἐθεώρουν τὸν μὲν Ἄρνον ὡς τὸν Ὠκεανόν, τὴν δὲ Φλωρεντίαν ὡς τὰ «πεῖρατα γαίης», ἔνθα, κατὰ τὸν

¹ (Σημ. Διευθ. Παρν.) Ἀπόσπασμα ἀνεκδότου περὶ Ἰταλίας βιβλίου, προσεχῶς ἐκδοθησομένου.

² Ὅρα περὶ Σέλλεϋ ἐκτενέστερον εἰς τὸ ἕνατον φυλλάδιον τοῦ Παρνασσῶ τοῦ παρελθόντος ἔτους ἀξιόλογον διατριβὴν τοῦ κ. Πλάτ. Δρακούλη.

³ Lungo l' Arno, Lungarno, Lungarni καλεῖται τὸ ἀπὸ τοῦ χεῖλους τοῦ ποταμοῦ τέμνοντος τὴν πόλιν εἰς δύο ἴσα σχεδὸν μέρη, μέχρι τῶν πρὸ αὐτοῦ οἰκιῶν καὶ μεγάρων λιθόστρωτον διάστημα, τὸ καθ' ὅλον τὸ μῆκος τοῦ Ἄρνου διήκον, ἐνὶ λόγῳ ἢ Παράρνεος ὁδὸς ἢ ἡ συνοικία.

“Ὀμηρον, τὸ Ἠλύσιον πεδίον¹. Ἡ μόνη διαφορὰ ἦτο ἡ ἐξῆς, ὅτι ἡ Φλωρεντία, πρωτεύουσα τότε τοῦ Μεγάλου Δουκὸς τῆς Τοσκάνης, Λεοπόλδου τοῦ Β', ἦτο εὐφρόσυνος διατριβή, ὄντως ἐπίγειος παράδεισος πανταχόθεν τοὺς ξένους προσελκύνων, ἐν ᾧ τὸ Ἠλύσιον πεδίον βασιλείον τῶν σκιῶν, «δῆμος ὀνείρων» Ἀλλὰ καὶ ἡ τότε Πίσα δὲν ἦτο καὶ αὕτη σκιά τοῦ παρελθόντος, ἡ «Pisa morta», οἱ δὲ πάλαι ποτὲ θαλασσομέδοντες Πισᾶται δὲν ἐγένοντο τὸ ἄκρον ἄωτον, τὸ ἰδεῶδες τῆς χερσαιότητος; Ἐγίνωσκον βεβαίως ὅτι ὑπάρχει ὑπὸ τὸν Ἥλιον κλασικὴ τις χώρα *Grecia*, *Ἑλλάς*, καλουμένη, κλεινὴ καὶ ἐνδοξος ἄλλοτε, — νῦν δὲ πρότυπον χαρτοβασιλείου, — διότι πρὸ ἀμνημονεύτων ἐτῶν πενήτηντα καὶ ἑκατὸν περὶ τοῦ Ἑλληνόπαιδες, ἰδίᾳ δὲ ἐξ Ἑπτανήσου, μετέβαινον εἰς Πίσαν ἵνα σπουδάσωσι τὰ νομικὰ ἢ τὴν ἰατρικὴν, ἀλλὰ δὲν ἤξευρον ἀκριβῶς ποῦ τοῦ κόσμου ἡ χώρα, αὕτη κεῖται. Ἐν ἐκάστη Ἑλληνος σπουδαστοῦ *Laurea* ἢ διδακτορικῆ ἀναγορεύσει, ὁ τῶν διδακτῶν ποιητῆς ἀείμνηστος Κάρολος Ὁρλανδίνης δὲν παρημέλει νὰ ὑπενθυμίξῃ τῷ ἀναγορευομένῳ, προσφέρων αὐτῷ *σορέττορ* ἢ, ἂν προτιμᾶτε, *τε-τρά-στρο-φορ*, — δὲν θὰ ἔλεγέ τις ὅτι ἀκούει τρακατρούκαν ἐκπυρσοκροτούσαν; Πόσον γλυκεῖα ἢ νεωτέρα Ἀττικὴ! — ὅτι «Πέλοπος κτίσμα ἢ Πίσα» καὶ νὰ βαπτίξῃ τὴν μούσαν αὐτοῦ ἐν τοῖς νάμασι τοῦ Ἀλφειοῦ, ἀλλὰ καὶ ταῦτα καὶ ἄλλα οὐχ ἤττον κλασικὰ δὲν ἤρουν δυστυχῶς ὅπως διαδώσωσι καὶ καταστήσωσι δημῶδη παρὰ τοῖς ἀπογόνους τοῦ Πέλοπος τῆς Ἑλλάδος τὴν γεωγραφίαν. Δι' ὃ καὶ οἱ φιλομαθεῖς Πισᾶται, ἐπὶ τῇ ἀφίξει ἐκάστου νέου Ἑλληνος σπουδαστοῦ, ἠρώτων μυσιστὴν ἴσως φορὰν:

- Καὶ εἶνε μακρὴν ἡ Ἑλλάς;
- Ἀρκετά.
- Πόσαι ἡμέραι εἶνε ἀπὸ ἐδῶ ἕως ἐκεῖ;
- Ἑπτὰ ὀκτώ.
- Ἑπτὰ ὀκτώ, τόσον μακρὰ!
- Καὶ θὰ διαμείνετε πολὺ ἐδῶ εἰς τὴν Πίσαν;
- Τέσσερα πέντε ἔτη.
- Τέσσερα πέντε! ἐπανελάμβανον μετὰ θαυμασμοῦ.

Ὀκτὼ ἡμερῶν ταξείδιον δι' ἀνθρώπους θεωροῦντας τὴν δύο καὶ ἡμίσειαν ὥρας ἀπέχουσαν διὰ τοῦ σιδηροδρόμου Φλωρεντίαν ὡς τὰς Ἡρακλείους στήλας, δὲν ἦτό τι ἀντάξιον τῶν περιηγήσεων τοῦ Σεβὰχ θαλασσοῦ τῆς Χαλιμᾶς; Πενταετής δὲ ἐν τῇ ζῆνῃ διαμονὴ δὲν ἐνεδεικνυεν τοῦτο πλοῦτον ἐπιβάλλοντα σεβασμὸν παρ' ἀνθρώποις, οἵτινες δὲν ἔζων

¹ Ὀδυσσ. Δ, 563.

ἐν τῇ χώρᾳ τῶν ἑκατομμυρίων; Καὶ ἡ πρὸς τοὺς Κυρίους *Ἑλλήνας*, *Signori Greci*, ὑπόληψις τῶν Πισατῶν ἦτο ἀμέριστος. Εἶνε ὁμως ἀληθὲς ὅτι καὶ οἱ Κύριοι *Ἑλληνες* προσεπάθουν νὰ δικαιώσωσι τὴν χρηστὴν ἐκείνην δόξαν, ἧς ἐκ τῶν προτέρων ἀπήλαυον. Ἐπρώτεον κατὰ πάσας τὰς ἐξετάσεις, ἐνιαυσίας τε καὶ διδακτορικός, δι' ὃ καὶ τὰ πλεῖστα τῶν πτυχιῶν αὐτῶν ἀνέγραφον ὑπατον τῆς ἐπιτυχίας βαθμὸν «cum plausu praeclarissimo», ὅπερ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ τῶν ἡμετέρων *ἀριστα*. Ἦσαν πάντοτε καλῶς ἐνδεδυμένοι καὶ διεκρίνοντο ἐπὶ κομψότητι εἰς τοὺς περιπάτους· ἐνιοὶ δὲ μάλιστα, οἱ ἄγαν κομψοῦμενοι, ἐπεδεικνυοντο καὶ ἰππεύοντες, ἐκ τούτων καὶ ὁ περιώνυμος ἐκ Παξῶν *Σπυριδιῶν*, ὁ ἀίδιον φῆμιν καταλιπὼν ἐν τοῖς χρονικοῖς τῶν σπουδαστῶν τῆς Πίσης, καὶ περὶ οὗ ἐκτενῶς ἐν τῷ περὶ Ἰταλίας βιβλίῳ. Τὸν δὲ χειμῶνα ἐφοίτων εἰς τὸ θέατρον, φέροντες λευκὰς χειρῖδας — τινὲς δὲ ἐκράτουν καὶ δίοπτρας — καθήμενοι οὐχὶ ἐν τῇ λαϊκῇ καὶ δημοκρατικῇ πλατείᾳ, ὡς οἱ πλεῖστοι τῶν Ἰταλῶν σπουδαστῶν, ἀλλ' ἐπὶ διακεκριμένων θέσεων (*posti distinti*), ἦτοι θρανίων. Τοῦτο δὲ οὐχὶ ἐκ πνεύματος ἀριστοκρατικοῦ, ἄπαγε τῆς βλασφημίας! Ὁ Ἑλληὴν εἶνε πάντοτε δημοκρατικός... ὁσάκις τυγχάνει, ἀντιπολιτευόμενος, ἀλλ' ἀπλῶς χάριν ἐπιδείξεως· οὐδεὶς δὲ ἠθολόγος ἰσχυρίσθη ὅτι κακία καὶ οὐχὶ ἀρετὴ, εἶνε τὸ νὰ ζητῆ τις νὰ ἐπιδείκνυται, ἦτοι νὰ φανῆ καλλίτερος παρ' ὅ,τι εἶνε. Τινὲς δὲ ἐσύχναζον εἰς χοροὺς καὶ συναναστροφάς, ἢ κατὰ Γάλλους, *allaient dans le monde*; Καὶ à propos χορῶν:

— Κύριε μπάρονα, ἔλεγέ ποτε ὁ Ζακύνθιος σπουδαστὴς Ψ*** πρὸς τὸν μακαρίτην κ. Τοσίτσαν, πρόξενον τῆς Ἑλλάδος ἐν Λιβόρνῳ, ἀλλὰ κατοικοῦντα ἐν Πίση, κύριε μπάρονα, δὲν θὰ μᾶς δώσετε εἰς τὸ ἀρχοντικό σας μίᾳ φέστᾳ ντὶ μπάλλο;

— Κύριε Ψ***, ἀπεκρίνετο ὁ πρόξενος, ὅστις ἦτο καὶ βαρῶνος, πῶς νὰ ποῦμε εἰς τὴν γλῶσσά μας μίᾳ φέστᾳ, ντὶ μπάλλο; σεῖς ποῦ ξέρετε τόσον καλὰ τὰ Ἑλληνικά.

— Μίᾳ χοροπανηγύρις, κύριε μπάρονα.

Ἄλλ' ὁ κ. μπάρων εὔρεν, ὡς φαίνεται, τὸ *χο-ρο-πα-νῆ-γυ-ρις* μακρὸν ὅσον τὴν μεγάλην Σαρακοστή καὶ δὲν ἔδωκε τῇ φέστᾳ, πρὸς λύπην βεβαίως τοῦ μακαρίτου ἑλληνοῦτοῦ Ψ*** — οἷος ὑποψήφιος διὰ τὴν Ἀκαδημίαν! — καὶ τῶν λοιπῶν σπουδαστῶν, μακαριτῶν φεῦ τῶν πλείστων. Οὕτως—ἵνα ἐπανέλθω εἰς αὐτούς,— διέπρεπον ἐπὶ σπουδῶν ἐπιμελείᾳ, ἐνδυμασίᾳ, συμπεριφορᾷ καὶ κατακτήσεσι πλατωνικαῖς... διότι εἶχον ὑπὲρ αὐτῶν τὸ μυστηριῶδες τοῦ ἀγνώστου γόητρον, ἦσαν κομψῶς ἐνδεδυμένοι, ἐνῶ ἄγαν ἀτημελεῖς οἱ τῶν Ἰταλῶν καὶ ἰδίᾳ τῶν

Τοσκανῶν σπουδαστῶν· ἐλάλουν ἄλλην ἢ ἐκεῖνοι γλῶσσαν· ἔμελλον νὰ διαμείνωσιν ἐν Πίση ἐπὶ ἔτη πολλά, ἄρα ἦσαν πλούσιοι· ἤρχοντο μακρόθεν καὶ τίς οἶδε μὴ ἢ ἄγνωστος αὐτῶν χώρῃ ἦτο τὸ πεφημισμένον τῶν ποιητῶν καὶ μυθογράφων Ἑλδοράδο, ὅπερ διαβρέχουσι ποταμοὶ ἐκρέοντες χρυσοῦ καὶ ἀργύρου καὶ ὠραίζουσι λόφοι καὶ βουνοὶ τιμῶν λίθων! Ταῦτα πάντοτε ἤρχουν ὅπως ἐξάψωσι τὴν φαντασίαν τῶν καλῶν τῆς Πίσης θυγατέρων καὶ στρέψωσι κατὰ προτίμησιν τὰ βλέμματα αὐτῶν ἐπὶ τῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν. Ἄλλ' ἐν τῇ προτιμήσει ταύτῃ νὰ συνετέλει ἄρα γε καὶ ἡ ἰδέα ὅτι Πισάτιδες καὶ Ἑλληνες ἦσαν μικρόν τι συμπατριῶται, καταγομένων ἐκείνων, κατὰ τοὺς μὲν ἐκ τῶν ἑταίρων τοῦ Νέστορος, κατὰ τοὺς δὲ ἐκ τῶν τοῦ Πέλοπος; ¹ δὲν εἶνε ἐντελῶς ἀπίθανον, τῶν Πισατῶν χρονογράφων ποιουμένων περὶ τούτου λόγον. Συνεχεῖς δὲ ἀφορμαὶ πειρασμοῦ, συναντήσεων καὶ ἀνταλλαγῆς βλεμμάτων ἐν πόλει μικρᾷ, οἷα ἡ Πῖσα καὶ — ἄρχομαι ἀπὸ Θεοῦ κατὰ τὸ ἱερὸν παράγγελμα, — πρωτίστη καρδιακῶν πυρκαϊῶν ἀφορμὴ, οἱ περικαλλέστατοι ναοί, τὰς τε Κυριακὰς καὶ ἄλλας λοιπὰς ἑορτασίμους ἡμέρας, — καὶ ἄπειροι τότε ἐν Ἰταλίᾳ αἱ Mezzefeste καὶ αἱ τῆς ἀργίας ἡμέραι —, Ἐρως δὲ καὶ Εὐσέβεια ἔζησαν πάντοτε ὡς πεφλημένον ἀνδρογυνον ἐν διαρκεῖ μηνὶ μέλιτος, ἐκεῖ ὅπου ἀνθεῖ ἡ πορτοκαλέα. Ἄλλ' ὁ οἶκος τοῦ Θεοῦ δὲν εἶνε ναὸς ἀγάπης; Δὲν λέγει τὸ Εὐαγγέλιον «ἀγαπᾶτε ἀλλήλους;» Καὶ οὐδεὶς σοφὸς θεολόγος εἶπέ ποτε ὅτι ἐκ τῶν ἀλλήλων τοῦ Εὐαγγελίου ἐξαιροῦνται αἱ γυναῖκες. Δὲν λέγει ὡσαύτως «ἀγάπα τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτὸν;» τὸ δὲ πλησίον, κατὰ τὸ λεξικόν, δὲν εἶνε ἐρμαφρόδιτον, ἦτοι ἀρσενικὸν καὶ θηλυκόν; Ἄλλ' ἂν οἱ θεολόγοι ἠμέλησαν νὰ εἰπῶσιν, ὅτι ἐξαιροῦνται αἱ γυναῖκες ἐκ τῶν ἀλλήλων τοῦ Εὐαγγελίου, ἂν ὁ μακαρίτης Γαζής καὶ οἱ λοιποὶ λεξικογράφοι ὄκνησαν νὰ σημειώσωσιν ὅτι ἐξαιρετικῶς ὁ πλησίον τοῦ Χριστοῦ εἶνε πάντοτε γενειοφόρου γένους, τί πταλοῦσιν οἱ καλοὶ ἐκεῖνοι νέοι, οἵτινες μετέβαινον εἰς Πῖσαν ἵνα σπουδάσωσι τὴν ἰατρικὴν ἢ τὰ νομικὰ οὐχὶ ἵνα ἀνιχνεύσωσι τὰ μυστήρια τῆς θεολογίας, ἐπιστήμης τοῦ σκότους, κατὰ τὸν Ἀγγλον φιλόσοφον Χόββες; Ἄλλη δὲ ἰσχυρὰ μολύσματος ἐστία, τὸ θέατρον, καὶ ἰδίᾳ τὸ μελοδραματικόν, ὅπου ἀνὰ πᾶσαν σι-

¹ Στράβ. Ε', 222. «Ἡ δὲ Πείσα κτίσμα μὲν ἐστὶ τῶν ἐν Πελοποννήσῳ Πεισατῶν, οἱ μετὰ Νέστορος ἐπὶ Ἴλιον στρατεύσαντες, κατὰ τὸν ἀνάπλου ἐπλανήθησαν, οἱ μὲν εἰς τὸ Μεπόντιον, οἱ δὲ εἰς τὴν Πεισᾶτιν, ἅπαντες Πύλιοι καλούμενοι». Ἄλλοι ὅμως, ὡς Κάτων ὁ πρεσβύτερος, Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεύς, Πλίνιος ὁ ἀρχαῖος καὶ Σολῖνος ὁ γεωγράφος, λέγουσιν αὐτὴν κτίσμα οὐχὶ τῶν τοῦ Νέστορος ἀλλὰ τῶν τοῦ Πέλοπος συνεταίρων τὴν δὲ δοξασίαν ταύτην ἀσπάζονται οἱ πλείστοι τῶν Πισατῶν χρονογράφων.

γμὴν ἀκούονται ἀντηχοῦσαι ἐν ἡδυτάτῃ μελωδίᾳ, αἱ διαβολικαὶ ἐκεῖναι λέξεις, αἱ ἐκ βάθρων ταράττουσαι πᾶσαν νεανικὴν καρδίαν: *cuore amore*. Λέγω δὲ μολύσματος διότι ἀσθενείας μικρόβιον ὁ ἔρως· δὲν διδάσκει ἡ μικροβιολογία, ὅτι τὸ ἐρωτικὸν μικρόβιον, *microbium-Cupido*,

Ἀπὸ τὰ μάτια πιάνεται,
σ' τὰ χεῖλη κατεβαίνει,
καὶ ἀπὸ τὰ χεῖλη 'ς τὴν καρδίαν
ριζώνει καὶ δὲν βγαίνει;

Δὲν λέγει μάλιστα ὅτι εἶνε μικρόβιον αὐθαδές, ἀναίσχυντον, χαμίνιον, πειρασμός, μάγκας, οὐδὲν σεβόμενος, οὐδὲ τὴν σεβαστὴν τοῦ πολιοῦ σοφοῦ φαλάκραν; Καὶ ἂν σοφῶ φαλάκρα κινδυνεύη νὰ ἀνάψῃ καὶ νὰ γείνη φανός, — δὲν ἐνθυμίζουσι μυρία τοιαῦτα αἱ ἱστορικαὶ τῶν Ἰτασίων τοῦμπ.λαι; — δικαιοῦμεθα νὰ κατηγορήσωμεν ἐν συνειδήσει τοὺς καλοὺς ἐκείνους νέους ὅτι ἐξήρχοντο τοῦ θεάτρου ἐρωτόληπτοι, ὅτι ἐφ' ὅλην ἐσπέραν τὸ αὐθαδές χαμίνιον ἐπληττεν αὐτοὺς διὰ τῶν μελωδιῶν τῆς Νόρμας καὶ τῆς Λουκίας;

Ἄλλὰ μικροῦ δεῖν ἐλησμόνου τοὺς περιπάτους, τὴν Porta alle Piaggie, καὶ ἰδίᾳ τὸ ἀπαράμιλλον Λουγγάρνο, οἵτινες ἦσαν τὰ πρωταεῖα, ἐν οἷς διετρέφοντο οἱ ἀθλοὶ ἐκεῖνοι ἔρωτες. Ἐκ τῶν πλατωνικῶν ὅμως τούτων αἰσθημάτων, ἅτινα οὐδέποτε ὑπερέβησαν βλεμμάτων ἀντάλλαγμα, ἔστιν ὅτε δὲ καὶ ἐπιστολῶν, — μεσαζούσης φιλόφρονός τινος γραίας σιδηρωτρίας ἢ πλανοδίου πωλητρίας (*vendericola*) — ὀλίγοι ἐξίκοντο μέχρι γάμου· οἱ πλεῖστοι κατέλαβον θέσιν ἀναμνήσεων ἐν τῷ βίῳ ἐκάστου ἐρωτοπλήκτου. Κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἀκριβῶς ἡ ἐγγύριος ἀρχὴ εἶχε καταργήσει ὡς ὄλως περιττὴν τὴν ὑπὸ ἀστυνομικῶν ὀργάνων ἀπὸ τῆς μεσημβρίας ἄχρις ἐσπέρας φρούρησιν τοῦ πρὸς τὴν «Piazza della Fontina» μέρος τοῦ Λουγγάρνου, διότι δύο Ἑλληνες τῆς ἰατρικῆς σπουδασταὶ εἶχον ἀναλάβῃ αὐτὴν δωρεὰν καὶ αὐτοπροαιρέτως. Ἦσαν δὲ οἱ αὐτοσχέδιοι ἐκεῖνοι φρουροὶ ὁ M*** ἐκ Κάσσου, μετελθὼν βραδύτερον τὴν ἰατρικὴν ἐπιτυχῶς ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὅπου καὶ ἐτελεύτησε, καὶ ὁ B*** δόκιμος τῆς μαιευτικῆς καθηγητῆς ἐν... Τοσοῦτω δὲ προσφυῶς εἶχον συνδυάσῃ τὴν ἐκεῖ φυλακὴν, ὥστε ἡ «Piazza della Fontina» οὐδ' ἐπὶ στιγμὴν ἔμεινεν ἀφρούρητος, διότι ἐνῶ ὁ M*** λ. χ., ἀνήρχετο, ὁ B*** κατήρχετο, σοβαροὶ μένοντες ὡς ἀρχαῖοι μάντιες, ὅτε συνηντῶντο. Ἦσαν δὲ ἀμφότεροι δράκοντες, φρουροῦντες ἕκαστος δι' ἴδιον αὐτοῦ λογαριασμόν τὰς δύο περικαλλεῖς θυγατέρας τοῦ ἐπὶ τῆς πλατείας ἐκείνης οἰκοῦντος Q*** διευθυντοῦ τοῦ ἀπὸ Πίσης εἰς

Λιθόρνον σιδηροδρόμου· ἀλλὰ πᾶσα ἡ ἑλληνικὴ μυθολογία, ἀρχαία τε καὶ νεωτέρα, δὲν ἔβριθε φοβερῶν δρακόντων φρουρούντων ἀπροσπελάστους καλλονάς; οἱ δὲ ἀκούραστοι τοῦ Λουγγάρου περιπατητικοὶ φιλόσοφοι τί ἄλλο ἔπραττον ἢ νὰ ἐργάζωνται πρὸς ἀνάστασιν τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας ἐν τῇ παρ' Ἑλλήνων οἰκισθείσῃ Πίσῃ!

Δυστυχῶς δὲν ὑπῆρχον τότε ἐν Ἀθήναις φιλοπάτριδες κυβερνήσεις, ἀμείβουσαι τὰς ὑπὲρ τοῦ ἑλληνισμοῦ ὑπηρεσίας τῶν εὐγενῶν τῆς πατρίδος τέκνων, καὶ οὕτως οἱ ἀκούραστοι ἐκεῖνοι ἐργάται ἠδικήθησαν καὶ ἔμειναν ἀσταύρωτοι. Ἄλλ' ἤμειβεν αὐτοὺς ἡ ὀσημέραι κραταιομένη ὑπόληψις τῶν Πισατῶν, οἵτινες οὐδόλως ἐπαύοντο θαυμάζοντας τὴν ἐπὶ τόσα ἔτη πίστιν, ἀφοσίωσιν καὶ σταθερότητα τῶν δύο ἑλλήνων σπουδαστῶν εἰς τὴν περιπατητικὴν φιλοσοφίαν. Ἦτο δὲ τοῦτο παρήγορον ἐν χῶρᾳ ἔνθα αἱ κλασικαὶ σπουδαὶ εἶχον καταστροφήν δημῶδες τὸ

Timeo Danaos et dona ferentes

τοῦ Οὐίργιλίου καὶ τὸ οὐχὶ κολακευτικὸν ἐκεῖνο

Craeca fides, nulla fides

καὶ ἄλλα παραπλήσια· ἦτο μικρά τις ἀνύψωσις τῶν χρωγράφων τῆς ἑλληνικῆς πίστεως, ἥτις δὲν ἦτο πολὺ ὑπερτιμημένη. Ἀλλὰ φεῦ τῶν ἀνθρωπίνων! καὶ οἱ δύο ἐκεῖνοι τρυφεροὶ ἔρωτες, οἱ ἐπὶ τρία ἢ τέσσαρα ἔτη ἀνήσαντες, καὶ ἀναρίθμητα θυσιάσαντες . . . ὑποδημάτων ζεύγη ἐπὶ τοῦ Λουγγάρου, δὲν εἶδον ἀναπτομένας τὰς δᾶδας τοῦ Ὑμεναίου, πρὸς μεγίστην τῶν Πισατῶν ἐκπληξιν, καὶ κατέλαβον θέσιν ἐν τῷ ἀγράφῳ βιβλίῳ τῶν ἀναμνήσεων τῶν δύο ἐκείνων ἐρωτολήπτων νέων.

Καὶ ἐνταῦθα ἀναφαίνεται τὸ πολυθρύλητον ἐκεῖνο οἰκονομικὸν ζήτημα, ὅπερ ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Δημοσθένους, κηρύσσοντος «δεῖ, δὴ χρημάτων, ἄνδρες Ἀθηναῖοι . . .» ἔμεινεν ἄλυτον μέχρι σήμερον καὶ κατέστη ἡ τοῦ ἑλληνικοῦ βίου φιλοσοφικὴ λίθος, τὴν διάνοιαν τῶν ἡμετέρων οἰκονομολόγων ἀλχημιστῶν ἀκαταπαύστως βασανίζουσα. Καὶ ὁ ἀναγνώστης ἐρωτᾷ δικαίως: πόσα ἄρα γε ἔδαπάνων ἐν Πίσῃ οἱ Ἕλληνες σπουδασταί, ἵνα ἀπολαύσι τοσούτων ἀγαθῶν; ὀλίγιστα· διότι ἡ Τοσκάνη ἦτο τότε ἡ αὐτὴ ἐκείνη περίφημος γῆ τῆς ἐπαγγελίας, ἣν ὁ Κύριος ἐν τῇ ἄκρᾳ αὐτοῦ γενναιότητι ἠδύοκῆσε νὰ ὑποσχεθῇ τοῖς υἱοῖς Ἰσραὴλ, εἰ καὶ ἡ χώρα δὲν ἐτύγχανεν ἀδέσποτος. Ἄλλ' ὁ Κύριος, ὁ ποιήσας τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, ὁ κτίσας τὸν κόσμον εἰς ἕξ ἡμέρας μόνον, ὁ δυνάμενος νὰ πνίξῃ ἀνθρώπους τε καὶ ζῶα, ὡς ἐπὶ Νῶε, δὲν ἦτο ἄρα γε κύριος νὰ δώσῃ τοῖς Ἑβραίοις ἀφανῆ τινα καὶ μικροσκοπικὴν

τοῦ κόσμου γωνίαν, τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον ἡ ὄρωρᾶ ἐγένετο ἐπὶ ψιλῷ ὀνόματι, καὶ ἔμενε πάντοτε τὸ δυσκολώτερον ἔργον, ἡ κατὰκτησις καὶ ἡ κατοχὴ; Οἱ Ἑβραῖοι ὅμως, ἐλλείψει βεβαίως ἀκριβοῦς γεωγραφικοῦ χάρτου— ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ ἦτο μᾶλλον ἀστρονόμος ἢ γεωγράφος· ἐγίνωσκε κάλλιον τὰ τοῦ ἡλίου, ὃν εἶχε ποτε σταματήσει καθ' ὁδόν, ἢ τὰ τῆς γῆς, ἅτινα ἀτελῶς ἠγνῶει— ἐτρέπησαν τὴν πρὸς τὸν Ἰορδάνην, ἀντὶ νὰ ζητήσωσι τὴν γῆν Χαναὰν ἐν τῇ εὐδαιμονεστάτῃ Καμπανίᾳ, κατὰ δεύτερον δὲ λόγον παρὰ τὰς ὄχθας τοῦ Ἄρνου. Καὶ οὕτως ἔνεκα τοῦ εὐεργετικοῦ τούτου λάθους ἡ Τυρρηνία ἐσώθη, διέφυγε τὸ μόλυσμα, δὲν ἐξεβραίσθη καὶ ἠδυνήθη ὁ ἡμέτερος Πέλοψ νὰ οἰκίσῃ τὴν Πίσαν καὶ κτίσῃ ἐν αὐτῇ ἀνάκτορον, καθ' ἃ διατείνονται οἱ τῆς Πίσης χρονογράφοι, ὀρίζοντες μάλιστα καὶ τὴν θέσιν, ἐφ' ἧς τοῦτο ὑποδομήτο, πρὸς εὐτυχίαν τῶν ἑλλήνων σπουδαστῶν, ἀπολαμβανόντων πολλὰ ἀντὶ μικρᾶς δαπάνης. Οὕτως ἡ καλλίστη dozzina, ἥτοι ὑποτροφία δὲν ὑπερέβαινε τότε τὰ ἔνδεκα φραγκισκόνια¹, ἀντιστοιχοῦντα πρὸς ὀγδοήκοντα τρεῖς πλαιὰς δραχμάς. Διὰ τοῦ μικροῦ τούτου ποσοῦ ὁ οἰκότροφος εἶχε ὀματίον μετ' ἐπίπλων, τροφήν, φωτισμὸν καὶ ὑπηρεσίαν, ἐνίοτε δὲ— ὅτε εὐνοϊκαί τινες περιστάσεις συνεβάλλοντο— καὶ τι παρὰ τὸ πρόγραμμα, τὴν καρδίαν τινὸς Padrona, ἥτοι οἰκοδεσποίνης. Ὅθεν ὁ λαμβάνων κατὰ μῆνα οὐχὶ πολλὰ, ἀλλὰ μόνον 150 τοσκανικὰς λίρας, ἥτοι 143, 50% παλαιὰς δραχμάς, ἠδύνετο νὰ ἐπιδειχθῇ καὶ αὐτὸς ἐν τῷ μαθητικῷ κύκλῳ, νὰ παίξῃ πρόσωπον ὁμογενοῦς, νὰ κάμῃ τὸν πλούσιον, fare il signore, ὡς ἔλεγον ἐν τῇ προνομίῳχῳ τότε χῶρα τῶν dolce far niente. Ἡ δὲ Λιθόρνος, ἔνθα συνεχῶς μετέβαινον, ἰδίᾳ δὲ κατὰ τὸ θέρος χάριν τῶν θαλασσίων λουτρῶν, ἦτο ἡ πρόνοια τοῦ ἑλλήνος σπουδαστοῦ. Ἐκεῖ ἐλάμβανεν ἀνὰ τριμηνίαν τὰ πρὸς διατροφήν καὶ διατήρησιν αὐτοῦ χρήματα, παρὰ τινος τῶν ἐν τῇ ὠραίᾳ ἐκείνῃ πόλει ἐγκατεστημένων, πολυπληθῶν δὲ τότε ἑλλήνων ἐμπόρων, παρ' ὧν ἦτο συστημένος, ὅστις ἐγχειρίζων τὰ χρήματα τῷ σπουδαστῇ καθῆκον ἠγεῖτο, ὡς Μαικήνας χορηγός, νὰ μὴ δώσῃ τὴν τριμηνίαν ξηρὰν, ξηρὰν καὶ συνώδευεν αὐτὴν διὰ . . . παραινετικοῦ— οὐδὲν ἔχοντος ὅμως τοῦ Ἰσοκράτους— αὐτοῦ ἐκείνου ἀκριβῶς, ὃν πρὸ τριῶν μηνῶν εἶχεν ἀπαγγεῖλη. Ἀλλὰ σοφὸν τι τῶν Λατίνων λόγιον δὲν λέγει, «ὅτι τὰ λαμπρὰ πράγματα δεόν νὰ ἀπολαμβάνωνται;» Ἐκεῖ ὁ προνοητικὸς σπουδαστὴς παρήγγειλε τὰ ἐνδύματα αὐτοῦ καὶ ἠγόραζε τὰ πρὸς ἱματισμὸν χρειώδη, διότι ἡ Λιθόρνος ἐλεύθερος οὔσα λιμὴν, παρεῖχε ταῦτα εἰς συμφερωτέρας ἢ ἡ Πίσα τιμάς. Φορῶν δὲ τὰ νέα ἐνδύματα καὶ κρατῶν τὰ

¹ Franciscone, τᾶλληρον τοσκανικὸν ἀξίας 7 1/2 ὡς ἔγγιστα παλαιῶν δραχμῶν.

παλαιά, ἢ ἐνδεδυμένους τὰ παλαιά καὶ κρύπτων ὑπ' αὐτὰ πᾶν ὅ,τι ἡδύνατο καινουργές, δὲν ὑπεβάλλετο εἰς φορολογίαν διερχόμενος πρὸ τῶν τελωνοφυλάκων τῆς Porta mare, ἥτις φέρει εἰς τὸν σταθμὸν τοῦ σιδηροδρόμου. Ἐκεῖ ὡσαύτως καὶ διὰ μικρᾶς δαπάνης ἐπρομηθεύετο ὅ,τι τόσον τέρπει τὸν ρεμβαστὴν Ἕλληνα καὶ φαιδρύνει τὸν βλον αὐτοῦ, τὸ παυσίλυπον ἐκεῖνο φυτόν, ὅπερ εἰς εὐώδη νέφελα μεταβαλλόμενον καὶ ἀνυψούμενον διασκεδάζει πολλάκις τὴν ἐκ τῆς σκληρᾶς πραγματικότητος ἀθυμίαν, εἰς κυανώτερον ὀρίζοντα τὴν φαντασίαν μετεωρίζον. Ἄργος ὅμως τελωνοφύλαξ ἡδύνατο νὰ παρατηρήσῃ ὅτι ὁ νεανίας ἐπανήρχετο τὴν ἐσπέραν μικρόν τι κατὰ τὸ στέρνον παχύτερος παρ' ὅ,τι ἦτο τὴν πρῶϊαν, ὅτε κατῆλθεν εἰς Λιθόρνον, ἀλλ' εὐτυχῶς ὅμως ὁ τελωνοφύλαξ ἐτύγχανε μᾶλλον συνεχῶς Πολύφημος ἢ Ἄργος, καὶ τὸ πρόσθετον τοῦ στήθους πάχος, ὁ ἐν λεπτοῖς, εὐρέσι καὶ πεπιεσμένοις δέμασιν ἑλληνικὸς καπνός, διήρχετο ἀπαρατήρητος πρὸ τοῦ Πολυφήμου· ἐκεῖ τέλος ἐν τῇ καλῇ ἐκείνῃ καὶ εὐεργετικῇ Λιθόρνῳ εὗρισκε καὶ ἄλλα πολλά, ὧν δυσχερῆς ἐν Πίσῃ ἢ ἀπόλαυσις :

Honny soit qui mal y pense.

Ἄλλὰ δὲν εἶπον ὅτι ἦσαν πάντες προμηθευταί — ἀλλ' ἄνευ ἐπιγραφῆς ἐπὶ τῶν ὁδῶν. — τῆς ἐν Πίσῃ ἑλληνικῆς νεότητος, ἀπὸ τοῦ τραπεζίτου τοῦ παρέχοντος τὴν τριμηνίαν καὶ τῶν παραινετικῶν — δωρεᾶν ὅμως τούτων — ἕως τοῦ Ἑλλήνος τούτου ἢ τοῦ Λιθορνίου μεταπράτου, τοῦ προμηθεύοντος ἑλληνικὸν καπνόν; Καὶ μικροῦ δεῖν θὰ ἐλησμόνουν τὸν ἀγαθὸν ἱερέα τοῦ ἐκεῖ ὀρθοδόξου παρεκκλησίου, ἔτοιμον πάντοτε νὰ εὐχρηθῇ, συμβουλεύσῃ καὶ εὐλογῆσῃ τοὺς εἰς Λιθόρνον κατερχομένους ἑλληνοπαῖδας, σπανίως ὅμως ἀπολαύοντα τῆς εὐχαριστήσεώς του ταύτης. Οὐχὶ ὅτι οἱ καλοὶ ἐκεῖνοι νέοι ὀλιγώρουν τῆς εὐχῆς τοῦ ἱερέως, ἄπαγε τῆς βλασφημίας! Τὸναντίον μάλιστα· ἀλλὰ πολλάκις ἐν ᾧ οὗτος ἢ ἐκεῖνος εὐσεβῆς νεανίας, μετέβαιεν ἀκριβῶς εἰς τὴν ἐκκλησίαν, συνέβαινε νὰ συναντήσῃ. . . πίσω μου Σατανᾶ! μικρόν τι διαβολάκι, διότι ἀνέκαθεν ὁ καταραμένος γυρίζει περίξ τῶν ἐκκλησιῶν, ὅπως σαγηνεύσῃ τοὺς καλοὺς χριστιανούς, καὶ τὸ διαβολάκι ἐκεῖνο — δὲν λαμβάνει πάσας τὰς μορφὰς ὁ Ἐξαπεδώ; — τὸ εὐμορφον, χαριτωμένον εὐωδιᾶ ὡς bouquet — δὲν ὑπῆρχε τότε ἢ βελουτίνα — διαβολάκι ἐν ροδόχρῳ περιβολῇ, diable rose, κατὰ Γάλλους· καὶ . . . αὐτὰ ἔχει ἢ νεότης, ἀντὶ νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ νὰ φιλήσῃ τὸ χεῖρ τοῦ παπᾶ, ἔπερνε κατόπι τὸ διαβολάκι γιὰ νὰ τοῦ φιλήσῃ τὸ μουτράκι.

Καὶ ὁ σπουδαστὴς ἐπανέκαμπτεν εἰς Πίσαν σφριγῶν, εὐθυμος καὶ

ζωηρός, ἀπαστράπτων ἐκ ζωῆς καὶ νεότητος, ὡς εἰ μετέβαιεν εἰς τὴν κατάκτησιν τῆς οἰκουμένης· ἀλλ' εἶχεν ἀργυρᾶ τὰ θυλάκια τοῦ ἔσω αὐτοῦ φορέματος, καὶ τὰ στίλβοντα τῆς τριμηνίας φραγκισκόνια ἦσαν δι' αὐτὸν τοῦ κόσμου τὰ βασίλεια· ἀλλ' ἐκέκτητο καὶ ἄλλο τι, τὸ ὅποιον πάντα τῶν Μαικηνῶν τὰ ταμεῖα δὲν ἡδύναντο νὰ δώσωσιν, ἔφερον ἐπὶ τῶν ὤμων του ἀγγελικὰ πτερύγια τῆς εἰκοσαετοῦς νεότητος, τὰ πτερὰ τὰ ὑφούντα εἰς κήπους, ἔνθα τὰ πάντα φαίνονται ρόδινα.

O primavera, gioventù dell' anno!

O gioventù, primavera della vita!

Εἰρηναῖος Κ. Ἀσώπιος.

H BYZANTINE PHILOLOGIA

A

Ἀπὸ εἰκοσαετίας διεξάγεται ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἐπανορθωτικὴ ἐργασία παντός ἀφορῶντος εἰς τὸ ἀνατολικὸν χριστιανικὸν κράτος. Εἶνε ἀληθές ὅτι αἱ ἐκφράσεις «βυζαντισμός» καὶ «βυζαντινὴ αὐτοκρατορία» («bas-empire») οὐδὲν ἀπώλεσαν τῆς ἐκφραστικῆς αὐτῶν σημασίας· ἀλλ' ὅμως ἐγένετο ἀρχὴ κρείττονος ἐκτιμησεως τοῦ Βυζαντινοῦ κόσμου καὶ ἐρεῦνης τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας. Αἱ προλήψεις, διὰ τοῦ πρίσματος τῶν ὀπίσθων ἐπὶ τοσοῦτον χρόνον ἀπέβλεψαν πρὸς αὐτήν, βαθμηδὸν διαλύονται. Ἐν Γαλλίᾳ ὡς καὶ ἀλλαχοῦ σπουδαῖα συγγράμματα ἐγράφησαν περὶ τῶν διαφόρων φάσεων τοῦ μέχρι τοῦδε κακῶς ἐκτιμηθέντος παρελθόντος τούτου. Ἡ ἐπιτυχία ἐνίων τῶν ἐργασιῶν τούτων εὗρεν ἡγῶ καὶ πέραν ἐτι τοῦ στενοῦ κύκλου τοῦ δημοσίου πρὸς ὃ ἀπηυθύνετο. Δὲν λέγομεν βεβαίως ὅτι τὰ βυζαντινὰ πράγματα θεωροῦνται εἰσέτι τοῦ συρμού, ἀλλὰ δὲν ἀπιστάμεθα, φαίνεται, πολὺ τούτου.

Ἡ μελέτη τῆς ἱστορικῆς ταύτης περιόδου ἐπιφυλάττει ἡμῖν πολλὰς ἐκπλήξεις. Τὸ θέμα εἶνε τοσοῦτον εὐρὺ καὶ τοσοῦτων μερῶν αὐτοῦ ὑπολείπεται εἰσέτι ἢ ἐξερευνησις, ὥστε αἱ τῶν σοφῶν καὶ ἱστορικῶν ἔρευναι ἐπὶ πολὺ θὰ παρέχωσι τὸ ἐν τῇ ἐξερευνησει τοῦ ἀγνώστου θέλητρον. Οὕτω μέχρι τῆς σήμερον ἡ βυζαντινὴ φιλολογία πολλὰς παρεῖχε δυσκολίας τῶν περὶ αὐτὴν σπουδάζοντι, διότι οὐδὲν ἐν οὐδεμιᾷ τῶν εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν ἄξιον λόγου καὶ πλήρες σύγγραμμα ἔχομεν τέως περὶ τοῦ θέματος τούτου. Τὸ κενὸν τοῦτο ἐπληρώθη πρὸ μικροῦ ὑπὸ τοῦ κ.

¹ Ἡ πραγματεία αὕτη ἐδημοσιεύθη γαλλιστὶ ἐν τῷ περιοδικῷ Revue des Deux Mondes.

τομος 18'. Σεπτέμβριος.

Κρουμβάχερ. Μέχρις οὗτου δὲ τὸ βιβλίον αὐτοῦ μεταφρασθῆ εἰς τὴν Γαλλικὴν, δὲν θὰ ἐπιτρέπηται πλέον τοῖς γινώσκουσι τὴν Γερμανικὴν νὰ δυσφημῶσι τὴν φιλολογίαν ταύτην ὡς ἀγνοοῦντες αὐτήν. Κἂν ἔτι ἡ μελέτη αὕτη οὐδὲν ἄλλο ἐνδιαφέρον παρῆιχε, θὰ ἠδύνατό τις πάντοτε νὰ ἐπικαλεσθῆ ὑπὲρ αὐτῆς τοῦτο, ὅτι οἱ Ἕλληνες συγγραφεῖς τῶν μακρῶν τούτων αἰώνων ἀποτελοῦσι τὸ ἀληθὲς ἐνωτικόν — ἢ μᾶλλον τὴν μεταβασιν — ἀπὸ τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ εἰς τὴν νεωτέραν ἀναγέννησιν.

Ἄλλ' ἡ ἐποχὴ αὕτη δὲν ἐνδιαφέρει ἡμᾶς μόνον ὡς ἀποτελοῦσα συνέχειαν τοῦ παρελθόντος. Ἡ ἑλληνικὴ αὐτοκρατορία ὑπῆρξε, κατὰ τὸ πλεῖστον τῆς ὑπάρξεως αὐτῆς διάστημα, τὸ σπουδαιότατον κράτος τοῦ τότε πεπολιτισμένου κόσμου· ἐσωτερικῶς μὲν ὁ ἑλληνισμὸς μετασχηματισθεὶς ὑπὸ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ τῆς παραδοχῆς τῶν ρωμαϊκῶν παραδόσεων, ἀναφαίνεται ὑπὸ νέαν ὄψιν· ἐξωτερικῶς δὲ τὸ κράτος τοῦτο ἀσκεῖ περὶ ἑαυτοῦ κατὰ πάσας τὰς διευθύνσεις, ἰδίᾳ δὲ παρὰ τοῖς σλαυικοῖς λαοῖς ροπήν, ἧς τὰ ἀποτελέσματα καὶ σήμερον ἔτι εἶνε καταφανῆ. Δι' ὃ ἡ ἱστορία αὐτοῦ συνδέεται τῇ καταγωγῇ τῆς συγχρόνου Εὐρώπης. Ἐν αὐτῇ βλέπομεν τελευτῶσαν τὴν ἀρχαιότητα καὶ ἀρχομένην τὴν νεωτέραν ἐποχὴν. Ἀπὸ τὴν διπλὴν ταύτην ἄποψιν ἐξετάζονται νῦν τὰ πράγματα πρὸς κατανόησιν καὶ διαπραγματεύσειν τῆς ἱστορίας ταύτης καὶ ἐν τούτῳ ἴσως ἐγκεῖται ἡ ἐπιτυχεστέρα ἐξήγησις τοῦ ὁσημέρι αὐξάνοντος ἐνδιαφέροντος περὶ τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν.

Πόθεν ἄρχεται ἡ βυζαντινὴ περίοδος; Τοῦτο τὸ ζήτημα τὸ ἀμέσως τιθέμενον. Πολλοὶ τῶν πραγματευθέντων τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἀνατολικοῦ κράτους ὤρισαν ὡς ἀφετηρίαν τὴν διαίρεσιν τοῦ κράτους ἐπὶ τῶν υἱῶν τοῦ Θεοδοσίου· ἄλλοι προετίμησαν τὴν βασιλείαν τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἢ τὴν τοῦ Ἡρακλείου ἢ καὶ τὴν τοῦ Λέοντος τοῦ Ἰσαύρου. Ἄν ὁ καθορισμὸς τῶν ἀρχῶν τῆς πολιτικῆς ἱστορίας εἶνε δυσχερῆς, μείζονες εἶνε αἱ δυσχέρειαι προκειμένου περὶ τῆς φιλολογικῆς κινήσεως τῆς μακρᾶς ταύτης περιόδου. Ὁ κ. Κρουμβάχερ ἀνέρχεται μέχρι τοῦ Ἰουστινιανοῦ διὰ τὸν ἀπλοῦστερον λόγον ὅτι τὸ ἔργον αὐτοῦ, ὡς ἀποτελοῦν μέρος τῆς αὐτῆς σειρᾶς, ἧς καὶ τὸ γνωστότατον βιβλίον τοῦ κ. W. Christ, ἔδει νὰ εἶνε συνέχεια αὐτοῦ. Πράγματι δὲ θεωρεῖ τὰ μέσα τοῦ Ζ' αἰῶνος ὡς τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν λήγει ἡ ἀρχαιότης καὶ ἀφ' ἧς ἄρχεται νέα περίοδος. Ἐν τῇ εἰσαγωγῇ αὐτοῦ ὑποστηρίζει τὴν ἀρχὴν ταύτην δι' ἐπιχειρημάτων, ὧν δύσκολον θὰ ἦτο νὰ διαμφισβητηθῆ ἡ ἀξία. Ἄλλ' ἄρα γε δὲν ὑπάρχει τι τὸ ἄγαν αὐθαίρετον ἐν ταῖς ὁροθεσίαις ταύταις;

Ἐκ πρώτης ὄψεως αὐτὸ τὸ ὄνομα βυζαντινὴ φιλολογία φαίνεται δικαιολογῶν αὐτάς· ἀλλὰ μὴ λησμονῶμεν ὅτι ὁ ὄρος βυζαντινός, ὅσον

πρόσφορος καὶ ἂν εἶνε, εἶνε μεταγενέστερος. Ὁ κόσμος εἰς ὃν ἐφαρμόζεται οὐδόλως θὰ ἐνόει αὐτόν. Πρὸς τοῦτοις νομιζόμεν ὅτι καλόν εἶνε νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν καὶ τὸ ἐξῆς· ὅτι δηλ. οἱ ἱστορικοὶ ὄροι, οἱ βῆσιμον ἔχοντες λόγον ὑπάρξεως, προκειμένου περὶ τῆς Δύσεως, ἀποβάλλουσι πολλάκις τὴν σημασίαν αὐτῶν, προκειμένου περὶ τῆς Ἀνατολῆς. Οὕτω δὲν δύναται τις νὰ ἐφαρμόσῃ εἰς αὐτὴν τὸν ὄρον μεσαίων μετὰ πάντων τῶν εἰς τὰ ὑπ' αὐτὸν ὑπονοουμένων. Ὁ χεῖμαρρος τῶν διαφορῶν ἐπιδρομῶν μετεσχημάτισε τὴν Ἑλληνικὴν αὐτοκρατορίαν, ἀλλὰ δὲν διέσπασεν αὐτήν, ἐνῶ ἀνέτρεπε τὴν Δύσιν. Ἐν τῇ Ἀνατολῇ παρήκμασαν αἱ τέχναι καὶ τὰ γράμματα, ἐξησθένισεν ἡ δημιουργικὴ δύναμις, ἀλλ' οὐδέποτε διεκόπη ριζηδὸν ἢ πορεία τοῦ πολιτισμοῦ. Αἱ παραδόσεις τοῦ ἀρχαίου κόσμου οὐδέποτε ἐντελῶς ἐλησμονήθησαν ἐν αὐτῇ. Ἡ ἀπώλεια τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας, ἡ ἀπορρόφησις ἐν τῷ Ῥωμαϊκῷ κόσμῳ, ἡ ἀποδοχὴ νέας θρησκείας, ἐπήνεγκον βεβαίως σπουδαιοτάτην ἀλλοίωσιν τῶν ὄρων τῆς ὑπάρξεως καὶ τῶν κλίσεων τοῦ ἑλληνισμοῦ· ἐνεκα τῆς μετὰ ξένων καὶ νέων στοιχείων ἐπαφῆς, ἀπώλεσεν, οὗτος τὴν πρώτην αὐτοῦ πρωτοτυπίαν καὶ δὲν ἐπανεῦρε πλέον τὴν ἀρχαίαν αὐτοῦ πτῆσιν· ἀλλ' οὐχ ἤττον διετήρησε τὸν χαρακτῆρα καὶ τὴν ἀτομικότητα αὐτοῦ. Διότι οἱ νέοι οὗτοι Ῥωμαῖοι ὑπῆρξαν καὶ διέμειναν αἰεὶ Ἕλληνες.

Ἄλλὰ πρὸ παντὸς ὑπῆρξαν χριστιανοί. Ἡ τῆς νέας θρησκείας ἐπίδρασις ἐπικρατεῖ καὶ ἐκδηλοῦται καθ' ὅλας τῆς ἱστορίας αὐτῶν τὰς φάσεις καὶ δὴ καὶ ἐν τῇ φιλολογικῇ αὐτῶν ἱστορίᾳ. Ἡ καθίδρυσις τοῦ χριστιανισμοῦ σημειοῖ τὴν ἀρχὴν τῆς τρίτης ταύτης περιόδου τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας, τῆς ἐπομένης τῇ κλασικῇ καὶ ἀλεξανδρινῇ περιόδῳ. Ἄντι νὰ ὀνομάσωμεν τὴν τρίτην ταύτην περίοδον βυζαντινὴν, δὲν θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν αὐτὴν ἀπλοῦστατα χριστιανικὴν;

Ἄλλὰ καὶ τότε θὰ ἦτο πάλιν ἀνάγκη νὰ καθορίσωμεν χρονολογίαν ἀφετηριακὴν. Θὰ ἔπρεπεν ἄρα γε νὰ ἀνέλθωμεν μέχρι τῶν πρώτων χρόνων τῆς ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος διδαχῆς; Δὲν δύναται τις νὰ διαμφισβητήσῃ τὴν ὑπὸ τῶν ἱερῶν βιβλίων ἀσκηθεῖσαν ροπήν, ἀλλὰ πρὸ τῆς μονιμοποιήσεως αὐτῆς παρήλθον αἰῶνές τινες. Τὴν ἀρχὴν τῆς νέας ταύτης ἐποχῆς τῆς φιλολογίας αὐτῶν οἱ Ἕλληνες ἀνάγουσιν εἰς τὸν Δ' αἰῶνα. Ὡς Κωνσταντῖνος ὁ Μέγας εἶνε δι' αὐτοὺς ὁ πρῶτος τῶν αὐτοκρατόρων αὐτῶν, οὕτω καὶ οἱ τῆς ἐκκλησίας πατέρες εἶνε οἱ ἡγῆται νέας φιλολογικῆς περιόδου. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὁ ἅγιος Βασίλειος καὶ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Νανζιανζηνός θεωροῦνται ὡς οἱ πρῶτοι τῶν συγγραφέων τῆς χριστιανικῆς Ἑλλάδος, ἐν πάσαις δὲ ταῖς ἑλληνικαῖς χώραις ἐγένοντο οὗτοι οἱ προστάται τῶν γραμμάτων. Καὶ σήμερον ἔτι τὴν 30 Ἰανουαρίου

ἐκάστου ἔτους ἐορτάζεται ἡ μνήμη αὐτῶν ἐν αὐταῖς, ὡς ἐορτὴ ἐκκλησιαστικὴ ἅμα καὶ ἀκαδημαϊκὴ. Ἡ περιληπτικὴ αὕτη ἐορτὴ ἐθεσπίσθη κατὰ τὸ 1100 ἐπὶ τῆς βασιλείας Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ, ὡς ἡ καθιέρωσις προαιωνίου ἡδῆ αἰσθήματος. Ἐν τοῖς τροπαρίοις τοῖς ψαλλομένοις πρὸς τιμὴν αὐτῶν καλοῦνται «φωστῆρες τὴν οἰκουμένην πυρσεύσαντες, — μελίρρουτοι ποταμοὶ τῆς σοφίας — θεόπνευστοι κήρυκες». Ὑπὸ τὰς ποιητικὰς ταύτας ὑπερβολὰς ὑπολανθάνει ἡ ἀλήθεια, διότι οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας ἐνεχάραξαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν διάνοιαν τὸν τύπον, ὃν αὕτη διετήρησεν ἐπὶ τοσοῦτους αἰῶνας. Δὲν προτιθέμεθα νὰ ὀμιλήσωμεν ἐν ταῦθα περὶ τῶν δογματικῶν ἐρίδων, αἵτινες κατέλαβον τοσοῦτον σπουδαίαν θέσιν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς καὶ ἀφίνομεν κατὰ μέρος τὴν δογματικὴν φιλολογίαν, ἣν ἄλλως τε καὶ ὁ κ. Κρουμβάχερ δὲν περιέλαβεν ἐν τῷ συγγράμματι αὐτοῦ, παρὰ τὴν σπουδαιότητα αὐτῆς ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῆς ροπῆς, ἣν ἐν γένει ἤσκησεν ἐπὶ τῆς πνευματικῆς κινήσεως. Ἀλλὰ καὶ ἐν αὐτῇ τῇ καθαρῶς κοσμικῇ φιλολογίᾳ διορθῶ τις πάντοτε ὑποφῶσκον τὸ χριστιανικὸν αἶσθημα καὶ τὰς χριστιανικὰς ἰδέας ὑπὸ τὸ ὄψος δὲ τοῦ συγγραφέως τοῦ κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ἐχομένου τῶν ἀρχαίων προτύπων, ἀνακαλύπτει τις συνηθέστατα τὸν ἐν ἐκκλησιαστικοῖς μελετήμασι τεθραμμένον ἄνδρα.

Ἀναμφιβόλως τὸ ἀρχαῖον πνεῦμα ἐξακολουθεῖ ὑφιστάμενον ἐν τῇ θρησκευτικῇ ταύτῃ ἀνακαινίσει, ἣ δὲ εἰδωλολατρεία δὲν ἐξέλιπεν ἀμέσως. Οἱ ἱστορικοὶ Δέξιππος, Εὐνάπιος καὶ Ζώσιμος εἶνε εἰδωλόλατραι ὁ Πρόκλος διαχέει νέαν αἴγλην εἰς τὸν νεοπλατωνισμόν ἐν πέμπτῳ αἰῶνι μεσοῦντι. Ὁ Πλήθων, δέκα αἰῶνας βραδύτερον, ἀναφαίνεται ὡς καινοτόμος ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ἐμπνεόμενος δογμάτων. Ἀλλὰ ταῦτα εἶνε ἐξαιρέσεις. Ἀπὸ τοῦ Δ' αἰῶνος ὁ κόσμος εἶχεν ἐκχριστιανισθῆ καὶ τὸ θρησκευτικὸν πνεῦμα εἶνε ὁ δεσπότης χαρακτήρ ἐν τῇ διανοητικῇ κινήσει τῶν Ἑλλήνων. Δὲν δύναται ὁμοῦς νὰ θεωρηθῆ τοῦτο ὡς ἡ μόνη αἰτία τῆς φιλολογικῆς αὐτῶν παρακμῆς, διότι ἡ θεολογία δὲν εἶνε πάντοτε ἀναγκαιῶς ὀλεθρία τοῖς συγγραφεῦσι καὶ διότι μέχρι τῆς χθὲς ἔτι ἐχαρακτηρίσθη αὕτη ὡς ἀεξάιρετος σχολὴ ἐξάρσεως τοῦ πνεύματος». Ἐθεβαιούτο προσέτι οὐχὶ ἀλόγως ὅτι «ἀπὸ τοῦ Ταλλεϋράνδου μέχρι τοῦ Ρενάν, διπλωμάται καὶ σοφοί, πάντες οἱ ἐπὶ τῶν ἐδωλίων τῶν ἱερατικῶν φροντιστηρίων καθεσθέντες ἐξῆλθον αὐτῶν εὐσταλέστεροι καὶ ὄξυνουότεροι». Ἀλλ' ἵνα προαχθῆ εἰς μέσον τὸ εὐάρεστον τοῦτο ἀποτέλεσμα, ἀνάγκη νὰ μετριάζωνται τὰ θεολογικὰ μαθήματα ὑπὸ πνοῆς ἐλευθερίας, ἣτις ἔλειπεν ἐκ τῆς πολιτικῆς ἀτμοσφαιρας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ὁπωσδήποτε φρονούμεν ὅτι ἡ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἀπονεμηθεῖσα

θέσις εἰς τοὺς πατέρας τῆς ἐκκλησίας δὲν εἶνε ἱστορικὴ πλάνη καὶ ὅτι ἀσφαλέστερον θὰ ἦτο νὰ ἀναδράμωμεν ὑψηλότερον τοῦ κ. Κρουμβάχερ, ἦτοι μέχρι τοῦ Δ' αἰῶνος, ὅπως μορφώσωμεν τελείαν εἰκόνα τῆς πνευματικῆς κινήσεως, ἣς κέντρον καὶ ἐστία ὑπῆρξεν ἡ Κωνσταντινούπολις.

Ἄλλ' ἂν μὴ δυνάμεθα νὰ ὀρίσωμεν εὐχερῶς τὴν χρονολογίαν καθ' ἣν ἄρχεται ἡ βυζαντινὴ φιλολογία — μεταχειριθῶμεν καὶ αὐθις τὸν ὄρον τοῦτον — ἀδυνατοῦμεν ἐπίσης νὰ εἰπώμεν ἀκριβῶς καὶ ποῦ λήγει. Ἡ χρονολογία τοῦ 1453 ἐπιβάλλεται πολλῶν λόγων ἕνεκα. Σὺν τῇ πτώσει τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἡ ἑλληνικὴ αὐτοκρατορία ὀλόκληρος καταρρέει, συναπόλλυται δὲ μετ' αὐτῆς καὶ τὸ χριστιανικὸν κράτος. Ἐν τούτοις ἡ ἐκκλησία ἐπιπλέει, παραμένει δὲ τρόπον τινὰ ἐνώπιον τοῦ ὑποδουλωθέντος ἔθνους ὡς ἡ σκιά τοῦ ἐξαφανισθέντος κράτους. Διετήρησεν ἐκ τοῦ παρελθόντος πᾶν τὸ δυνάμενον νὰ διατηρηθῆ ἐν μέσῳ τοῦ γενικοῦ ἐκείνου ναυαγίου. Προτιμῶνται δὲ ἐν τῇ ναυαγαιρείᾳ αἱ φιλολογικαὶ παραδόσεις, τοσοῦτον μᾶλλον, ὅσῳ ἐν αὐταῖς ἐνεσαρκούτο συγχρόνως ἢ τε θρησκεία καὶ ἡ ἐθνικότης. Πᾶσιν ἡ ἐναπολειφθεῖσα παιδεία συνετάχθη περὶ τὴν ἐκκλησίαν, τὸ αὐτὸ μετ' ἐκείνης ἐπιτελοῦσα καθήκον, νὰ μὴ παρεκκλίνῃ τῆς ἡδῆ κεχαραγμένης ὁδοῦ.

Ἐξ ἄλλου πρὸς τοῖς ἐπιδιώκουσι τὴν διατήρησιν τοῦ παρελθόντος λογίοις, ἤρξατο ἀναφαινομένη μετριοφρόνως δημῶδες τις φιλολογία. Ἐν τῷ τέλει τοῦ βιβλίου αὐτοῦ ὁ κ. Κρουμβάχερ ἀφιεροῖ αὐτῇ εἰδικὸν κεφάλαιον. Τὰ περιωφεζόμενα μνημεῖα αὐτῆς ἀνέρχονται μέχρι τοῦ I' αἰῶνος, ἡ ἀρχὴ δὲ αὐτῶν ἀνέρχεται ἴσως ἔτι ἀπωτέρω. Πρὸ τῆς πτώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ μετ' αὐτὴν ἡ δημῶδες αὕτη φιλολογία ποιουμένη χρῆσιν τῆς λαλουμένης καὶ ζώσης γλώσσης, παρήχθη ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς φιλολογίας τῶν σοφῶν, οἵτινες μετεχειρίζοντο γλῶσσαν, ἣτις ἐγράφετο, καίτοι εἶχε παύσει λαλουμένη. Ἡ πορεία τῶν δύο τούτων φιλολογιῶν ὑπῆρξεν ἐπὶ αἰῶνας ὅλους παράλληλος καὶ ἡ μία ἔσχε ληθηθῶς καὶ ἀσυνειδήτως ροπήν ἐπὶ τῆς ἐτέρας ἔνθεν μὲν οἱ λόγοι, καίτοι κατεφρόνουν τὴν δημῶδη γλῶσσαν, παρεσύροντο ἐνίοτε εἰς παραδοχὴν τύπων τινῶν αὐτῆς ἔνθεν δὲ οἱ τῆς δημῶδους θιασῶται δὲν ἠδύναντο πάντοτε νὰ λησμονῶσι τὰ μαθήματα, ἅτινα εἶχον μάθει νὰ γράφωσι μελετῶντες ὅπωςδῆποτε τὴν ἀρχαίαν ἢ γλῶσσαν τῶν λογίων. Καίτοι τὰ δύο ταῦτα ρεύματα δὲν εἶχον ἔτι συγχωνευθῆ, ἐκ τῆς ἀμοιβαίας ὁμοῦς αὐτῶν ροπῆς παρήχθη νέα φιλολογικὴ γλῶσσα, ἣτις ὅτε μὲν ἔνθεν, ὅτε δὲ ἔνθεν ἀποκλίνουσα, συμμορφοῦται ὁμοῦς πρὸς τὰς πολλαπλὰς ἀνάγκας τῆς νεωτέρας ἡμῶν κοινωνίας καὶ φαίνεται ἱκανοποιούσα τὰς ἀνάγκας τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος.

Μὴ προτιθέμενοι νὰ εἰσέλθωμεν εἰς τὰ καθέκαστα τοῦ ζητήματος τούτου, περιοριζόμεθα βεβαιῶντες ὅτι πλὴν τῆς δημόδους φιλολογίας, τὸ μείζον μέρος τῶν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων ἐπὶ τῆς ὀθωμανικῆς δεσποτείας καὶ μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ παρόντος αἰῶνος, εἶνε πιστὴ συνέχεια τῶν φιλολογικῶν παραδόσεων τοῦ παρελθόντος· ἡ μορφή, ἡ γλῶσσα ὡς καὶ τὸ πνεῦμα αὐτῶν θὰ ἐδικαιολόγουν τὴν ἐν τῇ βυζαντινῇ φιλολογίᾳ κατάταξιν αὐτῶν. Τὸ καθ' ἑαυτὴν ἡ ἐκκλησία διετέλεσε πιστὴ εἰς τὸ παρελθὸν τοῦτο· ἀποβλέπων δὲ τις εἰς τὰ ἐνταλτήρια γράμματα, τὰς προσευχὰς ἢ τὰς ἱεράς δεήσεις τὰς συντασσομένας δι' εἰδικὰς περιστάσεις καὶ γενικῶς εἰς τὰ ἔγγραφα τὰ ἐξερχόμενα ἐκ τῶν ἐκκλησιαστικῶν γραφείων τῆς Ἀνατολῆς, δυσκόλως θὰ ἀπεφαινετο ὅτι ἡ βυζαντινὴ φιλολογία δὲν ὑφίσταται πράγματι ἐν ταῖς ἡμέραις ἡμῶν.

Β'

Ἐκτὸς τῆς εἰσαγωγῆς καὶ τοῦ κεφαλαίου τοῦ ἀφιερωμένου εἰς τὴν δημόδην φιλολογίαν, τὸ ἔργον τοῦ κ. Κρουμβάχερ εἶνε διηρημένον εἰς δύο μέρη· εἰς πεζὸν λόγον καὶ ποιήσιν. Οἱ πεζογράφοι ὑποδιαιροῦνται πολλαχῶς, εἰς ἱστορικοὺς καὶ χρονογράφους, γεωγράφους, φιλοσόφους, ρήτορας, σοφιστὰς καὶ ἐπιστολογράφους, καὶ τελευταῖον εἰς πάντα τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἀρχαιογνωσίαν. Μόνη ἡ τῶν ὀνομασιῶν τούτων ποικιλία μαρτυρεῖ περὶ τῆς φιλολογικῆς δράσεως τῆς περιόδου ταύτης. Προσθετέον δὲ ὅτι ἐν τοῖς ἀνωτέρω δὲν περιλαμβάνονται πάντα τὰ ἀναγόμενα εἰς τὴν θεολογίαν καὶ τὰ νομικά, τὰ ἱατρικά, τὰ μαθηματικά καὶ τὰ ἐπιστημονικά ἐν γένει.

Ἐκάστου τῶν κεφαλαίων τούτων προηγεῖται σύνοψις, ἐν ᾗ ἀπαντῶσι σπουδαιόταται πληροφορίαι καὶ κρίσεις, ἔπονται σημειώσεις λεπτομερεῖς ἐπὶ ἐκάστου τῶν κυριωτέρων συγγραφέων ἐκάστης τάξεως, ταύτης δὲ πάλιν ἔπεται πλήρης βιβλιογραφία, σημειοῦσα οὐ μόνον τὰς ἐκδόσεις ἢ τὰς μεταφράσεις ἐκάστου συγγραφέως ἀλλὰ καὶ πάσας τὰς μονογραφίας ἢ εἰδικὰς μελέτας τὰς περὶ αὐτῶν γενομένας ἐν πάσαις σχεδὸν ταῖς εὐρωπαϊκαῖς γλώσσαις. Ἰνὰ δὲ καταστήσῃ ἐγκόλιον (vade mecum) ἀπαραίτητον καὶ ὁδηγὸν λεπτομερέστατον καὶ ἀσφαλέςστατον τὸ βιβλίον αὐτοῦ διὰ τοὺς θέλοντας νὰ ἐνασχοληθῶσιν εἰς μελέτας τῆς βυζαντινῆς φιλολογίας, ὁ κ. Κρουμβάχερ οὐδενὸς ἐφείσθη κόπου. Ἐταξίθησε τὸ ἄπειρον πλῆθος τῶν φιλολογικῶν ὑπομνημάτων μετ' ἄκρας ὑπομονῆς καὶ ἐπιστημονικῆς ἀκριβείας, αἵτινες θὰ ἐκτιμηθῶσιν ὑπ' ἐκείνων μάλιστα, οἵτινες δὲν εἶνε ξένοι πρὸς τὰς μελέτας ταύτας. Ἡ

μεθοδικῆ τῆς ὕλης κατανομῆ καὶ ἡ τοπογραφικὴ διάταξις βοηθοῦσι τὸν ἀναγνώστην, οὔτινος τὸ ἐνδιαφέρον διεγείρεται ἐν τέλει ἐκάστου κεφαλαίου διὰ τῶν γενικῶν παρατηρήσεων τῶν παρασκευαζουσῶν τὸ ἐπόμενον κεφάλαιον.

Ἐκ πάντων τῶν πεζογράφων ὁ ἡμέτερος συγγραφεὺς προτιμᾷ τοὺς ἱστορικοὺς. Ὡς ὁ ἴδιος παρατηρεῖ, οὐδεὶς εὐρωπαϊκὸς λαὸς πλὴν τῶν Ἑλλήνων κέκτηται τοσούτῳ πλοσίαν ἱστοριογραφικὴν φιλολογίαν. Ἀπὸ Ἡροδότου μέχρι τοῦ Λαονίκου Χαλκοκονδύλου ἡ ἄλυσις δὲν διακόπτεται. Οἱ ἱστοριογράφοι τῆς περὶ ἧς πρόκειται περιόδου προσκολλῶνται εἰς τὰ ἀρχαῖα πρότυπα· μιμῶνται τοὺς τρόπους αὐτῶν καὶ προσπαθοῦσι μάλιστα νὰ δανεισθῶσι τὸ λεκτικὸν αὐτῶν. Κατανοοῦσιν ὡς καὶ ἐκεῖνοι τὸν χαρακτήρα καὶ τὸν σκοπὸν τῆς ἱστορίας· δὲν δύνανται μὲν νὰ ἐξισωθῶσιν αὐτοῖς, ἀκολουθοῦσιν ὁμῶς πιστῶς τοῖς ἔχουσιν αὐτῶν· πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἐμφοροῦνται ἀληθοῦς αἰσθήματος τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης καὶ δὲν στεροῦνται κριτικῆς ἰκανότητος. Δὲν δύναται δὲ τις νὰ ψέξῃ αὐτοὺς διότι δὲν ἀνεδέχθησαν ὑπέρτεροι τῆς ἐποχῆς αὐτῶν· ἀρκεῖ νὰ ἀναγνωρίσῃ ὅτι εἶνε πολὺ ἀνώτεροι τῶν ἐν τῇ Δύσει συγχρόνων τῶν. Ἐὰν ἔχουσιν ἐλαττώματα, δὲν εἶνε πάντοτε δι' αὐτὰ ὑπεύθυνοι· πολλὰ τούτων προέρχονται ἐκ τοῦ πολιτεύματος, ὑφ' ὃ ἔζων.

Δὲν πρέπει ἐν τούτοις νὰ πιστεύσωμεν ὅτι ἡ βυζαντινὴ φιλολογία ἀποτελεῖ ὅλον τι ὁμοίομορφον καὶ μονόχροον. Πλὴν τῆς ἀτομικῆς ἀξίας τῆς ἀνυψούσης συγγραφῆς τινὰς ὑπεράνω τῶν συγχρόνων αὐτῶν, τὸ ποικίλον τῶν ἰδεῶν, τῶν τάσεων, τῶν ὀρέξεων, ἀντανακλᾶται ἀπὸ αἰῶνος εἰς αἰῶνα εἰς τὰ προϊόντα τῆς φιλολογίας ταύτης· οἱ αἰῶνες διαδέχονται ἀλλήλους ἀνόμοιοι πολλακίς καὶ ἡ Ἀνατολικὴ αὐτοκρατορία ἀπέχει πολὺ τῆς πολλακίς ἀποδοθείσης αὐτῇ μορφῆς τῆς ἀκινήσιας. Καὶ αἱ ἐν τῷ λεκτικῷ τῶν συγγραφέων τούτων ποικιλίαι εἶνε τεκμήριον τῶν συντελεσθεισῶν μεταμορφώσεων. Περιοριζόμενοι δὲ εἰς τοὺς ἱστοριογράφους καὶ χωρὶς νὰ ἐξέλθωσι τῆς περιόδου, ἣν ὁ κ. Κρουμβάχερ περιλαμβάνει ἐν τῷ συγγράμματι αὐτοῦ, λέγομεν ὅτι ἡ τοῦ ἔκτου καὶ ἑβδόμου αἰῶνος συγγραφῆς διαφέρουσι τῶν τοῦ ἐνδεκάτου καὶ τῶν ἐπομένων. Παρὰ τοῖς πρώτοις ἥμισυ καταφανῆς καθίσταται ἡ προσπάθεια ὅπως προσεγγίσωσι τοῖς ἀρχαίοις διατηροῦσι τὴν ἀφέλειαν αὐτῶν καὶ δὲν φαίνονται προσπαθοῦντες νὰ ἀπαλλαγῶσι τῶν στοιχείων τῆς συγχρόνου ἐποχῆς.

Τὸ ὄφος λ. χ. τοῦ Προκοπίου ἢ τοῦ Ἀγαθίου ἐλέγχει αὐτὸ καὶ μόνον φύσιν λεπτήν καὶ καλλιτεχνικώτερον συναίσθημα. Αἱ ιδιότητες αὐτὰ ἀπαντῶσι μέχρι τοῦ Ἰ' αἰῶνος. Ἀναγινώσκοντες εἰς Ἄνναν τὴν Κομνηνὴν ἢ εἰς οἰονδήποτε ἄλλον ἱστορικὸν τῶν τελευταίων τῆς αὐτο-

κρατορίας αἰώνων, παρατηροῦμεν καταφανέστερον τὸ τεχνικὸν τοῦ ὕφους· τὸ ἐπιτετηθευμένον τῆς ἀκριβολογίας τῶν συγγραφέων τούτων συναισθάνεται τις ὡς διαμαρτυρίαν· καθ' ὅσον ἡ κοινὴ γλῶσσα μορφοῦται, οὗτοι ἀφίστανται αὐτῆς ὀριστικώτερον καὶ προσκολλῶνται ταῖς κλασικαῖς παραδόσεσι μετὰ πλείονος ζήσεως, ἐξωθούσης αὐτοὺς μέχρι σχολαστικότητος. Ἡ τάσις αὕτη πρὸς τὸ ἀρχαίzzειν ἐξικνεῖται εἰς τὸν κολοφῶνα αὐτῆς ἐπὶ τῶν Παλαιολόγων.

Συνήθως τάσσονται εἰς μίαν μόνην τάξιν οἱ βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ καὶ χρονολογοί, διακρίνονται δὲ μόνον ἐκ τῆς ἐποχῆς εἰς ἣν ἕκαστος αὐτῶν ἐπεδόθη καὶ δι' ἣν δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς πηγὴ. Ἄλλ' ὁ Κρουμβάχερ εὐλόγως παρατηρεῖ ὅτι ὑπάρχει οὐσιώδης διαφορὰ, προερχομένη ἐκ τῆς κοινωνικῆς τάξεως, εἰς ἣν ἰδίᾳ ἕκαστος ἀνήκε καὶ τῆς πρὸς ἣν ἀπετείνετο· λέγει ἡμῖν ὅτι οἱ ἱστορικοὶ ἀπηυθύνοντο εἰς κύκλον περιορισμένον, τοὺς λογίους, τὸν ἀνώτερον κλῆρον, τοὺς ἐν τέλει καὶ ἐνὶ λόγῳ πρὸς εἰδὸς τι μανδαρίνων, καλλιεργούντων τὰ κλασικὰ γράμματα. Ἀνήκον δὲ καὶ οὗτοι εἰς τὴν ἐκλεκτὴν ἐκείνην χορείαν τὴν προσπαθοῦσαν νὰ ὑπερέχη καὶ χωρίζεται τῶν πολλῶν. Μεταξὺ τῶν συγγραφέων τούτων καταλέγονται καὶ αὐτοκράτορες ὡς λ. χ. Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος καὶ Ἰωάννης ὁ Καντακουζηνός· βασιλόπαιδες ὡς Ἄννα ἡ Κομνηνὴ καὶ ὁ σύμβιος αὐτῆς Νικηφόρος Βρυέννιος, καὶ παρ' αὐτοῖς εὐρίσκωμεν μεγιστᾶνας, ἱεράρχας, νομομαθεῖς καὶ ἐξ ἐπαγγέλματος λογίους.

Οἱ χρονολογοὶ ἀπ' ἐναντίας ἔγραφον διὰ κοινὸν εὐρύτερον καὶ ἦττον ἐκλεκτόν, εἰδικῶς δὲ διὰ τὸ πληροῦν τὰς μονὰς πλήθος. Οὗτοι ἐν ταῖς συρραφαῖς αὐτῶν ἐπεμελοῦντο τῆς τέχνης, τοῦ ὕφους καὶ αὐτῆς τῆς συντάξεως ἦττον τῶν ἱστορικῶν· εἶνε κατὰ τοῦτο νεωτεριστὰ καὶ μᾶλλον δημώδεις. Μοναχοὶ ὄντες τὸ πλεῖστον, ἔλκονται μᾶλλον ὑπὸ τῶν στοιχείων τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας ἢ ὑπὸ τῶν κοσμικῶν γεγονότων καὶ περὶ τούτων μᾶλλον ἐνδιαφέρονται.

Δὲν θὰ παρακολουθήσωμεν τὸν κ. Κρουμβάχερ εἰς τὰ ἄλλα τὰ περὶ πεζογράφων μέρη τοῦ βιβλίου αὐτοῦ· ἀρκεῖ νὰ ἐπαναλάβωμεν ἅπαξ ἔτι ὅτι οὐδεὶς κλάδος ἀνθρωπίνης γνώσεως ὑπάρχει, τοῦ ὁποίου νὰ μὴ ἐπεμελήθησαν οἱ τοσοῦτον διασπρθέντες βυζαντινοὶ οὗτοι. Ψέγουσιν αὐτοὺς ὅτι οὐδένα κλάδον προήγαγον. Ἐπιτρέπεται ἡμῖν νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι ἡ ἀποστολὴ αὐτῶν δὲν ἦτο δημιουργικὴ ἀλλὰ συντηρητικὴ. Ἄλλὰ καὶ παραλειπομένου παντός, τι ὀφείλομεν εἰς τοὺς βυζαντινοὺς νομομαθεῖς, δὲν δύναται νὰ ὑποστηρίξῃ τις ὅτι ἠκολούθησαν οὗτοι τετριμμένην συντηρητικὴν πορείαν, ἀλλοτρίαν πάσης ἀναπτύξεως καὶ προόδου. Καὶ εἶνε μὲν ἀληθές ὅτι ἡ θρησκευτικὴ μεταρρύθμισις, ἣν ἐπεχείρησαν οἱ εἰκονο-

κλάσται ἀπέτυχεν, ἀλλ' οὐχ ἦττον διαμένει σπουδαιοπάτη ὡς σημεῖον τῆς τῶν χρόνων ἐκείνων καταστάσεως. Δὲν ἦτο δυνατόν νὰ πραγματοποιηῖ ἡ ἐπιχείρησις αὕτη παρ' ἀνθρώποις τοσοῦτον ἐστερημένοις ἰδεῶν ὅσον θέλουσι νὰ παραστήσωσι τοὺς βυζαντινοὺς. Μὴ δὲν δυνάμεθα νὰ ἐπαναλάβωμεν τὸ αὐτὸ περὶ πασῶν τῶν τῆς ἱστορικῆς ταύτης περιόδου θεολογικῶν συζητήσεων; Κατ' αὐτὰς προέκειτο πάντοτε περὶ ζητημάτων ἀφρημένων, οὐδὲ θὰ ἐσπούδαζον περὶ ταῦτα εἰ μὴ ἦσαν αὐτοῖς προσιτά. Μεγάλαι κοινωνικὰ ζητήματα ὑπεκρύπτοντο συνήθως ὑπὸ τὰ θεολογικὰ δόγματα. Αἱ αἰρέσεις ἦσαν τρόπον τινὰ τελευταῖον προϊόν τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Αἱ σύνοδοι καὶ οἱ αὐτοκράτορες καταπολεμοῦντες αὐτάς, ἐμάχοντο ὑπὲρ τῆς ἀσφαλείας τοῦ κράτους, ὡς καὶ ὑπὲρ τῆς ἐνότητος τῆς ἐκκλησίας. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ ἐν τοῖς μακροῖς ἀγῶσι, τοῖς προηγήθεσι τοῦ μεγάλου σχίσματος τοῦ Φωτίου καὶ ἐπακολουθήσασιν αὐτῷ. Ὅταν ἀμερολήπτως καὶ ἄνευ προκαταλήψεων μελετηθῶσι ταῦτα, θὰ ἀνευρεθῶσιν ἐν αὐτοῖς, φρονοῦμεν, πολλὰ ἀναλογίαι καὶ ὁμοιότητες πρὸς τὴν τῆς Δύσεως μεταρρύθμισιν καὶ θ' ἀποδοθῶσιν εἰς τοὺς ἐναργῶς μετασχόντας τούτων ἐμπνεύσεις πολλῶ ὑψηλότεραι καὶ διανοητικὴ ἰκανότης πολλῶ μείζων τῆς μέχρι τῆς σήμερον ἀποδοθείσης αὐτοῖς.

Περὶ φιλοσοφίας προκειμένου, ἐρωτῶμεν ἂν δὲν ὀφείλεται ἔπαινος εἰς τοὺς βυζαντινοὺς, ὅτι αὐτοὶ πρῶτοι τὴν σπουδὴν τοῦ Πλάτωνος ἀνένεωσαν· ἐν ᾧ ἐν τῇ Δύσει ἐπεκράτει ἀποκλειστικῶς τὸ κύρος τοῦ Ἀριστοτέλους, ἐνῶ καὶ αὐτοὶ οἱ σχολαστικοὶ τοῦ ἸΒ' αἰῶνος ἐγνώριζον τὸν Πλάτωνα ἐκ μεταφράσεων, ὁ δὲ Πετράρχης μόλις ἐτόλμα νὰ ἐκφράσῃ τὴν προτίμησιν αὐτοῦ εἰς τὴν ἀκαδημίαν, ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀπὸ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος μετὰ ζήλου ἐπεδόθησαν εἰς τὴν μελέτην τοῦ Πλάτωνος μᾶλλον ἢ τὴν τοῦ Ἀριστοτέλους¹. Μεταξὺ τῶν νέων τούτων ὁπαδῶν τοῦ Πλατωνισμοῦ διακρίνονται ὁ Ψελλὸς καὶ Ἰωάννης ὁ Ἰταλός. Βραδύτερον κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα ὁ Πλήθων, ὅστις ἦτο ἄξιός ἰδιαίτερας μελέτης ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ κ. Κρουμβάχερ, συνετέλεσεν εἰς τὴν διάδοσιν τῶν ἰδεῶν τοῦ μεγάλου τοῦ Σωκράτους μαθητοῦ ἐν Ἰταλίᾳ καὶ μάλιστα κατήνησε νὰ θελήσῃ νὰ ἀνακαινίσῃ τὸν χριστιανισμὸν διὰ τοῦ Πλατωνισμοῦ.

Μέχρι τοῦδε ἐπραγματεύθημεν περὶ ἱστορίας καὶ φιλοσοφίας· ἀλλ' ἡ φιλολογία λαοῦ τινος δὲν εἶνε πλήρης, ἂν δὲν παραγάγῃ καὶ ἔργα τῆς φαντασίας. Δὲν εἶχον ἄρα γε τοιαῦτα οἱ Ἕλληνες κατὰ τὸ διάστημα τῶν δέκα τούτων αἰώνων; Τί ἀνεγίνωσκεν ὁ λαὸς ἐκεῖνος; ποῦ ἐζήτει τὴν

¹ Κρουμβάχερ σελ. 174.

πνευματικὴν αὐτοῦ ἀναψυχὴν ; πῶς διεσκέδαζε ; Θέατρον εἶχε φαίνεται τὸ ἵπποδρόμιον ἑστερεῖτο ἐφημερίδων· κοινοβουλευτικαὶ συζητήσεις δὲν ὑπῆρχον καὶ ἂν ἐκινεῖτο τὸ ἐνδιαφέρον αὐτοῦ ὑπὸ τῶν μεγάλων ἐγκλημάτων καὶ τῶν διασῆμων δικῶν, ὡς ἐπὶ τῶν ἡμερῶν ἡμῶν, εὐλόγως δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦτο δὲν ἱκανοποιεῖτο, ἄτε μὴ δημοσιευομένων τῶν σχετικῶν πρακτικῶν. Πῶς ἀνεπλήρου λοιπὸν τὴν ἔλλειψιν ταύτην ;

Ἐν πρώτοις εἶχε τὸ μυθιστόρημα.

Ὁ κ. Κρουμβάχερ δὲν εἶνε βεβαίως θαυμαστὴς τοῦ βυζαντινοῦ μυθιστορήματος. Οἰκτεῖρει τὸ ἐν αὐτῷ πομπῶδες τοῦ ὕφους, τὴν πλοκὴν, τὴν ἔλλειψιν τοῦ ἀληθοῦς καὶ ἀποδίδει τὴν αἰσθητικὴν αὐτοῦ ἀσημότητα εἰς αὐτὸν τὸν βίον τῆς κοινωνίας, πρὸς ἣν ἀπηθύνετο. «Τὰ ἐν αὐτῷ παριστάμενα πρόσωπα, λέγει, εἶνε σκιαί, ψευδῆ δὲ ἡ νεφελώδη τὰ τοπεῖα, οὐδὲν τὸ εὐκρινές, οὐδὲν τὸ πραγματικὸν ἔχοντα, ἡ μορφή καὶ ἡ χροιά κενὰ καὶ ἄψυχα, ὡσεὶ οὐδέποτε οἱ μυθιστοριογράφοι οὔτοι ἔρριψαν βλέμματα ἐπὶ ζῶντος προτύπου. Κεκλεισμένοι ἐν μουσεῖῳ τινὶ πλήρει κονισάλου ἐργάζονται παράγοντες ἔκτυπά τινα. Εἶνε οἱ ἀντίποδες τῶν Φλωμπέρ, τῶν Ζολᾶ, τῶν Κέλλερ, τῶν Δοστοϊέφσκη, τῶν Τολστόη». Οὐδὲν δικαιότερον τῶν κρίσεων τούτων. Φρονοῦμεν ὅμως ὅτι ἡδύνατό τις νὰ ἐφαρμόσῃ εἰς τοὺς μυθιστοριογράφους τοῦθ' ὅπερ ὁ ἡμέτερος συγγραφεὺς εἶπε περὶ τῶν ἱστορικῶν, νὰ μὴ καλιζώμεν δηλ. αὐτοὺς, διότι δὲν προεπορεύθησαν τῆς ἐποχῆς αὐτῶν. Οἱ Φλωμπέρ καὶ οἱ Τολστόη εἶνε προϊόντα τοῦ ΙΘ' αἰῶνος καὶ δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀναφανῶσι κατὰ τὸν μεσαίωνα ἢ κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους. Ἄδικον δὲ ἴσως εἶνε νὰ καταδικάσῃ τις ὁλόκληρον εἶδος λόγου ἐξετάζων αὐτὸ μόνον κατὰ τὴν παρακμὴν του. Ἄν, ὡς ἀρχόμενοι ἠγχιθήμεν, ὁ κ. Κρουμβάχερ εἶχε περιλάβει ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ τὸν Δ' αἰῶνα, θὰ συνέδεε τὸ βυζαντινὸν μυθιστόρημα μετὰ τῶν κατὰ *Δάφριν* καὶ *Χλόην* καὶ τῶν *Αἰθιοπικῶν*, καὶ ἴσως τότε θὰ ἐμετρίαζε τὴν αὐστηρότητα τῆς κρίσεως αὐτοῦ. Ὁ Μανασσῆς, ὁ Εὐστάθιος Μακρεμβολίτης, ὁ Εὐγενειανὸς καὶ οἱ ἄλλοι μυθιστοριογράφοι, οὗς ἐπισκοπεῖ προήλθον ἐκ τῶν Λόγγων καὶ τῶν Πολυδώρων· εἶνε μιμηταὶ ἐκείνων μὴ ἀναζητήσαντες νέαν ὁδὸν καὶ διὰ τοῦτο—ὡς συμβαίνει ἐν ὁμοίαις περιστάσεσι—δὲν ἐβράδυνε νὰ ἐπέλθῃ ἡ παρακμὴ.

Πρὸς τῇ μιμῆσει τῶν ἀρχαίων προτύπων μνημονευτέα καὶ ἡ ροπή ἢ ἐπὶ τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου ἀσκηθεῖσα ἐν γένει ὑπὸ τῶν ξένων στοιχείων, μεθ' ὧν ἀλληλοδιαδόχως ἤλθεν οὗτος εἰς ἐπαφὴν. Καθὼς λέγει ὁ κ. Γάστων Παρί : «Τὸ εἰς πεζὸν λόγον μυθιστόρημα ἀποτελεῖ εἶδος

λόγου μετὰ τὴν κατάκτησιν τῆς Ἀσίας μορφωθὲν ὑπὸ κύκλου καλουμένου τῶν ἐλληνιστῶν, ἀποτελοῦντος τὴν μεγάλην ἐστῖαν, ἐν ἣ συνανεμίγησαν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως ὁ πολιτισμὸς, ἡ θρησκεία, ἡ τέχνη καὶ ἡ φιλολογία. Τὸ εἶδος τοῦτο ὑπῆρξε γονιμώτατον ἐν τῇ χώρᾳ τῆς γενέσεως αὐτοῦ, ἐνῶ παρ' ἡμῖν ὀλίγιστα ἔργα ὡς δείγματα αὐτοῦ διατηρήθησαν. Ἐξηκολούθησεν ὅμως εὐδοκимоῦν κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον. Πολλὰ τοῦ εἶδους τούτου ἔργα μετεφράσθησαν εἰς τὴν Λατινικὴν καὶ κατέβησαν τὰ πνεύματα τῶν ἐν τῇ Δύσει διὰ τοῦ ἀλλοκότου τῶν ἐν αὐταῖς διηγήσεων, ἐν αἷς μεγίστη θέσις παρέχεται τῷ ἔρωτι»¹. Βραδύτερον, ὅτε αἱ σταυροφορίαι ἐπήγαγον τὴν συνάφειαν τῶν λαῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀνατολῆς, ἡ ἐξασκηθεῖσα ἀμοιβαία ροπή ἐξετάθη καὶ εἰς τὰ γράμματα. Ἐντεῦθεν παρήχθη τὸ ἱπποτικὸν μυθιστόρημα· ἀλλὰ τὸ μυθιστόρημα τοῦτο παρεδέξατο ἐν Ἑλλάδι τὴν δημώδη μορφήν καὶ τὴν δημώδη γλῶσσαν, ἐνῶ ἡμεῖς ἀσχολούμεθα ἐνταῦθα μόνον περὶ τῶν συγγραμμάτων τῶν γραφέντων ἐν τῇ λογίᾳ γλώσσῃ, τῇ γενομένῃ ὄργανον τῆς βυζαντινῆς φιλολογίας· ἡ ἐπίμονος χρῆσις τῆς γλώσσης ταύτης ἤρκεσεν ὅπως προδώσῃ τοῖς συγγραφεῦσι τοῖς χρησαμένοις αὐτῇ τὴν τραχύτητα τὴν ἀποτελοῦσαν τὴν ἀδυναμίαν αὐτῶν, ὅπως παρακλώσῃ τὴν φυσικὴν ἀνάπτυξιν τῆς φιλολογίας, ὅπως ἐνὶ λόγῳ ἐγκολάψῃ αὐτῇ τὸν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ἐπίπλαστον ἐκείνον χαρακτήρα, ἀπὸ τοῦ ὁποῦ δὲν θὰ ἴδωμεν αὐτὴν καθ' ὁλοκληρίαν ἀπαλλασσομένην, εἰμὴ ὅταν ἀφεθῇ αὐτῇ εἰς τὸ κράτος τοῦ θρησκευτικοῦ συναίσθηματος. Τὸ συναίσθημα τοῦτο ἄρχεται ἀναφαινόμενον καὶ ἐν αὐτῇ τῇ μυθοπλαστίᾳ. Παρὰ τῷ περιπετειώδει καὶ ἔρωτικῷ ὑπάρχει καὶ τὸ θρησκευτικὸν μυθιστόρημα. Τὸ ἀριστούργημα τοῦ εἶδους τούτου τοῦ λόγου εἶνε ὁ βίος τοῦ Ἰωάσαφ καὶ τοῦ Βαρλαάμ. Τὸ ἔργον τοῦτο ἐπὶ πολὺ ἀπεδίετο Ἰωάννη τῷ Δαμασκηνῷ καὶ ἀμφισβητεῖ μὲν τὴν πατρότητα τούτου ἢ νεωτέρα κριτικὴ, ἀλλ' οὐχ ἥττον τάσσει αὐτὸ εἰς τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ Ζ' αἰῶνος, δηλ. εἰς τὴν ἀρίστην ἐποχὴν τῶν βυζαντινῶν γραμμάτων.

Πλεῖστα ἐπεισόδια τοῦ μυθιστορήματος ἀνευρίσκονται ἐν τοῖς βουδιστικῶς βιβλίοις καὶ αὐτὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰωάσαφ εἶνε πιθανῶς ἀντιγραφή φωνητικὴ ἐνὸς τῶν ὀνομάτων τοῦ Βούδα²· ἀλλὰ τοῦτο οὐδαμῶς κωλύει τὸ νὰ εἶνε τὸ βιβλίον ἐξόχως χριστιανικόν. Ἡ φήμη αὐτοῦ κατὰ τὸν μεσαίωνα ὑπῆρξε μεγάλη, μετεφράσθη δὲ εἰς τὰς πλείστας τῶν δυτικῶν γλωσσῶν. Τὸ ἔργον τοῦτο συνδέεται πολλαχῶς τοῖς βίοις τῶν ἁγίων,

¹ Ἴδε Litterature française du moyen âge.

² H. Zotenberg: Notice sur le livre de Barlaam et de Joasaph. Paris 1886

τοῖς ἀποτελοῦσι τὴν πνευματικὴν τροφήν τῆς ἀνατολικῆς Χριστιανωσύνης κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην. Τὸ κατὰ συνθήκην μυθιστόρημα ἀπετί-νετο τῇ τάξει τῶν λογίων, ὁ δὲ λαὸς ἀνεγίνωσκε τὸν βίον τῶν ἁγίων.

Καὶ ἀφ' οὗ ἀκόμη τὸ μυθιστόρημα ἐξελαϊκεύθη διὰ τῶν ποιητῶν τῆς δημώδους γλώσσης, οἱ βίοι οὗτοι ἀντεπιούντο τὴν εὐνοίαν τοῦ κοινοῦ ὑπὲρ ἑαυτῶν. Καὶ κατ' αὐτὴν δὲ τὴν ἐποχὴν τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας ἐγράφοντο ἔτι τοιοῦτοι πρὸς τιμὴν νέων μαρτύρων τῆς πίστεως. Οἱ βίοι λοιπὸν οὗτοι περιλαμβάνουσιν οὕτω πως ἅπασαν τὴν ἱστορικὴν περίοδον τὴν ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τοῦ χριστιανισμοῦ μέχρι τῆς ἑλληνικῆς ἀναγεννήσεως. Ἀποτελοῦσι δ' οὗτοι ἰδίαν φιλολογίαν, τοσούτῳ μᾶλλον ἐνδιαφέρουσαν, ὅσῳ ἀνευρίσκει τις ἐν αὐτῇ οὐ μόνον τὴν ἀνταύγειαν τῶν μυχαιατῶν συναισθημάτων τῶν λαῶν, παρ' ὧν κατὰ προτίμησιν ἀνεγινώσκοντο, ἀλλὰ καὶ πολυτίμους ἐνδείξεις περὶ τῶν ἠθῶν, τῶν ἰδεῶν, τῆς καλαισθησίας καὶ τῶν γνώσεων τῶν λαῶν τούτων. Ἡδύνατο ὁ ἱστορικὸς νὰ ἀνεύρη ἐν αὐτοῖς νέα γεγονότα καὶ ὠφεληθῇ καὶ ἐξ αὐτῶν ἔτι τῶν μυθευμάτων, ὑφ' ὧν τὰ γεγονότα ταῦτα δυνατὸν νὰ περιβιβάλλονται. Διότι τὸ θαυμαστὸν ὑπερπλεονάζει ἐν τοῖς βίοις τούτοις τῶν ἁγίων τῶν σπουδαιότατον ἔργον σχόντων τὸ θαυματουργεῖν. Ἀλλὰ τὰ θαύματα ταῦτα διαφέρουσι τῶν ἐπινοήσεων τῶν μυθιστοριογράφων τῆς αὐτῆς ἐποχῆς, καθ' ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἐπίστευεν εἰς αὐτὰ καθ' ὃν τρόπον καὶ ὁ ἀναγνώστης. Καὶ ὑπὸ γλωσσικὴν δὲ ἔποψιν τὰ ἔργα ταῦτα εἶνε λίαν σπουδαῖα. Ἐν αὐτοῖς ἡ φιλολογικὴ γλῶσσα προσαρμόζεται ταῖς καθημεριναῖς ἀνάγκαις καὶ παριστᾷ κάλλιον πάντων τῶν ἄλλων προϊόντων τῆς φιλολογίας ταύτης διὰ τῶν ἀνωμαλιῶν καὶ τῶν μεταβολῶν τὸν μεταξὺ τῆς παραδόσεως καὶ τῆς συνηθείας μακρὸν ἀγῶνα.

Εἶνε λυπηρὸν ὅτι ὁ κ. Κρουμβάχερ οὐδὲν λέγει περὶ τῶν βίων τούτων. Πιθανῶς ἐθεώρησεν αὐτοὺς μέρος τῆς θεολογικῆς φιλολογίας τῆς ἀποκλεισθείσης τοῦ ἔργου αὐτοῦ. Ἐν τούτοις φρονοῦμεν ὅτι συνδέονται οὗτοι τῇ καθόλου τῆς περιόδου ταύτης φιλολογίᾳ, ὡς καὶ τὸ σύγχρονον μυθιστόρημα συνδέεται τῇ γαλλικῇ γραμματολογίᾳ τοῦ ΙΘ' αἰῶνος. Αὐτὸς ὁ ἀριθμὸς μόνον τῶν συγγραμμάτων τούτων τεκμηριοῖ τὴν δημοτικότητα αὐτῶν. Παραλείποντες νὰ εἰπωμέν τι περὶ τῶν ἑλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐκδόσεων, δυνάμεθα νὰ ἀναφέρωμεν ὅτι ὁ Migne καὶ οἱ Βολλανδισταὶ ἐδημοσίευσαν ἐξ αὐτῶν ὀλόκληρον βιβλιοθήκην. Μαρτυρεῖ δὲ περὶ τῆς σπουδαιότητος τῶν συγγραμμάτων τούτων οὐ μόνον ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐκδόσεων, ἀλλὰ καὶ ἡ πληθὺς τῶν οὕτως εἰπεῖν ἀντιτίπων αὐτῶν. Ἐν πάσαις ταῖς εὐρωπαϊκαῖς συλλογαῖς, ἔτι δὲ μᾶλλον ἐν ταῖς τῆς Ἀνατολῆς, εὐρίσκει τις ἑκατοντάδα ἴσως χειρογράφων τοῦ εἶδους τούτου

ἀπέναντι ἑνὸς κλασικοῦ χειρογράφου. Ἡ κυκλοφορία τῶν βίων τῶν ἁγίων καὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ μυθιστορήματος ὑπερέβαινε τὴν τῶν ἄλλων βιβλίων κατὰ τὴν αὐτὴν ἀναλογίαν καθ' ἣν τὸ σημερινὸν μυθιστόρημα ὑπερβαίνει τὴν κυκλοφορίαν τῶν ἄλλων βιβλίων.

(Ἔπεται τὸ γ' καὶ τελευταῖον μέρος)

Δ. Βικέλλας

ΟΔΟΙΠΟΡΙΚΑΙ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

ΤΑ ΤΕΜΠΗ

Ἐκ Ραφάνης ἀνώμαλος κατωφέρεια ὅτε μὲν δι' ἀμπέλων, ὧν οἱ φράκται συνιστάμενοι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐκ παλιούρων ἀφήκαν ἔχνη τῶν θωπειῶν τῶν ἐπὶ τε τῶν ἐνδυμάτων καὶ τοῦ προσώπου ἡμῶν, ὅτε δὲ διὰ στενοῦ μονοπατίου ἐπὶ τῶν καταφύτων πλευρῶν τοῦ Κάτω Ὀλύμπου δεξιᾷ τῆς χθαμαλοτέρας αὐτοῦ δεϊράδος καταφύτου καὶ ταύτης καὶ ἀφ' ἧς ἐκτός τῆς δασώδους ἀποτόμου κατωφερείας ἐχώριζεν ἡμᾶς καὶ τὸ ἐκ Ραφάνης κατερχόμενον μέγα ρεῦμα, μᾶς ἔφερε μετὰ μιᾶς ὥρας πορείαν εἰς τὴν Σμίξιν, ἣτοι εἰς τὸ βάθος μικρᾶς κοιλάδος πλατανοφύτου, ἐν ἣ μίγνυνται τὰ ἐκ Ραφάνης καὶ Κρανιάς κατερχόμενα δύο ρεῦματα. Ταύτην κατὰ μῆκος διελθόντες ὑπὸ τὴν σκιάν τῶν πλατάνων τῆς ἀνήλθου ἀνωφέρειαν καὶ εὐρέθημεν ἐπὶ ὄροπέδιου, ἔνθα ὑπάρχουσι καλύβαι ἀνήκουσαι εἰς τοὺς Ραψανιώτας, ἐν αἷς οὗτοι παραμένουσι κατὰ τὴν συγκομιδὴν τῶν καρπῶν των. Ἐκεῖθεν μέχρι τοῦ ποταμοῦ ἡ κατωφέρεια ἦτο ὀμαλή, μετὰ ἡμίσειαν δὲ ὥραν εὐρέθημεν πρὸ τῆς γεφύρας τῆς κατασκευασθείσης κατὰ τὴν ἐπιστρατεῖαν τοῦ 1886 καὶ ἐνούσης τὰς δύο ὄχθας τοῦ Πηνειοῦ, ἔνθα λήγουσι τὰ Τέμπη, εἰς ἃ ἡμεῖς ἀντιθέτως ἐκ τῆς ἐξόδου εἰσελθόντες, ἀφ' οὗ ἐπὶ πέντε λεπτὰ ἐβαδίσαμεν μετὰξὺ λυγαριῶν, ἐφθάσαμεν ἐκεῖ ἔνθα πρόκειται νὰ διημερεύσωμεν.

Βαθὺ καὶ μυστηριώδες αἶσθημα σεβασμοῦ καταλαμβάνει τὸν ἄνθρωπον, ἅμα ὡς ἀντικρύσῃ τὸ φοβερόν, ἐπιβλητικόν καὶ συνάμα τερπνόν πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν του ἐκτυλισσόμενον ἐκεῖνο θέαμα. Ὑπερύψηλοι βράχοι καθέτως ἐκ Β. καὶ Ν. κατερχόμενοι σχηματίζουσιν ὠσειδῆ πλατεῖαν, ἣτις φαινομένη ὡς νὰ κλείηται πρὸς Μ. ἀνοίγεται πρὸς τὴν πρὸς Α. πεδιάδα τοῦ Τσαγέζι. Οἱ ἐκεῖ ἐσκορπισμένοι αἰωνόβιοι καὶ ὑψικάρηνοι πλατάνοι παρέχουσι τὴν βαθεῖαν σκιάν των εἰς τὸν κουρασμένον ὁδοιπόρον, ἄλλοι δὲ πλέκοντες διὰ τῶν πολυσχίστων ριζῶν των τὴν δεξιάν ὄχθην

τοῦ Πηγειοῦ κλίνουσιν ἐπιχαρίτως τοὺς κολοσσιαίους κορμούς των ἐπὶ τῆς κοίτης του, ἐνῶ ὁ ποταμὸς διερχόμενος ἡρέμα φιλεῖ τοὺς κλώνους των, οἷονεὶ εὐχαριστῶν αὐτοὺς διότι τὸν προφυλάττουσι διὰ τῆς σκιάς των ἀπὸ τὰς φλογεράς ἀκτῖνας τοῦ ἡλίου, ἡ δὲ αὔρα κινουσα τὰ φύλλα των νανουρίζει τὸν ἥσυχον ροῦν του, συνοδεύουσα τὸ ἄσμα τῶν πτηνῶν. Τὴν ἀριστερὰν ὄχθην κοσμεῖ ἡ λυγαριά, λούουσα τὰς ρίζας αὐτῆς ἐν τοῖς ὕδασι αὐτοῦ καὶ ὀπισθεν ταύτης προβάλλουσι θαλεροὶ κήποι ὀπωροφόρων δένδρων, ἐκτεινόμενοι μέχρι τῆς βάσεως τοῦ ἀποτόμως κεκομμένου Ὀλύμπου, κτήματα τῶν Ραψανιωτῶν, εἰς ἃ μεταβαίνει τις δι' ἀτραποῦ, πρὶν ἢ διέλθῃ τὴν γέφυραν. Ἄφθονον, ὄροσερὸν καὶ διαυγὲς ὕδωρ ὀρητικῶς ἐξερχόμενον ἐκ τῶν βράχων τῆς Ὀσσης σχηματίζει παρ' αὐτὴν κοίτην βαθεῖαν, διερχόμενον δὲ διὰ τῶν ριζῶν τῶν πλατάνων καὶ σχηματίζον μικροσκοπικοὺς λοφίσκους ὑδροβίων φυτῶν, χύνεται εἰς τὸν Πηγεῖον. Ἐτέρα πηγὴ ἐπίσης ὄροσερὰ καὶ διαυγὴς ἐξερχομένη κάτωθεν τῆς ὁδοῦ χύνεται πολλάκις διὰ τῆς κατωφεροῦς καὶ βρυώδους αὐτῆς κοίτης εἰς τὸν ποταμόν. Ἐκ τῆς καθέτου τομῆς τῶν φοβερῶς μεγαλοπρεπῶν ἐκείνων βράχων, ὧν τὸ ὕψος καὶ τὰ γεωλογικὰ στρώματα, ἐκτὸς τῶν παραλλαγῶν, ἃς τὰ κατερχόμενα ὕδατα καὶ ἡ ἀτμοσφαιρική ἐπίδρασις ὀλοκλήρων αἰώνων προὔξενησαν αὐτοῖς, εἶνε ἀκριβῶς ὅμοια, πειθόμεθα ὅτι τὰ δύο ταῦτα ὄρη ἦσαν ποτε ἠνωμένα καὶ ὅτι πρὸ ἀμνημονεῦτων χρόνων βίαιοι κλονισμοί, ἐπιφέροντες πιθανῶς καὶ ἄλλας γεωλογικὰς μεταβολὰς, ἀπεχώρισαν ἀποτόμως καὶ ταῦτα, ἀφήσαντα οὕτω διέξοδον εἰς τὸν Πηγεῖον, ὅστις δεχόμενος πάντα τὰ ἐκ τῶν περικυκλούντων τὴν Θεσσαλίαν ὑψηλῶν ὀρέων κατερχόμενα ὕδατα, ἀρδεύων γονιμοποιεῖ τὸ πλούσιον αὐτῆς πεδῖον καὶ εἶτα κυλινδεῖ ἡρέμα τὰ θολὰ νερά του διὰ τῆς στενῆς κοιλάδος τῶν Τεμπῶν πρὸς τὸν Θερμαϊκὸν κόλπον, δι' ὃ καὶ δικαίως ὁ Πηγεῖος ἐκαλεῖτο πατὴρ τῆς Θεσσαλίας. Ἄν δὲ ὡς ἡ ἀποχωρίσασα τὰ δύο ταῦτα ὄρη ὑπεράνθρωπος δύναμις συνήνου καὶ πάλιν αὐτά, οὕτωςιν ἀκριβῶς θὰ ἐφηρμόζοντο πρὸς ἄλληλα, ὥστε τὰ τοῦ Πηγειοῦ ὕδατα, μὴ ἔχοντα ἄλλην διέξοδον, θὰ μετέβαλλον τὴν θεσσαλικὴν πεδιάδα εἰς μεγάλην λίμνην, ὡς ἦτο ἔσως πρὸ τοῦ βιαίου τούτου ἀποχωρισμοῦ των. Τὸ γεγονός τοῦ βιαίου τούτου κλονισμοῦ οἱ πρόγονοι ἡμῶν παρέστησαν διὰ τῆς Τιτανομαχίας.

Ὁ Ἐέρξης ἐσκέφθη νὰ κλείσῃ τὰ Τέμπη καὶ μεταβάλλῃ τὴν πεδιάδα τῆς Θεσσαλίας εἰς λίμνην, ἀλλ' οἱ Θεσσαλοὶ φρονίμως ποιῶντες ἔστειλαν πρὸς αὐτὸν τὸν υἱὸν τοῦ Ἀλεία προσφέροντες γῆν καὶ ὕδωρ. Ἠδύνατο νὰ τὸ πράξῃ ἄρά γε; κατ' ἐμέ, ἡδύνατο ἕνεκα τῆς πληθύος τῶν μέσων ἄτινα διέθετε· πού ὅμως καὶ πῶς, ταῦτο εἶνε ζήτημα, ὅπερ

μόνον ἔμπειροὶ μηχανικοί, ὧν δὲν ὑστερεῖ ἡ Ἑλλάς, δύνανται νὰ ἐξακριβώσωσιν. Ὁ Ἡρόδοτος περιγράφει ταῦτα ἐν μεταφράσει ὡς ἑξῆς:

«Εἰς Θέρμην ὧν ὁ Ἐέρξης παρετήρησε τὰ ἀντικρῶ ὑπερύψηλα βουνὰ Ὀλυμπον καὶ Ὀσσαν καὶ ἐρωτήσας ἔμαθεν ὅτι μεταξὺ αὐτῶν διὰ στενοῦ διέρχεται ὁ Πηγεῖος, ὅπου καὶ διάβασις πρὸς τὴν Θεσσαλίαν ὑπάρχει. Ἡθέλησεν ἰδίους ὄμμασι νὰ ἴδῃ τοῦτο καὶ ἐπιβάς πλοίου Σιδωνίου, μετέβη ἐκεῖ καὶ ἐθαύμασε τὰ στενά. Ἠρώτησεν ἂν εἶνε δυνατόν ὁ Πηγεῖος νὰ διοχετευθῇ ἄλλοθεν εἰς τὴν θάλασσαν καὶ μαθὼν ὅτι ἡ Θεσσαλία περιβάλλεται ὑπὸ βουνῶν καὶ ὅτι ταύτην μόνην τὴν διόδον ἔχουσι τὰ ὕδατα, εἶπεν: οἱ Θεσσαλοὶ εἶνε φρόνιμοι ἄνθρωποι καὶ ὑπετάχθησαν ἀμέσως, διότι ἄλλως θὰ μοι ἦτο εὐκόλον νὰ μεταβάλω καὶ πάλιν τὴν Θεσσαλίαν εἰς λίμνην διὰ τῆς ἀποφράξεως τῶν Τεμπῶν».

Ἐκ τῶν ρωγμῶν τῶν βράχων προβάλλει κάποτε ἀγριελαία, ἥτις κρεμαμένη ἐπὶ τῆς ἀθύσσου χαιρετᾷ διὰ τῶν θαλερῶν αὐτῆς κλώνων τὰς ἐπὶ τοῦ εἰς τὴν κορυφὴν ὀροπεδίου ἀδελφάς τῆς· ἐπὶ τοῦ βράχου τῆς Ὀσσης φύεται ἡ ἀγριουσκῆ, ὁ κισσὸς δὲ καὶ ἄλλα ἀναρριχτηκὰ φυτὰ πλέκουσι τάπητα φθάνοντα μέχρι τῆς κορυφῆς αὐτοῦ. Κλιματῖδες, ἀναρριχώμενοι ὡς παμμέγιστοι βόες, ἐξαπλοῦνται ἐπὶ τῶν πλατάνων, εὐρίσκουσαι εἰς αὐτοὺς καὶ στήριγμα καὶ προστασίαν. Ἐπὶ δὲ τοῦ κορμοῦ αὐτῶν τὸ μικρὸν καὶ ταπεινὸν ὄν, τὸ αὐτοκαλούμενον κύριος τοῦ παντός χαράσσει τὸ ὄνομά του, ζητῶν διὰ τοῦ μέσου τούτου νὰ μεθέξῃ τῆς αἰωνιότητος τῶν πλατάνων, μὴ σκεπτόμενον ὅτι καταστρέφω τὸν φλοῖον αὐτῶν, τὸ ζωτικὸν στοιχεῖόν των, καταδικάζει καὶ ἐκείνους εἰς τὸν θάνατον, εἰς ὃν καὶ οὗτος εἶνε προωρισμένος.

Ἡ παρὰ τὴν δεξιὰν ὄχθην τοῦ ποταμοῦ κεχαραγμένη ἀμαξιτὴ ὁδὸς εἰς τοὺς πρόποδας τῆς Ὀσσης, πού μὲν κατέρχεται οὕτως, ὥστε βλέπει τις τὸν ποταμὸν βρέχοντα τὰς ρίζας τῆς πλατανοστοιχίας, ἀφ' ἧς ἀναρριχώμενος ὁ κισσὸς καὶ αἱ κλιματῖδες σχηματίζουσι φραγμόν, πού δὲ ἀνέρχεται καὶ τότε βλέπει τις τὰς κορυφὰς τῶν πλατάνων καὶ διὰ μέσου τῶν φύλλων αὐτῶν τὸν Πηγεῖον εἰς βάθος ἰλιγγιώδες. Καθ' ὅλον τὸ εἶωρον διάστημα ἡ αὐτὴ μεγαλοπρεπὴς καὶ ἀξιοθέατος ἰδιοτροπία τῆς φύσεως, οἱ αὐτοὶ ἐκατέρωθεν ἀπότομοι βράχοι ἀνερχόμενοι εἰς ὕψος δυσθεώρητον καὶ μεταξὺ αὐτῶν ἡ αὐτὴ θαλερότης ἐπισκιάζει τὸν ἥσυχον ροῦν τοῦ κυριάρχου τῆς διασφάγος τῶν Τεμπῶν. Μεταξὺ τῶν ἀποκρήμων βράχων τῆς Ὀσσης μόνον προβάλλουσι θαλαραὶ νάπαι. Εἶνε καὶ τοῦτο γυναικεῖα φιλαρέσκεια, παρεμβάλλουσα μεταξὺ τῆς αὐστηρότητος τοῦ ἰματισμοῦ τῆς, ὃν ὁ Ὀλυμπος διατηρεῖ καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τῶν Τεμπῶν, πρασίνας ταινίας.

Ἐν μέσῳ τῆς ὁδοῦ ὑπάρχει πηγή ὀροσερὰ καὶ διαυγεστάτη, τὸ ὕδωρ τῆς Ἀφροδίτης, ἔνθα ἡ φιλάρεσκος ἐκείνη θεὰ τοῦ Ὀλύμπου κατήρχετο ἵνα λουσθῇ, τὸ καὶ αὐτοκρατορικὸν νερὸν καλούμενον, πρὸς δὲ καὶ πεντάκρουνος, οἴονεϊ παριστῶσα τοὺς πέντε δακτύλους τοῦ Χασάν Μπαμπᾶ, ὅστις ἔκαμεν αὐτὴν νὰ ἀναβλύσῃ ἐπιθέσας τὴν παλάμην ἐπὶ τοῦ βράχου. Ἐκεῖ ὑπάρχουσι καὶ τείχη ρωμαϊκοῦ ἴσως σταθμοῦ, χρησιμεύοντος πρὸς φύλαξιν τῶν στενωῶν, ἀπέναντι δὲ φαίνεται τὸ Κάστρον τῆς Ὠρηῆς ἐπὶ ἀπορρώγος βράχου, ἔνθα σώζεται νῦν πύλη τις μόνον, τουρκικοῦ ἴσως σταθμοῦ. Ἡ δημῶδης παράδοσις περιβάλλει ἐπὶ τὸ μυθολογικώτερον τὸ ρομαντικὸν βασίλειον τῆς Ὠραίας. Διηγοῦνται λ. χ. ὅτι αὕτη πολιορκηθεῖσα στενωῶς καὶ μὴ θέλουσα νὰ παραδοθῇ, ἐρρίφθη κατὰ τῶν βράχων καὶ ἐφονεύθη, ὅτι ἐπὶ τοῦ βράχου ἐκείνου, εἰς ἃν ἄγει ἀτραπὸς ὑπάρχει ὁ τάφος αὐτῆς καὶ ὅτι αὕτη βογκᾷ ἐντὸς αὐτοῦ. Τὸ τοιοῦτον μοι διεβεβαίωσεν ὁ ὁδηγός, ὡς ἀκούσας αὐτὸ ὁ ἴδιος· χαριζομένη αὐτῷ ἄς τὸν πιστεῦσω· ἄλλως τε καὶ πολὺ πιθανὸν ἐντὸς τοῦ βράχου νὰ ὑπάρχῃ καταρράκτης, ἡ δὲ πτώσις τοῦ ὕδατος ν' ἀκούηται ὡς βογκητόν, τοῦθ' ὕπερ μεγαθύνη ἢ δεισιδαίμων πεποιθήσις, διότι καὶ ἡ πηγή τῆς Ἀφροδίτης ἀντικρῦζει πρὸς τὸν βράχον. Διηγοῦνται προσέτι, καὶ οἱ ἑωρακότες ἐμαρτύρησαν, ὅτι ἐπὶ τοῦ τάφου τῆς Ὠραίας ὑπάρχει ροιὰ ἀείποτε θαλερὰ. Ὀλίγον ἀπωτέρω καὶ ὑπεράνω τῆς ὁδοῦ ἀναγινώσκεται ἐπὶ τοῦ βράχου ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή λατινιστὶ «F. Cassius Longinus proconsul Tempe munivit». Πιθανῶς ὁ ἀνθύπατος τοῦ Καίσαρος ἐχάραξε ταύτην, ὅτε διήρχετο τὰ Τέμπη, καταδιώκων τὸν φεῦγοντα Πομπήϊον.

Ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς ὄχθης τοῦ Πηνειοῦ ἐντὸς σπηλαίου ἐπὶ τοῦ Ὀλύμπου ὑπάρχει ναὸς τῆς ἁγίας Παρασκευῆς, κατὰ τὴν μνήμην τῆς ὁποίας συνέρχονται καὶ πανηγυρίζουσιν οἱ κάτοικοι τῶν πέριξ χωρίων. Διατὶ νὰ μὴ παραδεχθῶμεν ὅτι ἡ πανήγυρις αὕτη ἀντικατέστησεν ἄλλην ἀρχαιοτέραν, τὴν τοῦ Ἐλευθερίου Διός, καθ' ἣν συνερχόμενοι οἱ κάτοικοι τῶν πέριξ μερῶν ὑπηρετοῦν τοὺς δούλους αὐτῶν; μὲ μόνην τὴν διαφορὰν ὅτι τὴν σήμερον οἱ δούλοι ἐξακολουθοῦσιν ὑπηρετοῦντες τοὺς κυρίους τῶν καὶ κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην.

Ὁ ποταμὸς ποὺ μὲν στενοῦται καὶ τότε διέρχεται ὑπὸ τὴν σκιὰν τῶν πλατάνων του, σχηματίζοντων διὰ τῶν ἠνωμένων κλώνων αὐτῶν θόλον, ποὺ δὲ ρεεῖ πλατῦς σχηματίζων νησιδρια πλατανόφυτα. Τὸν σιωπηλὸν καὶ ἤρεμον ροῦν του καταλείπει μόνον παρὰ τὸ Μπαμπᾶ ἢ, ὅπως θὰ ἐλέγομεν, κατὰ τὴν εἴσοδον τῶν Τεμπῶν, διότι ἐκεῖ τὰ ἀφρίζοντα κύματά του προσοχθίζουσιν ἐπὶ τοῦ ἐν τῇ κοίτῃ αὐτοῦ προχώματος τῶν ἀλιέων, τοῦ κοινῶς καλουμένου Δαλιάνι (ἰχθυοτροφεῖον). Ἐκτὸς τῶν

πλατάνων βλαστάνουσιν ἐπὶ τῆς περικαλλοῦς ταύτης κοιλάδος καὶ τὰ ἐξῆς· ἡ ροιὰ, ὁ ἴσμος, ἡ μελία, ἡ κότινος, ἡ δρυς καὶ ἡ πρῖνος, ἰδίᾳ ἐπὶ τῶν πλευρῶν τῆς Ὀσσης. Ἡ δάφνη σπανίζει, ἂν καὶ ὡς κόρη τοῦ Πηνειοῦ ἔπρεπε νὰ ἀφθονῇ ἐκεῖ καὶ οὐχὶ ἀστόργως νὰ ἐγκαταλείπη τὸν πατέρα της.

Ὅσα καὶ ἂν ἐπιχειρήσῃ φαντασία ὑψηλὴ καὶ κάλαμος γλαφυρὸς νὰ περιγράψῃ τὴν ἀπαράμιλλον καλλονὴν τῆς διασφάγος κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἀγρίαν μεγαλοπρέπειαν τῶν ἀπορρώγων βράχων τῶν ὑπερκειμένων ὀρέων, δὲν θὰ κατορθώσῃ νὰ περιλάβῃ ἀκριβῶς ὅ,τι μόνον ἰδίᾳ ὄμμασι δύναται τις νὰ ἴδῃ καὶ νὰ θαυμάσῃ. Κατὰ πρῶτον ἴσως συμβαίνει ἵνα καὶ αἱ γλαφυρώταται περιγραφαὶ φαίνωνται ἐλλειπεῖς ὡς πρὸς τὴν πραγματικότητα. Ἴνα δὲ πῶς ἀντιληφθῇ τις ὅλον τὸ ὕψος καὶ τὴν χάριν τῆς μοναδικῆς ταύτης τοποθεσίας, πρέπει νὰ διέρχεται ταύτην βραδέως, διότι τότε μόνον τὸ ἐκπεπληγμένον ὄμμα τοῦ διαβάτου δύναται νὰ θαυμάσῃ τὸ μαγευτικὸν θέαμα, ὅπερ ἐξελίσσεται πρὸ αὐτῶν τῶν ἀνὰ πᾶσαν ἀνωφέρειαν καὶ κατωφέρειαν καὶ καμπὴν τῆς ὁδοῦ μεταβαλλομένων γλαφυροτάτων εἰκόνων, ἐν αἷς θαυμασίως συνδυάζεται τὸ τερπνὸν καὶ θαλερὸν τῆς παρὰ τὰς ὄχθας τοῦ ποταμοῦ πλουσίας βλαστήσεως πρὸς τὴν ἐπιβλητικὴν μεγαλοπρέπειαν καὶ ἀγριότητα τῶν καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν ὑπερκειμένων ὑπερυψηλῶν ἀποτόμων ὀρέων.

Ἄμαλία Κ. Παπασταύρου

Ο ΤΟΛΣΤΟΗ ΩΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΣ¹

Εὐρίσκονται παρ' ἡμῶν ἄνθρωποι, οἵτινες ἀκούοντες τὸ ὄνομα τῆς παιδαγωγικῆς ὑψοῦσι περιφρονητικῶς τοὺς ὤμους καὶ μειδιῶσι χαιρεκάκως, φανταζόμενοι ὅτι αὕτη συνίσταται εἰς τὴν διάφορον κατάταξιν τῶν στοιχείων τοῦ ἀλφαβήτου ἐντὸς μικρᾶς φυλλάδας, εἰς τὸν ὑπολογισμὸν τῶν ἐπὶ τῆς ράχεως τῶν μαθητῶν καταβιβαζομένων ραβδισμῶν καὶ εἰς

¹ Ἔργα τοῦ μεγάλου ρώτσου συγγραφέως, χρησιμεύσαντα ὡς βᾶσις εἰς σύνταξιν τῆς παρούσης μελέτης, εἶνε τὰ ἐξῆς:

Πρόδος καὶ ἐκπαίδευσις ὑπὸ Λέοντος Τολστόη (ἐν γερμανικῇ μεταφράσει). — Ἡ ἐλευθερία καὶ τὸ σχολεῖον ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ (ἐν γαλλικῇ μεταφράσει). — Ἡ πρόδος τῆς δημοσίας ἐκπαίδευσέως ἐν Ρωσσίᾳ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ (ἐν γαλλικῇ μεταφράσει). — Τὸ σχολεῖον τῆς Γιασονάιας Πολιάνας ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ (ἐν ἑλληνικῇ μεταφράσει).

τὴν κατεργασίαν τοῦ κοινωνικοῦ τύπου, ὅστις ἀποκαλεῖται διδάσκαλος.

Ἄλλ' ἀφ' οὗ πᾶσαι αἱ προλήψεις στηρίζονται ἐπὶ τῆς ἀγνοίας, δὲν ἠδύνατο αὕτη ν' ἀποτελέσῃ ἐξαιρέσιν. Ὁ εὐρισκόμενος εἰς τὰ σκοτεινὰ δὲν δύναται νὰ διακρίνῃ χρώματα καὶ σχήματα· ὑπάρχει δὲ εἶδος σκοτίας, ἣτις κεῖται οὐχὶ ἔξω ἀλλ' ἔσω τοῦ ὀφθαλμοῦ, πρὸς τὸ μέρος τοῦ ἐγκεφάλου, σκοτίας μεταβαλλούσης τὸ κρανίον εἰς ἀληθῆ σκοτεινὸν θάλαμον, καὶ ἐχούσης ἐπίσης ἀνάγκην κηρίων καὶ λαμπτήρων καὶ ἠλεκτρικοῦ φωτός. Ἄν ὑπὸ τοιοῦτο φῶς παρετήρουν τὴν παιδαγωγικὴν οἱ εὐτράπελοι περιφρονηταί τῆς, θὰ κατέπνιγον πάντως ἐν τῷ λάρυγγί των τὸν σαρκασμὸν αὐτῶν, διότι θὰ ἔβλεπον ὅτι τὰ ρωμαλεώτατα φιλοσοφικὰ πνεύματα ἔστρεψαν αἰετοπετὸ ἐνδιαφέρον αὐτῶν πρὸς τὸ δυνατόν τῆς βελτιώσεως τοῦ ἀνθρωπίνου γένους καὶ τὸν τρόπον τῆς ἐπιτεύξεως αὐτῆς. Ὁ Σωκράτης ὡς ἰδρυτὴς τῆς Ἠθικῆς ἐγένετο συγχρόνως καὶ ὁ ἰδρυτὴς τῆς Παιδαγωγικῆς. Ἀνακηρύξας τὴν ἀρετὴν ὡς γῶσιν, ἄρα ὡς διδακτὸν τι, κατέστησε τὴν ἀγωγὴν τῶν νέων τὴν κατ' ἐξοχὴν ἠθικὴν ἀποστολὴν τοῦ βίου. Ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Στωϊκὸς Χρυσίππος (ὁ ἀδίκως παρορώμενος μέχρι τοῦδε ὑπὸ ἄλλοδαπῶν καὶ Ἑλλήνων ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς παιδαγωγικῆς, διότι ἀναντίρρητος εἶνε ἡ ἐπίδρασις αὐτοῦ εἰς τὸν Κοινωνιολογικὸν καὶ τὸν συγγραφέα τῆς ψευδοπλουταρχεῖου *Περὶ παιδων ἀγωγῆς*, ἀμφοτέρους σχόντας πάντως ὑπ' ὄψει καὶ ἀμφοτέρους μιμηθέντας τὸ περὶ ἀγωγῆς τῶν παιδῶν ἔργον του), ἐπραγματεύθησαν τὴν παιδαγωγικὴν ὡς τμῆμα τοῦ φιλοσοφικοῦ αὐτῶν συστήματος. Κατὰ τοὺς νεωτέρους δὲ χρόνους τοσοῦτοι εἶνε οἱ φιλόσοφοι οἱ ἐγκύψαντες εἰς τὸ ζήτημα τῆς ἀγωγῆς τοῦ ἀνθρώπου, ὥστε ἡ ἱστορία τῆς παιδαγωγικῆς βαίνει παραλλήλως τῇ ἱστορίᾳ τῆς φιλοσοφίας. Ὁ Montaigne, ὁ Βάκων, ὁ Λώκ, ὁ Ρουσσώ, ὁ Ἑλβέτιος, αὐτὸς ὁ μέγας Κάντ, ἡ ρηξικέλευθος διάνοια τῆς νεωτέρας φιλοσοφίας, ὁ Φίχτε, ὁ Ἑγκελ, ὁ ἰδρυτὴς τῆς ἐπιστημονικῆς παιδαγωγικῆς Ἑρμπαρτ, ὁ Βένεκε, ὁ Σλαϊερμάχερ, ὁ ἰδρυτὴς τῆς *Völkerpsychologie* καὶ πρόδρομος τοῦ Λαζάρου καὶ Σταίνταλ Waitz, πάντες ἠσχολήθησαν περὶ τὴν παιδαγωγικὴν, τινὲς μὲν ἐκ ψυχολογικῶν, τινὲς δ' ἐξ ἠθικῶν ἐλατηρίων ἀφορμηθέντες.

Ἐκ δὲ τῶν συγχρόνων φιλοσόφων ὁ μὲν μέγας Ἑρμπερτ Σπένσερ συνέγραψε τὴν *Education intellectual, moral, physical*, ὁ δ' ἐκ τῶν διασημοτάτων ψυχολόγων τοῦ αἰῶνος Ἀλέξανδρος Βαίην, τὴν *Education as a Science*.

Ἐννοεῖται ὅτι ἡ τοιαύτη παιδαγωγικὴ οὐδὲν κοινὸν ἔχει πρὸς τὴν εὐρωτιῶσαν σχολαστικότητα, ἀλλ' αἴρεται ὑψηλὰ μέχρι τῆς σφαίρας

τῆς ἀληθοῦς, τῆς θετικῆς ἐπιστήμης, ὡς εὐθαρσῶς καὶ εὐστόχως τὴν ἀνεκλήρυξεν ὁ συγγραφεὺς τῶν «*Συγκινήσεων καὶ τῆς Βουλῆσεως*». Ἡ τοιαύτη παιδαγωγικὴ εἰς τὴν ἀγωνιώδη ἐρώτησιν τῆς φιλοσοφίας: Πρὸς ποῖον μέρος νὰ διευθυνθῇ ἡ ἀνθρωπότης; πειράται νὰ δεῖξῃ τὴν ὁδὸν διὰ τῆς χειρὸς λέγουσα: Ἐκεῖ! . . . καὶ χειραγωγεῖ αὐτὴν νὰ φθάσῃ εἰς τὸν προορισμὸν τῆς.

Πρὸς τοιαύτην ἐπιστήμην, ἀπτομένην αὐτῶν τῶν σπλάγγων τῆς ἀνθρωπότητος, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ μείνῃ ξένος ὁ Λέων Τολστόη, ὁ οὐχὶ μόνον ἐν τοῖς μυθιστορήμασιν αὐτοῦ βαθὺς ψυχολόγος καὶ κοινωνιολόγος καὶ ὡς παράρτημα τοῦ *Πολέμου καὶ τῆς Εἰρήνης* συνάψας μακρὰν μεταφυσικὴν θεωρίαν περὶ Ἀνάγκης, περὶ καταγωγῆς καὶ οὐσίας τῆς ἐξουσίας, περὶ ἐλευθέρας βουλῆσεως, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν τελευταίαν αὐτοῦ περιόδον ὑπὸ τοῦ προβλήματος τῆς τύχης τῆς ἀνθρωπότητος καθ' ὁλοκληρίαν σαγηνευθεὶς καὶ ἀναστάς φιλόσοφος καὶ μεταρρυθμιστής· ὁ ἀποχωρήσας εἰς τὰς οἰκογενειακὰς αὐτοῦ γαίας καὶ διανεμῶν τὴν περιουσίαν του, καὶ ζῶν καὶ ἐργαζόμενος μετὰ τῶν χωρικῶν, ὁ ὑδροφορῶν καὶ θερίζων καὶ ἀροτριῶν καὶ κατασκευάζων ὑποδήματα, ὁ ἀποκηρύξας τὴν τέχνην, εἰς ἣν θεσπεσίως ἐμεγαλοῦργησεν, ὡς ἀθυρμάτιον περιττὸν εἰς τὴν ἀνθρωπότητα, καὶ καταλαμβανόμενος ὑπ' ὀργῆς ὅταν ἀκούῃ νὰ γίνεταί λόγος περὶ τῶν φιλολογικῶν του ἔργων.

Ὁ ὑπέροχος οὗτος ἄνθρωπος, ὁ ὑποστάς τὴν δεινοτάτην ἴσως κρίσιν, ἣν ὑπέστη κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦτον ψυχῇ ἀνθρωπίνῃ, ἔρριψεν ἐπὶ τοῦ χάρτου μεταξὺ δύο χειρωνακτικῶν ἔργων ἢ δύο μαθημάτων εἰς τὰ τέκνα τῶν μουζίκων, ὧν ἔγινεν ἐνθουσιώδης ἐιδάσκαλος, τὰς ἐπαναστατικὰς ἐκείνας καὶ ἀνατρεπτικὰς, τὰς ὀμιχλώδεις καὶ πλήρεις μυστικισμοῦ, τὰς παραδόξους ἐνίοτε μέχρι παραφροσύνης, τὰς εὐγλώττους συνήθως μέχρι μεγαλοφυΐας, θρησκευτικὰς, κοινωνιολογικὰς, παιδαγωγικὰς ἐξομολογήσεις του.

Ἐνταῦθα θὰ ἐξετάσωμεν τὰς τελευταίας.

Ἡ παιδαγωγικὴ αὐτοῦ εἶνε αὐτὴ ἡ ἀρνησις τῆς παιδαγωγικῆς: εἶδος παιδαγωγικοῦ μηδενισμοῦ. Ἀφ' οὗτο ὑφίσταται ἀνθρωπότης, οὐδεὶς ἐπανεῖστη ποτὲ μετὰ τηλικαύτης τόλμης καὶ τηλικαύτης βιαιότητος κατὰ τῶν καθεστώτων νόμων τῆς ἀγωγῆς. Οὐδεὶς ποτε ἤρπασε διὰ τῶν σπιθαρῶν του βραχιόνων μετὰ μείζονος μανίας ὅπως κλονίσῃ, ὅπως κρημνίσῃ τὸ οἰκοδόμημα τὸ πόσον ἐπιμόχθως ἀνεγερθὲν ὑπὸ τῆς διανοήσεως καὶ τῆς πείρας τῶν αἰώνων.

Διὰν εὐστόχως χαρακτηρίξῃ αὐτὸν ὁ *Compuyé*: «Ὅταν βλέπω τὸν

Τολστόη επικρίνοντα τὰς μεθόδους καὶ τὰ ἔργα τῆς παιδαγωγικῆς, μοι φαίνεται ὡς μεθυμένος ὑλοτόμος, ὅστις εἰσδύσας εἰς ἐπιμελετημένον κήπον, θραύει, συντρίβει τὰ πάντα, καταφέρει ἀνηλεῶς τὸν πέλεκυν του κατὰ πάντων τῶν δένδρων, κατὰ πάντων τῶν θάμνων, ἀνυπομονῶν νὰ συμπληρώσῃ τὸ ἔργον τῆς καταστροφῆς, ὅπως δυνηθῶσι ν' ἀναφυῶσιν ἐν πάσῃ ἐλευθερίᾳ οἱ νέοι βλαστοί».

Ὁ Τολστόη ἐξ εἰλικρινοῦς καὶ βαθείας πρὸς τὸν λαὸν ἀγάπης ἐξικνουμένης μέχρις ἀποτυφλώσεως, ἐν τῇ ἡδέϊα αὐταπάτῃ ὅτι αἱ ὁρμαὶ τοῦ λαοῦ εἶνε ἀναμάρτητοι, καὶ ὅτι ὀδηγούμενος ὑπὸ τῆς προνοίας ὁ λαὸς εὑρίσκει αὐτομάτως ποίων σπουδῶν ἔχει ἀνάγκη, ἐξάνίσταται σφοδρῶς καθ' ἀπασῶν τῶν ἀποπειρῶν, αἵτινες ἐγένοντο μέχρι τοῦδε πρὸς διακανόνισιν τῆς ἀγωγῆς, πρὸς ὑπαγωγὴν αὐτῆς εἰς τάξιν καὶ ἐνότητα. Ἀπορρίπτει περιφρονητικῶς, διὰ τοῦ ἄκρου τοῦ ποδός, τὰς μακρὰς τῆς ἀνθρωπότητος πεποιθήσεις, τὴν πίστιν εἰς τὴν παιδαγωγικὴν δύναμιν τοῦ σχολείου, τὴν ἐλπίδα τῆς ἐπιτεύξεως ἰδεώδους τύπου ἀγωγῆς στηριζομένου ἐπὶ τῆς ἀκριβοῦς γνώσεως τῶν ψυχικῶν φαινομένων, συνάδοντος πρὸς τὸ λογικόν, ἐπαρκοῦντος εἰς τὰς γενικὰς ἀνάγκας ὀλοκλήρου τῆς ἀνθρωπότητος. «Εἶμαι πεπεισμένος ὅτι τὸ σχολεῖον δὲν πρέπει νὰ ἐπεμβαίνει εἰς τὰ τῆς ἀγωγῆς, ὅτι τὸ σχολεῖον δὲν πρέπει μήτε νὰ τιμωρῇ, μήτε ν' ἀμείβῃ· διότι οὐδὲν ἔχει πρὸς τοῦτο δικαίωμα».

Καταρᾶται πάντα τὰ παιδαγωγικὰ καθιδρύματα, τὰ δημοτικὰ σχολεῖα, τὰ παρθεναγωγεῖα, τὰ γυμνάσια, τὰ πανεπιστήμια, ὡς ἐπιχειρήσεις ἀυθαίρετους, ὡς βίαιον σφετερισμὸν τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου. Ὁλόκληρον τὸ ἐκπαιδευτικὸν σύστημα στηρίζεται, κατ' αὐτόν, ἐπὶ καταχρήσεως τῆς ἐξουσίας. Ὁ ἐν τῷ σχολείῳ ἐξαναγκασμὸς τοῦ παιδίου ὅπως μάθῃ ὅ,τι ἡμεῖς αὐτογνωμόνως ἀποφασίζομεν, εἶνε ἔγκλημα. Ἡ προσπάθεια τοῦ διδασκάλου εἰς τὸ νὰ καταστήσῃ τοὺς μαθητὰς ὁμοίους του, εἶνε ἠθικὴ δεσποτεία καὶ τυραννία. Δὲν ἔχομεν τὸ δικαίωμα νὰ ἀναγκάσωμεν τὰς μελλούσας γενεὰς νὰ γίνωσι κατὰ τὸν τύπον καὶ ὑπογραμμὸν ἡμῶν. Ἐν γένει δικαίωμα ἀγωγῆς δὲν ὑφίσταται. «Ἡ ἀγωγή ὡς προμελετημένη μόρφωσις κατὰ πρότυπὸν τι δὲν εἶνε νόμιμος».

Τοῦτο δὲ διότι κατὰ τὸν Τολστόη ἡ φιλοσοφικὴ διανόησις ἀδυνατεῖ νὰ καθορίσῃ δι' ἀκριβοῦς κριτηρίου τὴν τε διδακτέαν ὕλην καὶ τὸν τρόπον τῆς διδασκαλίας. Ἡ κατάστρωσις προγραμμάτων καὶ παιδαγωγικῶν μεθόδων εἶνε θράσος μέγα. Δὲν γνωρίζομεν, δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίσωμεν εἰς τί συνίσταται ἡ ἀληθῶς τῷ λαῷ ἀρμόζουσα ἐκπαίδευσις. «Θέλω νὰ διδάξω τὰ τέκνα τοῦ λαοῦ νὰ διανοῶνται καὶ νὰ γράφουν· καὶ ἐν τούτοις ἐγὼ ἔπρεπε νὰ μάθω εἰς τὸ σχολεῖόν των νὰ γράφω καὶ νὰ

διανοῶμαι. Ζητοῦμεν τὸ ἰδεῶδες πρὸ ἡμῶν ἐν ᾧ εὑρίσκεται ὀπίσω ἡμῶν. Ἡ ἀνάπτυξις τοῦ ἀνθρώπου στερεῖται τῶν μέσων τῆς πραγματώσεως τοῦ ἰδεώδους ἐκείνου τῆς ἀρμονίας, ὅπερ φέρομεν ἐν ἡμῖν, εἶνε, τὸν ἀντικείμενον, ἐμπόδιον εἰς πραγμάτωσιν αὐτοῦ. Ὑγιᾶς παιδίων ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον πληροῖ καθ' ὀλοκλήριαν τὸ ἰδεῶδες τοῦτο τοῦ ἀληθοῦς, τοῦ καλοῦ, τοῦ ἀγαθοῦ, ἐξ οὗ θ' ἀπομακρύνεται βραδύτερον καθ' ἐκάστην εὑρίσκεται ἐγγύτερον τῶν μὴ διανοουμένων ὄντων, τοῦ ζῆλου, τοῦ φυτοῦ, τῆς φύσεως, ἥτις εἶνε ὁ αἰώνιος τύπος τοῦ ἀληθοῦς, τοῦ καλοῦ, τοῦ ἀγαθοῦ».

Πῶς ἐνθυμίζει τὸ χωρίον τοῦτο τὴν περιώνυμον ἀρχὴν τοῦ Αἰμιλίου τοῦ Ρουσσώ! ἄλλ' ὁ Ρουσσώ, οὗ αἱ ὄνειροπολήσεις ἐν τούτοις εἶνε τόσον τολμηραὶ, εἶνε παρὰ τὸν Τολστόη σχεδὸν συντηρητικῆς. Πόσον ἀδυσώπητος εἶνε ἡ εἰρωνεία τοῦ ρώσσου καὶ πόσον τραχὺς καὶ βάρβαρος ἦχε ὁ καρχασμὸς του!

Ἄλλ' ὁ θέλων νὰ ἐνοήσῃ κατὰ βάθος τὰς περὶ ἀγωγῆς ἀρχὰς τοῦ Τολστόη δὲν πρέπει ν' ἀρκεσθῇ εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τῶν παιδαγωγικῶν του ἔργων· πρέπει νὰ ζητήσῃ τὰ θεμέλια, τὰς φιλοσοφικὰς ἀρχὰς ἐφ' ὧν ἐδράζεται τὸ οἰκοδόμημα καὶ ἀφ' ὧν λαμβάνει τὸ σχῆμά του. Πρὸς τοῦτο δ' ἄς ἀναγνώσῃ τὸ ὑπὸ τὸ ὄνομα «Πρόσδος καὶ ἐκπαίδευσις» τομίδιον, τὴν δριμεῖαν ἐκείνην σάτυραν κατὰ τῆς ἰδέας τῆς προόδου.

Ἐἶδομεν ὅτι τὸ ἰδεῶδες κατὰ τὸν Τολστόη δὲν κεῖται ἐμπρὸς ἀλλ' ὀπίσω. «Ἐγὼ δὲν συμμερίζομαι τὴν ἰδέαν τῆς προόδου· εἶμαι ἀπηλλαγμένος τῆς προλήψεως τῆς προόδου» ἀναφωνεῖ. Ἡ πρόσδος, κατ' αὐτόν, εἶνε τὸ φίλαυτον ὄνειρον τῶν ἀνωτέρων τάξεων τῆς κοινωνίας, αἵτινες εὐχαριστημένοι ἐκ τῶν πλεονεκτημάτων, ἅτινα παρέχουσιν αὐταῖς αἱ ἐφευρέσεις καὶ ἀνακαλύψεις τῆς νεωτέρας ἐπιστήμης, ἀνάγουσιν εἰς παγκόσμιον νόμον ὅ,τι εἶνε ἀπλῶς ἀποκλειστικὸν αὐτῶν προνόμιον, καὶ διακηρύττουσιν ὅτι ἡ ἀνθρωπότης εἶνε νῦν εὐτυχέστερα ἢ ἄλλοτε, διότι αὐταί, αἱ μὴδὲ τὸ δέκατον τῆς ἀνθρωπότητος ἀποτελοῦσαι, ἀπολαύουσι περισσοτέρας εὐτυχίας. «Ἀλλά, λέγει ὁ Τολστόη, οἱ προσδεύσαντες εἴμεθα χίλιοι· ὑπάρχουσιν ὅμως ἑκατομμύρια, τῶν ὁποίων δὲν ἐφάπτεται ὁ πολιτισμὸς. Περὶ τῶν εὐεργεσιῶν τοῦ τηλεγράφου θὰ μοι εἴπητε; ἀλλ' ὁ λαός, τουτέστι τὰ ἐννέα δέκατα τῆς ἀνθρωπότητος, μόνον τὸν ψιθυρὸν τῶν τηλεγραφικῶν συρμάτων ἀκούουν. Πάντα τὰ τηλεγραφημάτων τὰ διερχόμενα ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν του ταχεῖα, οὐδὲ κατὰ κόκκον ἄμμου δύνανται ν' αὐξήσωσι τὴν εὐτυχίαν του». Ὁ λαός δὲν στέλλει τηλεγραφήματα, δὲν ἐπιβαίνει τοῦ σιδηροδρόμου, τοῦτο τοῦλάχιστον δισχυρίζεται ὁ Τολστόη περὶ τῶν ρώσων χωρικῶν· δὲν ἀναγι-

νώσκει, ὥστε οὐδὲ ἡ πρόοδος τῆς τυπογραφίας ἐνδιαφέρει αὐτῷ. Μετὰ χλευαστικοῦ δὲ γέλωτος ἐρωτᾷ ἂν ἀποδεικνύεται ἡ ὑπαρξίς τῆς προόδου, διότι ἔχομεν περισσοτέρας ἐφημερίδας ἢ ἄλλοτε, διότι αἱ ὁδοὶ φωτίζονται κάλλιον, διότι δέρομεν ὀλιγώτερον τὰς γυναῖκας, καὶ διότι αἱ ἀγγλίδες γράφουν ἄνευ ἀνορθογραφιῶν.

Τὰς θεωρίας ταύτας ἐκφέρει ὁ Τολστόη μετὰ τοῦ ἀπαραιμίλλου ἐκείνου οἴστρου, μετὰ τῆς νευρώδους ἐκείνης δυνάμεως, ἥτις ἐν ἑτέρᾳ περιοχῇ τοῦ γραπτοῦ λόγου, κατέστησεν αὐτὸν ἓνα τῶν κορυφαίων συγγραφέων τοῦ αἰῶνος· ἀλλ' ἐν τῷ ζητήματι τούτῳ καταφωρῶμεν ἀδιάλειπτον τάσιν πρὸς σοφιστείαν, ἐκείνην τὴν σοφιστείαν, ἥτις προσιδιάζει εἰς τὰ ἀπόλυτα πνεύματα, τὰ ἐν τῇ ὑπερβολικῇ μονομερείᾳ τῶν ἀπεχθανόμενα τὸ σχετικὸν καὶ τὸ βαθμιαῖον, τὰ προβάλλοντα ἀποφασιστικῶς τὸ δῖλημμα: ἢ τὸ πᾶν ἢ τὸ μηδὲν καὶ κηρυττόμενα ἀναφανδὸν ὑπὲρ τοῦ μηδενός, διότι βλέπουσιν ἀνέφικτον τὸ πᾶν.

Διότι δὲν εἰσέδυσσε μετὰ τῆς αὐτῆς ἐντάσεως ἡ πρόοδος εἰς πάντα τὰ κοινωνικὰ στρώματα, ἔπεται κατ'ἀνάγκην ὅτι δὲν ὑπάρχει πρόοδος; Ἀλλὰ διότι ὁ ἥλιος ἀνατέλλων ἐπὶ τῶν ὁρέων φωτίζει πρῶτον τὰς κορυφάς, κατὰ μικρὸν δ' εἰσδύει εἰς τὰς κλεισσορέας καὶ αἱ ἀκτίνες του εἰσολισθαίνουσι βραδέως εἰς τὰ βᾶθη τῶν κοιλάδων, ἔπεται ὅτι δὲν ὑπάρχει ἥλιος;

Τίς κρατῶν τὴν ἱστορίαν ἀνὰ χεῖρας δύναται ν' ἀρνηθῇ ὅτι ἡ ἀνθρωπότης ἐν τῷ συνόλῳ ἀπολαύει μείζονος εὐζωίας ἢ κατὰ τὸν μεσαίωνα; Βεβαίως κατὰ τὸν αἰῶνα ἡμῶν ἡ συνειδήσις τῆς δυστυχίας εἶνε ὀδυνηροτέρα ἢ ἄλλοτε· ἀλλ' αὕτη δὲν μαρτυρεῖ ἀκριβῶς ἀνύψωσιν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους; Ὁ διάσημος φυσιολόγος Panum ἐξηκρίβωσεν ὅτι τὰ κατώτατα ζῷα δὲν αἰσθάνονται ἄλγος, οἷον αἰσθάνεται ὁ ἄνθρωπος, καὶ ὅτι οἱ ἰχθύες καὶ τὰ ἔντομα θανατούμενα αἰσθάνονται περίπου ὅ,τι ὁ ἄνθρωπος κεντώμενος ὑπὸ φύλλου ἢ κώνωπος· αὐτῶν τῶν πτηνῶν τὸ ἄλγος εἶνε πολλῷ ὑποδεέστερον τοῦ ἀνθρωπίνου¹. Ὁ νόμος, καθ' ὃν ἡ αἰσθησις καθίσταται ὀξυτέρα ἐφ' ὅσον ἀνερχόμεθα τὴν κλίμακα τῶν ὄντων, δὲν εἶνε μόνον φυσιολογικός, ἀλλὰ καὶ ἠθικός· ἡ συνειδήσις τοῦ πόνου τῆς νεωτέρας κοινωνίας ἐγεννήθη μετὰ τῆς ἀφυπνισθείσης συνειδήσεως αὐτῆς· εἶδε καθαρῶς τὸ τραῦμά της, διότι ἐγένετο φῶς ἐκεῖ ὅπου ἄλλοτε ἐπεκράτει σκότος. Τὸ ζήτημα ἐνεγράφη εἰς τὴν ἡμερησίαν διάταξιν τὸ πρόβλημα διετυπώθη φοβερὸν καὶ ἀπειλητικὸν καὶ χωρεῖ ἀκατασχέτως πρὸς τὴν λύσιν του.

(ἔπεται τὸ τέλος).

¹ Höffding. Gegenstand und Methode der Psychologie I. 6.

Ἄρ. II. Κουρτίδης.

ΕΚ ΤΗΣ ΚΟΛΑΣΕΩΣ ΤΟΥ ΔΑΝΤΟΥ

ΕΠΕΙΣΟΔΙΟΝ ΟΥΓΟΛΙΝΟΥ

Μετὰφρασις μετὰ σημειώσεων ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ ΜΑΤΑΡΑΓΚΑΙ

Ἔπιθεσις.

Ὁ Δάντης ἀπομακρυνθεὶς τοῦ Βόκα Ἀβάτη βλέπει ἐντὸς μιᾶς ὀπῆς δύο κατεψυγμένους. Ἐκ τοῦ ἐνός τούτων, τοῦ κόμητος Οὐγολίνου, τὸν ὁποῖον εὐρίσκει ἐν τῇ Ἀνηνορίδι, ἀκούει τὴν ἱστορίαν τοῦ τραγικοῦ θανάτου αὐτοῦ τε καὶ τῶν τέκνων του. Σημειωτέον ὅτι τὸ ἔδαφος τοῦ ἐνάτου κύκλου, εἰς ὃν ἤδη εὐρίσκεται ὁ Δάντης, ἀποτελεῖται ἐκ σκληροτάτου πάγου σχηματιζομένου ἐκ τοῦ λιμνάζοντος Κωκυτοῦ καὶ διαιρεῖται εἰς τέσσαρα ὁμόκεντρα διαμερίσματα ἢ περιβόλους, ἐν ἑκάστῳ τῶν ὁποίων τιμωρεῖται ἐν εἶδος προδοσίας ἢ δόλου. Ἐν τῷ πρώτῳ, ὅπερ ἐκ τοῦ Κάϊν τοῦ φονεύσαντος τὸν ἀδελφόν του Ἀβελ καλεῖται Καίνα, τιμωροῦνται οἱ προδόται τῶν στενοτέρων συγγενῶν των· ἐν τῷ δευτέρῳ, ὅπερ καλεῖται Ἀνηνορίς ἐκ τοῦ Τρωῶς Ἀνήνορος, ὅστις κατὰ τινὰ ἀρχαῖον ἱστορικὸν ἐπώλησε τὴν Τροίαν εἰς τοὺς Ἕλληνας, τιμωροῦνται οἱ προδόται τῆς πατρίδος ἢ τῆς ἰδίας πολιτικῆς μερίδος· ἐν τῷ τρίτῳ, ὅπερ καλεῖται Πτολεμαῖς ἐκ τοῦ Πτολεμαίου τοῦ προδόντος τὸν μέγαν Πομπήιον, τιμωροῦνται οἱ προδόται τῶν φίλων καὶ ἐν τῷ τετάρτῳ, ὅπερ καλεῖται Ἰουδαϊκὴ ἢ Ἰουδαία, ἐκ τοῦ Ἰούδα τοῦ προδόντος τὸν Χριστόν, τιμωροῦνται οἱ προδόντες τοὺς εὐεργέτας καὶ κυρίους των. Ὁ Οὐγολῖνος καὶ Ρουγγιέρης εὐρίσκονται ἐπὶ τοῦ μεθορίου τοῦ δευτέρου καὶ τρίτου διαμερίσματος, ἤτοι τῆς Ἀνηνορίδος καὶ Πτολεμαΐδος, διότι ὁ μὲν πρῶτος προῦδωκε τὴν πατρίδα του, ὁ δὲ δεύτερος πρῶτον τὴν πατρίδα καὶ ἔπειτα τὴν φίλιαν.

Ἄσμα 32. Στίχ. 124.

Εὐθύς δ' ὡς ἐμακρύνθημεν ἐκείνου, εἶδον δύο
Κατεψυγμένους ἐν μιᾷ ὀπῇ εἰς τρόπον ὥστε
Ἡ μία ἦτο κεφαλή ὡς πῖλος εἰς τὴν ἄλλην.

¹ Σημ. Δ. Π. Ὁ διακεκρίμενος λόγιος κ. Π. Ματαράγκας, ἀκαμάτως τὰς Μούσας θεραπεύων, παρέσχεν ἡμῖν εὐμενῶς πρὸς δημοσίευσιν τὸ ἄνω ἄσμα ἐκ τῆς θείας Κωμωδίας τοῦ Δάντου, ἣν μεταφράσας ἐπεξεργάζεται.

Καί ὡς τὸν ἄρτον ὁ πεινῶν καταβροχθίζει, οὕτω
Ὁ ἄνωθεν ἐνέπηξεν ἀλλόφρων τοὺς ὀδόντας
Ἐπὶ τοῦ ἄλλου μεταξὺ αὐχένος κ' ἐγκεφάλου.

Ὅχι, δὲν ἐρροκάνισεν ἀλλέως τοὺς κροτάφους
Τοῦ Μελανίππου ὁ Τυδεὺς ἰ λυσσῶν, ἢ ὡς ἐκεῖνος
Μὲ πᾶν ἔτι ἐνέκλειεν ἐντὸς του τὸ κρανίον.

Ὡ σὺ, ὁ μ' οὕτω ἄγριον ἀποδεικνύων τρόπον
Τὸ φοβερόν σου κατ' αὐτοῦ, ὃν κατατρώγεις μῖσος,
Εἰπέ μοι τῆς τσαύτης σου ὀργῆς τὸν λόγον, εἶπον.

ὑπὸ τὸν ὄρον, ἂν αὐτὸν δικαίως αἰτιᾶσαι,
Μαθὼν εἰς τί σ' ἠδίκησε καὶ τίνας ὑμεῖς εἴσθε,
Εἰς τὸν ἐπάνω ἀνελθὼν νὰ σ' ἀνταμείψω κόσμον ²,

Ἄν αὕτη ³ δι' ἧς φθέγγομαι δὲν ξηρανθῆ ὡς τότε.

Ἄσμα 33.

Ἐκ τοῦ ἀγρίου φαγητοῦ ἀνήγειρε τὸ στόμα
Ἐκεῖνος ὁ ἁμαρτωλὸς ἐκμάξας εἰς τὰς τρίχας
Τῆς κεφαλῆς, ἣν ὄπισθεν ἤδ' εἶχε καταφάγει ⁴.

Ἐπειτα ἤρχισε· «Λοιπὸν ν' ἀνανεώσω θέλεις ⁵
Ἄλγος φρικτὸν τὴν φρίσσουσαν καρδίαν μου πιέζον
Ὡς μόνον τὸ ἐνθυμηθῶ, πρὶν ἔτι ὀμιλήσω.

Ἄν ὅμως σπῆρος μέλλουσιν οἱ λόγοι μου νὰ γίνουιν
Ἐξ οὗ εἰς τοῦτον ὄνειδος, ὃν τρώγω, νὰ βλαστήσῃ,
Λαλοῦντα καὶ δακρύνοντα συγχρόνως θὰ μὲ ἴδῃς.

Τίς εἶσαι ὅλως ἀγνώω, καὶ τίνι τρόπῳ κάτω
Ἐδῶ κατέβης, ἀλλ' ἐὰν ὁ τόνος τῆς φωνῆς σου
Δὲν μ' ἀπατᾷ, ὡ βέβαια θὰ εἶσαι Φλωρεντίνος.

Ἐγὼ δ' ὑπῆρξα, μάθε το, ὁ κόμης Οὐγολίνος ⁶,
Ὁ δ' ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ρουγγιέρης. Τῶρ' ἀμέσως
Θ' ἀκούσης γείτων διατὶ τῷ εἴμ' ἐδῶ τοιοῦτος.

Καὶ ὅτι διὰ τῶν κακῶν καὶ πονηρῶν βουλῶν του,
Πιστεύσας ὡς μὴ ὄφειλον εἰς τοῦτον, συνελήφθη
Καὶ ἔπειτα ἀπέθανον, γνωστὰ πρὸς τί νὰ εἶπω;

Ἄλλ' ὅ,τι λίαν πιθανῶς δὲν ἤκουσας εἰσέτι,
Πόσον ὑπῆρξε δηλαδὴ σκληρὸς ὁ θάνατός μου,
Θ' ἀκούσης καὶ τὸ μέγα του κακούργημα· θὰ μάθῃς.

Μικρὸς φεγγίτης ἔνδοθεν τῆς φυλακῆς ἐκείνης
Ἦτις προσέλαβ' ἐξ ἐμοῦ ⁷ τὸ ὄνομα τῆς Πείνης
Καὶ ὅπου μέλλουν νὰ κλεισθοῦν πολλοὶ ἀκόμη ἄλλοι ⁸,

Ἐκ τῆς ὀπῆς του ἱκανὰς μοὶ ἔδειξε σελήνας ⁹,
Ὅποτε τὸ ἀπαίσιον ἐκεῖνο εἶδον ὄναρ,
Ὅπερ τὸν πέπλον μέλλοντος διέρρηξε φρικώδους ¹⁰.

Αὐτός, ὃν βλέπεις, κύριος καὶ ἄρχων ¹¹ μοὶ ἐφάνη,
Τὸν λύκον καὶ τοὺς λυκιδεῖς ¹² θηρεύων εἰς τὸ ὄρος,
Ὅπερ ἀπειργεῖ τοὺς Πισεῖς νὰ βλέπωσι τὴν Λούκαν. ¹³

Μ' ἐξησκημένας καὶ ἰσχνὰς καὶ ταχυτάτας κύνας ¹⁴
Ἐπὶ μετώπου πρὸ αὐτοῦ ἐβάδιζον πεμφθέντες
Οἱ Γουιλάνδαι ἄγοντες Σισμόνδας καὶ Λαφράγκους.

Ἀφοῦ δ' ὀλίγον ἔτρεξαν πατήρ ὁμοῦ καὶ παῖδες
Ἐφαίνοντο κατάπονοι καὶ εἶδον δι' ὀξέων ¹⁵
Ὅδόντων νὰ σπαράττωσιν οἱ κύνες τὰ πλευρά των.

Ὅτε μικρὸν πρὸ τῆς αὐγῆς τοῦ ὕπνου ἐξηγέρθη
Τὰ μετ' ἐμοῦ συγκάθειρτα καθ' ὕπνου νὰ θρηνώσι
Οἰκτρά μου τέκνα ἤκουσα καὶ ἄρτον νὰ ζητῶσιν. ¹⁶

Θὰ εἶσαι βέβαια σκληρὸς ἂν ἤδη δὲν λυπεῖσαι,
Ὅποια φανταζόμενος τὰ προαισθήματά μου
Καὶ ἂν δὲν κλαίῃς, διατὶ νὰ κλαίῃς συνειθίζεις;

Καὶ ἦσαν ἤδη ἔξυπνα κ' ἐγγὺς ἡ ὥρα ἦτο
Καθ' ἣν συνήθως ἔφερον τὸ σιτηρέσιόν μας
Καὶ ἀνεπόλει ἕκαστος ἐν τρόμφ τῶναιρόν του. ¹⁷

Ὅτε τὴν θύραν ἤκουσα τοῦ φρικαλέου πύργου
Νὰ καθλόνουν κάτωθεν χωρὶς ν' ἀρθρώσω λέξι
Τὰ τέκνα εἰς τὸ πρόσωπον ἐν ἀπογνώσει εἶδον.

Ἐγὼ δὲν ἔκλαιον ¹⁸, ἐντὸς ἀπελιθώθην τόσον.
Ἐκεῖνα ὅμως ἔκλαιον· ὁ δ' Ἀνσελμουσικὸς μου
Τί ἔχεις, εἶπε, διατὶ μᾶς βλέπεις οὕτω, πάτερ; ¹⁹

Ἄλλ' ὅμως δὲν ἐδάκρυσα, οὐδ' ὄλην τὴν ἡμέραν
Ἐκείνην τι ἀπήνητ' ἔπειτα τὴν νύκτα,
Ἔως ὃ ἄλλος ἥλιος ἐφώτισε τὸν κόσμον.

Ὅτε δ' εἰσῆλθεν ἀμυδρὰ ἀκτίς ἐν τῇ φρικώδει
Ἐκείν' εἰρκτῇ κ' ἐμπόρεσα ἐπὶ μορφῶν τεσσάρων
Νὰ ἴδω τοῦ ἰδίου μου προσώπου τὴν εἰκόνα,²⁰

Ἐξ ἄλλους ἀμφοτέρας μου ἐδάγκασα τὰς χεῖρας·
Ἐκεῖνα δὲ νομίσαντα ὅτ' ὑπερέβλων πόθος
Τροφῆς εἰς τοῦτο μ' ὄθησεν, ἠγέρθησαν ταχέως

Καὶ εἶπον, Ὀλιγώτερον θὰ αἰσθανθῶμεν πόνον,
Ἄν, πάτερ, φάγῃς ἐξ ἡμῶν. Μὲ ταύτας τὰς ἀθλίαις
Σὺ σάρκας μᾶς ἐνέδυσας, σὺ τῶρ' ἀπέκδυσόν μας »²¹

Τότ' ἐπραῦνθην ἵνα μὴ πλειότερον τὰ θλίψω·
Ἐκείνην καὶ τὴν ἐφεξῆς ἡμέραν βωθοὶ πάντες
Ἐμείναμεν. ὦ γῆ σκληρά, πῶς τότε δὲν ἠνοίχθης ;²²

Ἄλλ' ὅτε ἀνατέλλουσα ἐφάνη ἡ τετάρτη,
Πρὸ τῶν ποδῶν μου ἔπεσεν ὁ Γάδδος μου ἐκτάδην,
Πάτερ μου, λέγων, διατί δὲν βοηθεῖς τὸ τέκνον ;²³

Ἐκεῖ ἀπέθανε· καὶ ὡς μὲ βλέπεις, οὕτω εἶδον
Τοὺς ἄλλους τρεῖς μου μεταξὺ τῆς πέμπτης καὶ τῆς ἕκτης
Ἄλλεπαλλήλως πίπτοντας. Τετυφλωμένοι τότε²⁴

Ἔνα πρὸς ἓνα, δυσχερῶς βαδίζων, ἐψηλάφουν,
Καὶ ἐπὶ δύο ἔκραξα ἡμέρας τῶνομά των
Κατόπιν ὑπερίσχυσεν ἡ πείνα τῆς ὀδύνης ;²⁵

Ὡς εἶπε ταῦτα μ' ὀφθαλμοὺς λοξοὺς καὶ διαστρόφους
Εἰς τοὺς ὀδόντας ἤρπασεν ἐκ νέου τὸ κρανίον
Οὐς φρικωδῶς ἐνέπηξεν εἰς τὰ ὀστᾶ ὡς κύων.

Ἄθλια Πίσα, ὄνειδος²⁶ τῆς χώρας τῆς ὠραίας
Ὅπου τὸ σὶ ἀντιλαλεῖ²⁷, ἀφοῦ οἱ γείτονές σου²⁸
Βραδύνουν νὰ ἐπέλθωσιν ἐν τέλει τιμωροὶ σου,

Ἄς κινήθωσιν ἡ Γοργὼ συγχρόνως καὶ Καπρία
Καὶ ἄς τεθῶσιν ὡς φραγμὸς τῶν ἐκβολῶν τοῦ Ἄρνου
Ὡστε ἐν σοὶ πᾶσαν ψυχὴν νὰ καταπνίξουν ζώσαν.²⁹

Διότι ἂν τὸν κόμητα ἢ φῆμη Οὐγολίνου
Προδότην τῶν φρουρίων σου ἐκήρυττε, ³¹ σὺ οὕτω
Τὰ τέκνα του δὲν ἔπρεπε φρικτὰ νὰ βασανίσῃς.

Ἄθῶα ἀπεδείκνυεν αὐτά, ὦ Νέαι Θηβαί, ³²
Ἡ νέα ἡλικία των, τὸν Οὐγκον καὶ Βριγάταν
Καὶ τᾶλλα, ὧν τὸ ἄσμά μου ἐμνήσθη ἀνωτέρω.

Σημειώσεις.

¹ Τυδεὺς ὁ Καλυδώνιος καὶ Μελάνιππος ὁ Θηβαῖος, μαχόμενοι ὑπὸ τὰ
τεῖχη τῶν Θηβῶν, ἐτραυματίσαν ἀλλήλους θανατηφόρως. Ὁ Τυδεὺς ἐπι-
ζήσας διέταξε νὰ τῷ προσαγάγῃ τὴν κεφαλὴν τοῦ ἀντιπάλου του, ἣν
μανιωδῶς κατέδακεν. (Στατίου Θηβαίς, Η, 140 καὶ ἐπ.).

² Ν' ἀνταμείψω τὸν φιλόφρονα τρόπον σου τοῦ νὰ θελήσῃς νὰ μοὶ
ἀπαντήσῃς καὶ μοὶ φανερώσῃς τὸν λόγον τῆς κατὰ τοῦ ἄλλου ὀργῆς σου.

³ Ἄν ἡ γλῶσσα, δι' ἧς ὀμιλῶ καὶ δι' ἧς προτίθεμαι νὰ δυσφημήσω
τὸν ἐχθρόν σου, δὲν ξηρανθῇ καὶ βωβαθῇ διὰ τοῦ θανάτου μου.

⁴ Φοβερὰ καὶ σοβαρὰ ἀρχὴ ἐκφραζομένη ἐν πρωτοτύπῳ διὰ στίχων
ἠχηρῶν καὶ ἐντόνων. Ὁ καθαρισμὸς τοῦ στόματος εἰς τὰς τρίχας τοῦ
αὐχένου ἐμφαίνει περιφρόνησιν ἅμα καὶ ὀργήν.

⁵ Οὕτω καὶ ὁ Βιργίλιος ἐν ἀρχῇ τοῦ Β' ἔσματος τῆς Αἰνείιδος «In-
fandum, regina, jubes renovare dolorem.»

⁶ Οὐγολίνος Γεραρδέσκης, κόμης τοῦ Δονορατίκου εὐγενῆς Πισαῖος
ἀνήκων εἰς τὴν φατρίαν τῶν Γουέλφων, συνενοηθεὶς μετὰ τοῦ Ἀρχιε-
πισκόπου Ρουγγιέρη Οὐβαλδίνου, ἐξεδίωξε τῆς Πίσης τὸν Νῆνον Βισκόν-
την καὶ κατέλαβεν αὐτὸς τὴν ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ ἀρχήν. Ἄλλ' ὁ Ἀρ-
χιεπίσκοπος εἶτε ἐκ φθόνου, εἶτε ἐκ φατριαστικοῦ μίσους, εἶτε θέλων νὰ
ἐκδικηθῇ τὸν Οὐγολίνον διὰ τὸν φόνον συγγενοῦς τοῦ τινοῦ, ὑψώσας τὴν
σημαίαν καὶ συνοδευόμενος ὑπὸ πολλοῦ μανιωδούς ὄχλου, προσέτι βοη-
θούμενος ὑπὸ τῶν Γουαλανδῶν, Σισμονδῶν καὶ Λαφράγκων, εὐγενῶν οἰ-
κογενειῶν τῆς Πίσης, ἐπέπεσε κατὰ τῆς κατοικίας τοῦ κόμητος καὶ
συνέλαβεν αὐτὸν μετὰ τῶν δύο υἱῶν του καὶ τῶν δύο ἐγγόνων του. Ταύ-
τοχρόνως διαδόσας ὅτι ὁ Οὐγολίνος δωροδοκηθεὶς ἐπώλησεν εἰς τοὺς
Φλωρεντίνοὺς καὶ Λουκαίους φρούριά τινα, ἐνέκλεισεν αὐτὸν ὡς προδό-
την μετὰ τῶν ρηθέντων υἱῶν καὶ ἐγγόνων του ἐν τινὶ πύργῳ τῶν Γουα-
λανδῶν καὶ μετὰ ἑπτὰ μῆνας διέταξε νὰ ρίψῃσι τὰς κλείδας τοῦ πύρ-

γου τούτου εἰς τὸν Ἄρνον, ἵνα μὴ χορηγηθῆ αὐτοῖς οὐδεμία τροφή και οὕτω ἀποθάνωσιν, ὡς πράγματι ἀπέθανον, ἐκ πείνης.

⁷ Ἦτοι ἐκ τοῦ τραγικοῦ μου θανάτου ὠνομάσθη *Πύργος τῆς Πείνης*.

⁸ Ἄν ἐξακολουθήσωσιν ἐν Πίσῃ αἱ ἐμφύλιοι ἔριδες.

⁹ Ἦτοι εἶχον παρέλθει ἱκανοὶ μῆνες ἀπὸ τῆς ἐν τῷ πύργῳ ἐγκαθειρ-
ξεως τοῦ Οὐγολίνου, ἥτις διήρκεσεν ἀπὸ μηνὸς Αὐγούστου μέχρι Μαρ-
τίου τοῦ 1288 κατὰ τὸν ἱστορικὸν Βιλλάνην.

¹⁰ Τὸ ὄνειρον τοῦτο εἶνε λίαν ἐντεχνον κατασκευάσμα τῆς φαντα-
σίας τοῦ ποιητοῦ, διότι δι' αὐτοῦ ὁ Οὐγολῖνος μανθάνει τὴν ἐπικαιμένην
αὐτῷ συμφορὰν. Τὸ ἐν τοῖς Πέρσαις τοῦ Αἰσχύλου ὄνειρον τῆς Ἀτόσσης
εἶνε καθ' ἡμᾶς και τεχνικώτερον και ποιητικώτερον.

¹¹ Ἦτοι ἀρχηγὸς πολυαριθμοῦ στίφους ἀνθρώπων.

¹² Λύκον και λυκιδεῖς ὀνομάζει ἑαυτὸν και τὰ τέκνα του. Ἄλλὰ
διὰ τί ἔλαβε τὴν προσωνομίαν τοῦ ζῴου τούτου και οὐχὶ ἐτέρου; Ἄρα
διότι ἦτο Γουέλφος, ὄνομα παραγόμενον ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ Wolf, ὅπερ
σημαίνει *λύκος*;

¹³ Τὸ ὄρος *Ἄγιος Ἰουλιανός*, ὅπερ κεῖται μεταξὺ τῶν δύο πόλεων.

¹⁴ Διὰ τῶν κυνῶν θέλει νὰ σημάνη τὸν ὄχλον τῆς Πίσῃς.

¹⁵ Ἦτοι ὁ λύκος και οἱ λυκιδεῖς. Νομίζομεν περιττὸν νὰ παρατηρή-
σωμεν ὅτι ἡ καταπόνησις τῶν λύκων και τὰ δῆγματα τῶν κυνῶν προε-
μήνυον τὴν πείναν και τὸν θάνατον τῶν ἐν τῷ πύργῳ.

¹⁶ Τὰ τέκνα εἶχον ὄνειρευθῆ ὅτι ἐπείνουν και διὰ τοῦτο κοιμώμενα
ἐζήτουν ἄρτον. Σημειωτέον ὅτι τὰ πρὸ τῆς αὐγῆς ὄνειρα ἐθεωροῦντο και
θεωροῦνται ὡς τὰ ἀληθέστερα.

¹⁷ Διότι και τὰ παιδιά εἶχον ἴδει ὁμοιον πρὸς τὸ τοῦ πατρός των
ὄνειρον και ἀνέμενον ἐντρομα ὅτι κατόπιν συνέθη.

¹⁸ Διότι τὸ μέγεθος τῆς λύπης ἐκλείσει τὰς πηγὰς τῆς καρδίας· ἀλλὰ
τοσοῦτον ἐσκληρύνθη, ἢ ἐπέτρωσα, ὥστε κατέστην ἠλίθιος.

¹⁹ Ὁ στίχος οὗτος ἐν τῷ πρωτοτύπῳ ἔχει πλείστην ὄσιν δύναμιν.
Ὅρθοι τὰς τρίχας, κινεῖ τὰ δάκρυα. Δυστυχῶς ἐν τῇ μεταφράσει πολὺ
ἀπόλλυσιν. Οὐδ' εἶνε δυνατόν οὔτε ἐν τῇ καθαρουσίῃ, οὔτε ἐν τῇ δη-
μῶδει νὰ μεταφρασθῆ καλλίτερα. Ἡ ὠραία ἐκφρασις ἐξῆλθεν ἐκ τῶν
σπλάγγων τοῦ ποιητοῦ, εἶνε κραυγὴ σπαραγμοῦ. Ἄν ἠδύνατο νὰ ἐκ-
φρασθῆ διὰ τοῦ αὐτοῦ τρόπου ὁ μεταφραστὴς θὰ ἦτο Δάντης.

²⁰ Διότι και τὰ τέκνα ὡς αὐτὸς ἦσαν ὠχρά, ἰσχνὰ και ἔμφοβα.

²¹ Ἡ τρυφερότης τῶν ιδεῶν τούτων εἶνε ὑπερτέρα πάσης φανταστι-
κῆς δυνάμεως και παντός ἐπαίνου. Ἰταλὸς τις σχολιαστὴς τοῦ Δάν-
του λέγει ὅτι ἂν ἡ Ἰταλικὴ ποιησις ἤθελεν ἔχει μόνον τὸ τρίστιχον

τοῦτο θὰ ἤξιούτο τοῦ θαυμασμοῦ ἀπάντων τῶν ἐθνῶν. Ὅτι τὸ τρυφερόν
και παθητικὸν ἐν τῇ στροφῇ ταύτῃ εἶνε μέγιστον, οὐδεὶς δύναται ν' ἀν-
τεῖπῃ. Ἄλλὰ και τίς δὲν θὰ ὁμολογήσῃ ὅτι και ἡ ἐν τῷ τέλει αὐτῆς ἐκ-
φραζομένη ἰδέα εἶνε φυσικῶς ἀδύνατον, νὰ συλληφθῆ και ἐκφρασθῆ ὑπὸ
μικρῶν παιδίων ὅσον και ἂν ὑποθεθῶσι ταῦτα ἀνεπτυγμένα;

²² Σικηνὴ ἀνεκφράστου φρίκης. Πατὴρ, μετὰ τεσσάρων υἱῶν του ἐν
τῷ βάθει πύργου, ἔχοντες πρὸ ὀφθαλμῶν τὸν θάνατον, καθὼ βεβαίοι· ὅτι
θ' ἀποθάνωσι τῆς πείνης, και πάντες προσβλέποντες ἀλλήλους μετὰ βω-
βῆς σπαρακτικῆς οἰδύνης, ἥτις ἐν τέλει ἐκρήγνυται εἰς τὴν φοβερὰν πρὸς
τὴν γῆν ἀποστροφήν.

²³ Ἦτοι, διὰ τί ἐν τῇ ἐσχάτῃ μου ἀγωνίᾳ δὲν με ἀνακουφίζεις τοῦ-
λάχιστον διὰ τινων παραμυθητικῶν λόγων σου; Ἡ προσθήκη τῆς τε-
λευταίας λέξεως τὸ *τέκνον*, ἦν ὑπηγόρευσεν ἐν τῇ μεταφράσει ἡ ἀνάγκη,
τῆς στιχουργίας βεβαίως ἐλαττόνει τὴν δύναμιν τῆς ἐκφράσεως τοῦ
πρωτοτύπου, ἀλλὰ δυστυχῶς οὐκ ἦν ἄλλως γενέσθαι.

²⁴ Διότι ἐλλείπει τροφῆς εἶχε θλωθῆ ἡ ὄρασις του.

²⁵ Ἦτοι ἡ πείνα ἐπραξεν ὅτι δὲν ἠδυνήθη ἡ οἰδύνη. Και οὕτω δι-
καιολογεῖ πῶς ἠδυνήθη νὰ καλῆ τὰ τέκνα του δύο ἡμέρας μετὰ τὸν θά-
νατόν του. Ἄλλως ἦτο και πολὺ φυσικὸν νὰ μὴ ἀνθέξῃ πέραν τῆς ὀ-
γδόης ἡμέρας ἄνευ τροφῆς και ποτοῦ. Ὅτι διὰ τῆς ἐκφράσεως ταύτης ὁ
Δάντης ἠθέλησε νὰ ὑποδηλώσῃ ὅτι ὁ Οὐγολῖνος ἐδῆξε και ἔφαγε τὰς
σάρκας τῶν τέκνων του, ὡς τις τῶν σχολιαστῶν τοῦ Δάντου ἐζήτησε νὰ
ὑποστηρίξῃ, φαίνεται ἐντελῶς ἀλλόκοτον και ἀνόητον. Διότι ὄχι μόνον
εἶνε ὄλιος ἀπίθανον ὅτι ἄνθρωπος ἐξαντληθεὶς ἐξ ὀκταήμερου πείνης και
μόλις ἀναπνέων θὰ ἠδύνατο νὰ φάγῃ ὠμὸν κρέας, ἀλλὰ και διότι τοι-
αύτη τις ἰδέα θὰ κατέστρεφεν ἅπαν τὸ ἐνδιαφέρον και τὸν οἶκτον, ὃν διή-
γειρεν ὁ ποιητὴς ὑπὲρ τοῦ δυστυχοῦς πατρός. Ἐκτός τούτου θὰ κατε-
δεικνύετο ὁ κόμης εὐτελέστατος και ἀσθενέστατος τὸν χαρακτήρα ὄλιως
ἀλλοῖος ἐκείνου, ὃν ἠθέλησε νὰ παραστήσῃ αὐτὸν ὁ Δάντης.

²⁶ Τρομερὰ ἐκρηξις εὐγένους ὀργῆς κατ' αἰσχρὰς κυβερνήσεως, ὑπὸ
τὴν ὁποίαν δύνανται νὰ διαπράττωνται τοσοῦτον ἀποτρόπαια κακουργή-
ματα! Και ὅμως ἐκράτει ἐν Πίσῃ ἡ τῶν Γιβελλίνων φατρία, εἰς τὴν
ἀνῆκεν ὁ Δάντης. Οὐδὲν τοῦτο ἐσήμαιεν. Ὁ Δάντης ἦτο ἐχθρὸς τῆς
ἀδικίας και ἀταξίας. Ὅπουδῆποτε ἐβλεπεν αὐτὴν ἀνηλεῶς τὴν ἐμα-
στίγου.

²⁷ Ὁ Δάντης ἐν τῷ συγγραμματίῳ του ἡ *Νέα Ζωὴ* καλεῖ γλῶσσαν
τοῦ ὅς τὴν τῆς μεσημβρινῆς Γαλλίας και γλῶσσαν τοῦ σιτῆν Ἰταλικὴν.
Ἐπομένως διὰ τῆς ὠραίας χώρας ἐννοεῖ τὴν Ἰταλίαν. Οὐχ ἦστον ἄλ-

λοι έννοούν μόνον τήν Τασκάνην, όπου τὸ σι ἤχει ἠδύτατον καὶ ἡ διάλε-
κτος εἶνε καθαρωτέρα τῶν ἄλλων Ἰταλικῶν τόπων.

²⁸ Ἦτοι οἱ κάτοικοι τῆς Λούκας, τῆς Φλωρεντίας καὶ Σιένης.

²⁹ Δύο μικραὶ νῆσοι κείμεναι παρὰ τὸ στόμιον τοῦ Ἄρνου.

³⁰ Ἦτοι μετατοπιθεῖσαι ἄς καταλάβωσι τὸ στόμιον τοῦ Ἄρνου καὶ
ἐπομένως οὗτος, εὐρῶν κεκλεισμένον τὸ στόμιον, ἄς ὀπισθοδρομήσῃ
πρὸς τὴν Πίσαν καὶ ἄς καταπνίξῃ πάντα αὐτῆς κάτοικον.

³¹ Ἄρα ἡ προδοσία του δὲν ἦτο βεβαία καὶ ἀποδεδειγμένη.

³² Καλεῖ τὴν Πίσαν Νέας Θήβας, διότι αἱ Βοιωτικαὶ Θῆβαι ἔχαι-
ρον κακίστην φήμην ἕνεκα τῶν διαπραχθέντων ἐν τῇ πόλει ταύτῃ παν-
τοίων κακουργημάτων.

Η ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΛΟΥΙΖΑ ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΑΣ

ΔΟΚΙΜΟΣ ΕΝ Τῇ ΜΟΝῃ ΤΩΝ ΚΑΡΜΗΛΙΤΙΔΩΝ

Κατὰ τὸ 1770 ἡ δέσποινα Λουίζα τῆς Γαλλίας (Madame Louise de France), ἡ νεωτάτη τῶν θυγατέρων τοῦ Λουδοβίκου ΙΕ', ἤγε τὸ τριακοστὸν δευτερόν ἔτος. «Ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν, εἶπεν ἡ κυρία Καμπάν, ἡ δέσποινα Λουίζα ἔζη Μαν μακρὰν τοῦ κόσμου· ἀνεγίνωσκον αὐτῇ πέντε καθ' ἐκάστην ὥραν· πολλάκις ἡ ἀλλοίωσις τῆς φωνῆς μου προέδιδε τὴν κόπωσιν τοῦ στήθους μου. Ἡ βασιλόπαις μοὶ παρεσκεύαζε τότε ζαχαρωδὲς ὕδωρ, τὰ ἔθετε πλησίον μου, προτείνουσα πρὸς ἀπολογία, διότι μὲ ἔκαμε νὰ ἀναγινώσκω τόσον πολὺ, τὸ ἀναγκαῖον τῆς συμπλη-
ρώσεως σειρᾶς ἀναγνωσμάτων, ἦν δι' αὐτὴν εἶχε προδιαγεγραμμένη. Διατί ἡ θυγάτηρ τοῦ βασιλέως ἐπέμενε νὰ τελειώσῃ τόσον ταχέως τὴν σειρὰν τῶν ἀναγνωσμάτων; Τοῦτο ἦν τὸ ἀπόκρυφον αὐτῆς. Πρὸς τὸ θεα-
θῆναι διήγε βίον τρυφηλόν, πράγματι ὅμως σιωπηλῶς καὶ μυστηριωδῶς προήσκει αὐτὴν εἰς τὴν ἀπὸ τῶν ἐγκοσμίων παραίτησιν καὶ τὴν αὐτο-
θυσίαν, ἐθίζουσα αὐτὴν ὅπως ὑπομένη τὰ ὑπερβάλλοντα θάλαπῃ ἢ ψύχῃ καὶ ὅπως κοιμᾶται θέτουσα ὑπὸ τὰς λεπτοῦφεις αὐτῆς ἐκ λινοῦ σινδόνας τὴν σάγγην τῶν Καρμηλιτιδῶν. Τὸ ἑσπέρας, μόνῃ οὔσα ἐν τῷ θαλάμῳ αὐτῆς, ἔσθινε τὰ ἐκ κηροῦ φῶτα καὶ ἀνῆπτεν ἄλλα ἐκ στεατός ταῦτα, ὅπως συνειθίσῃ τὴν ὄσμην αὐτοῦ, ταῦθ' ὅπερ κατ' ἀρχὰς τῇ προὔξενῃ-
σεν ἀνυπόφορον ἀπέχθειαν. «Εἶχε τὴν ψυχὴν ὑψηλόφρονα, προσθέτει ἡ

κ. Καμπάν, καὶ ἀγαπῶσαν τὰ μεγάλα. Πολλάκις τῇ συνέθη νὰ διακόψῃ τὴν ἀνάγνωσίν μου ἀνακράζουσα: Τοῦτο εἶνε καλόν! τοῦτο εἶνε εὐγε-
νές! Ἐν τι μόνον ὑπελείπετο αὐτῇ νὰ πράξῃ μέγα, νὰ ἐγκαταλείπῃ δηλονότι τὸ ἀνάκτορον διὰ τὸ κελλίον, τὰς πολυτελεῖς ἐσθήτας διὰ τὸν τρίχινον χιτῶνα, καὶ τὸ ἔπραξεν».

Οἱ στερούμενοι θρησκευτικοῦ συναίσθηματος συγγραφεῖς, οἱ ἰσχυρο-
γνωμώνως πανταχοῦ τὸ χῶμα βλέποντες, οὐδέποτε δὲ τὸν οὐρανόν, ἤξιω-
σαν νὰ ἀποδώσωσι καὶ τὴν ἰσρὰν ἀπόφασιν τῆς δεσποίνης Λουίζης εἰς αἰ-
τια ἀνθρώπινα, ἄπορον δὲ ἂν δὲν προσπαθῶσι νὰ παραστήσωσι μίαν
καρμηλιτίδα ὡς ἀλαζόνα καὶ ραδιοῦργον. Ὁ κ. Honoré Bonhomme,
συγγραφεὺς τοῦ βιβλίου *Λουδοβίκος ΙΕ'* καὶ ὁ οἶκος αὐτοῦ, ἐνεπνεύσθη
κάλλιον γράφων: «Ἀνέλαμψεν ἐν τῷ Λουδοβίκῳ ΙΕ' κατὰ τὸν θάνα-
τον τῆς συζύγου αὐτοῦ ἀκτίς μετανόιας. Ἦδυνήθησαν νὰ πιστεύσωσιν
ὅτι τὰ ἔθη αὐτοῦ θὰ μετεβάλλοντο ἐπὶ τὸ σεμνότερον. Ἄλλὰ μάτην! Μετ' ὀλίγον νέα εὐνοουμένη προσεφέρθη αὐτῷ, ἡ Δουβαρρῦ, γινώσκομεν
δὲ τὰ λοιπὰ! Τότε δὲ τότε, μετὰ τὴν νέαν ταύτην πολυκόρον πτώσιν
τοῦ πατρὸς αὐτῆς, καθ' ἣν εἶδεν αὐτὸν παραδιδόμενον ψυχῇ τε καὶ σώ-
ματι εἰς αἰσχρὰς παραλυσίας, κατάπικρος ἐξ ὀδύνης καὶ ἄπελπις ἡ δέ-
σποινα Λουίζα σπεύδει νὰ ἐξαιτήσῃται παρὰ Θεοῦ ἐν τῇ αὐστηρᾷ διαίτῃ
τοῦ μοναστηρίου, οὐχὶ συγγνώμην ὑπὲρ αὐτῆς — διότι δὲν ἔχει ἀνάγκη
τοιαύτης — οὐχὶ τὴν ἀποπτᾶσαν γαλήνην καὶ ἡσυχίαν αὐτῆς — διότι
εἶχεν αὐτοθυσιάσῃ ταύτας — ἀλλ' ἵνα ἰκετεύσῃ τὸν Θεόν μετὰ ζέσεως,
μετὰ δακρύων διὰ τὴν μετάνοιαν τοῦ πατρὸς τῆς, διὰ τὴν σωτηρίαν
τοῦ βασιλέως.»

Τὴν 22 Ἀπριλίου 1769 ἐγένετο ἡ ἐν τῇ αὐλῇ ἐπίσημος παρουσία-
σις τῆς κομησσης Δουβαρρῦ καὶ τὴν 30 Ἰανουαρίου 1770 ἡ δέσποινα
Λουίζα ἐπιφόρτιζε τὸν ἀρχιεπίσκοπον τῶν Παρισίων δεσπότην de
Beaumont νὰ ζητήσῃ παρὰ τοῦ βασιλέως δι' αὐτὴν τὴν ἄδειαν ὅπως
καθιερωθῇ. Βαθέως ἐκπλαγείς ὁ Λουδοβίκος ΙΕ' ἐκ τῆς τοσοῦτον ἀπρο-
όπτου ταύτης ἀνακοινώσεως, κατ' ἀρχὰς εἰσῆγξεν εἴτα πολλάκις ἀνε-
κράξεν: «Εἶνε σκληρόν τοῦτο! εἶνε σκληρόν!» καὶ ἀνέβαλεν ἐπὶ δεκα-
πέντε ἡμέρας τὴν ἀπάντησίν του. Τέλος ἡ τόσον ποθητὴ συγκατάθεσις
ἔφθασεν ὁ ἀββᾶς τοῦ Τουρνέ, πνευματικὸς τῆς βασιλόπαιδος, ἔφερέν
αὐτῇ ἐπιστολὴν τοῦ βασιλέως, χρονολογουμένην ἀπὸ 20 Φεβρουαρίου
1770 καὶ διαλαμβάνουσαν τάδε:

«Ὁ σεβασμιώτατος ἀρχιεπίσκοπος, ἀγαπητῇ μου κάρῃ, ἀνακοινώσας
μοὶ ὅσα εἶπατε καὶ παρηγγεῖλατε αὐτῷ, ἀκριβῶς βεβαίως θέλει σᾶς
ἀναφέρει ὅ,τι τῷ ἀπεκρίθην. Ἐὰν τοῦτο ἀφορᾷ εἰς τὸν Θεόν μόνον, δὲν

δύναμαι ν' ἀντιστῶ εἰς τὴν θέλησιν καὶ ἀπόφασίν του. Βεβαίως ἐσχέφθητε προηγουμένως· ὅθεν δὲν ὀφείλω πλέον νὰ σ' ἐρωτήσω περὶ τούτου, μάλιστα φαίνεται ὅτι ἐτακτοποιήθητε· δύνασθε νὰ ὁμιλήσητε περὶ τούτου εἰς τὰς ἀδελφάς σας, ὅποταν τὸ ἐγκρίνητε. Εἰς Κομπιέννην ἀδύνατον· ὅπουδήποτε ἄλλου ἀποφασίσατε ὑμεῖς, καὶ πολὺ θὰ λυπηθῆ.

Ἐκαμα πολλὰς θυσίας βιαζόμενος, ἀλλ' αὕτη ἔσται ἐκουσία ἐκ μέρους ὑμῶν. Ὁ Θεὸς θὰ δώσῃ ὑμῖν τὴν δύναμιν ὅπως ὑποστήτε τὴν νέαν ὑμῶν κατάστασιν, διότι μετὰ τὰ γενόμενα διαβήματα δὲν δύναται τις πλέον νὰ ὀπισθοδρομήσῃ. Σὰς ἀσπάζομαι ἐξ ὅλης καρδίας, ἀγαπητῆ μοι κόρη, καὶ σὰς εὐλογῶ.

Ἰπῆρχεν εἰς ἅγιον Διονύσιον μονὴ Καρμηλιτιδῶν οὕτως πτωχὴ, ὥστε αἱ μοναχαὶ ἐδέησε νὰ υποβληθῶσιν εἰς ἐλάττωσιν τῆς τροφῆς αὐτῶν, τῆς ἥδη τόσοσιν λιτῆς, ὃ δὲ ἀρτοποιὸς ἤρξατο ἀρνούμενος αὐταῖς ἄρτον. Τὸν οἶκον τοῦτον τὸν εἰς βαθεῖαν ἐμπεσόοντα ἀπορίαν καὶ ἀπειλούμενον νὰ ἐξαφανισθῆ ἑλλείψει χρηματικῶν πόρων, ἡ δέσποινα Λουίζα ἐξελέξατο ὡς τελευταῖον αὐτῆς ἄσυλον. Καθ' ἣν στιγμὴν μάλιστα αἱ μοναχαὶ ἐδέοντο τῷ Ὑψίστῳ ὅπως ἐξασφαλίσῃ τὴν ὑπαρξίν τοῦ κοινοβίου αὐτῶν. Λουδοβίκος ὁ ΙΕ' εἶδεν εἰς τὴν κόρην αὐτοῦ τὴν τοσοῦτον περιπαθῶς ὑπ' αὐτῆς ἐπιθυμουμένην συγκατάθεσιν. Ἡ δέσποινα Λουίζα διειτρεῖ εἰσέτι ἄκραν μυστικότητα, ἰδίᾳ πρὸς τὰς ἀδελφάς τῆς, ὧν αὐτὴ ἐφοβεῖτο τὰς παρατηρήσεις. Τὴν 5 Ἀπριλίου 1770 ἐλάμβανεν αὐτὴ παρὰ Λουδοβίκου τοῦ ΙΕ' τὸ ἐξῆς γραμματίον ἐκ Σοαζύ :

«Σὰς ἀσπάζομαι ἐξ ὅλης καρδίας, ἀγαπητῆ μοι κόρη· πέμπω ὑμῖν τὸ διάταγμα, περὶ οὗ μοὶ ὁμιλήσατε διὰ τὴν ἀναχώρησιν ὑμῶν καὶ θὰ ἐκπληρώσω ὅ,τι ἐπιθυμεῖτε ὅσον ἀφορᾷ καὶ τοὺς ὑπηρέτας ὑμῶν καὶ τὰς λοιπὰς θελήσεις σας. Ὀλίγας λέξεις μοι λαμβάνετε τὴν ἐσπέραν ταύτην, φίλτρον μου, διότι εἶνε ἀργά». Τὸ πρῶν τῆς 11 Αὐγούστου ἡ πριγκίπισσα ἐπέβη ἀμάξης, μετὰ μιᾶς πρὸς τιμὴν κυρίας καὶ ἐνὸς ὑπασπιστοῦ, λέγουσα τῷ ἀμαξηλάτῃ: «Εἰς ἅγιον Διονύσιον». Ἐφόρει μεταξὺ τὴν αἰσθητὰ μονόχρουν ὑπὸ μέγα μέλαν ἐπώμιον, καὶ ὑψηλὸν κεκρύφαλον κεκοσμημένον ὑπὸ ροδοχρόου κρωβύλου. Φθᾶσα εἰς ἅγιον Διονύσιον, λέγει τῷ ἀμαξηλάτῃ: «Εἰς τὰς Κερμηλιτιδας». Ἡ θύρα τῆς μονῆς ἠνοίγη καὶ ἡ δέσποινα Λουίζα ἐγένετο ἄφαντος. Ἡ πρὸς τιμὴν αὐτῆς κυρία, ἡ πριγκίπισσα τῆς Ghisteltes καὶ ὁ ὑπασπιστῆς αὐτῆς, κ. d'Haranguier de Quincerot, ἐφρόνουν ὅτι θὰ ἐπέστρεφεν, ἀφ' οὗ ἤκουε τὴν λειτουργίαν. Δυνάμεθα νὰ φαντασθῶμεν ὅποια ὑπῆρξεν ἡ ἐκπληξίς των ὅταν, προσκληθέντες ἐνδον τῆς μονῆς ὑπὸ τῆς βασιλοπαιδος, ἀνέγνωσαν τὸ βασιλικὸν διάταγμα.

Αἱ ἀδελφαὶ τῆς νεομύστου ἔμαθον τὸ συμβᾶν τὴν αὐτὴν ἡμέραν. Κατ' ἀρχὰς ἀπηλπίσθησαν, κατόπιν μετὰ τὸ πρῶτον ὀργίλον κίνημα ἐσεβάσθησαν πλέον τόσοσιν ἀγίαν ἀπόφασιν. Ὁ κ. Ἐδουάρδος, δὲ Βαρθελεμῆ ἐν τῷ βιβλίῳ αὐτοῦ περὶ τῶν θυγατέρων Λουδοβίκου τοῦ ΙΕ', βιβλίῳ τοσοῦτον πλήρει γεγονότων καὶ ἐγγράφων ἔδωκε τὰς πρὸς τὴν δέσποιναν Λουίζαν ὑπὸ τῶν δεσποινῶν Ἀδελαιδος καὶ Σοφίας ἀπευθυθείσας ἐπιστολάς. Ἴδου ἡ τῆς δεσποίνης Ἀδελαιδος: «Κάλλιον ἀφ' ὅσον δύναμαι νὰ σοὶ ἐκφράσω δύνασαι νὰ φαντασθῆς τί συνέβη καὶ τί συμβαίνει εἰσέτι ἐν τῇ καρδίᾳ μου. Ἡ θλιψίς μου ἐξισοῦται πρὸς τὴν ἐκπληξίν μου· ἀλλὰ μοὶ ἀρκεῖ ὅτι εὐτυχεῖς· εὐχου εἰς τὸν Θεὸν ὑπὲρ ἐμοῦ, ἀγάπη μου, ὡς γινώσκουσα τίνων εὐχῶν ἔχω ἀνάγκην· καὶ ὑπέροπτε σήμερον ἔχω ἀνάγκην αὐτῶν. Βεβαίως θὰ ἔλθω πρὸς ἐπίσκεψίν σου, ἅμα ὡς δυναθῶ, ἅμα ὡς αἰσθανθῶ ἐμαυτὴν ἀρκούντως ἰσχυρὰν πρὸς τοῦτο καὶ ἅμα ὡς θελήσῃς νὰ μὲ δεχθῆς χωρὶς νὰ ἀνησυχῆσῃς. Χαῖρε ἀγαπητῆ μου· ἀπέρχομαι εἰς Τενέβρας, ἔνθα φοβοῦμαι μὴ περισπασθῶ ὀλίγον. Ἀγάπα με πάντοτε καὶ πίστευε ὅτι σὲ ἀνταγαπῶ ἐπίσης.»

Ἴδου ἡ τῆς Δεσποτύνης Σοφίας ἐπιστολή :

«Ἐὰν δὲν σοὶ ὁμίλησα ἄλλοτε, ἀγαπητῆ μου, περὶ τῆς ἐπιθυμίας, ἣν ὑπώπτειον ὅτι ἔτρεφες ὅπως γίνῃς μοναχὴ, ἔπραξα τοῦτο, φρονούσα ὅτι οὐδέποτε θὰ τὴν ἐξετέλεις. Ἀπὸ καρδίας σὲ συγχωρῶ, διότι δὲν μοὶ εἶπες τίποτε περὶ αὐτῆς. Ὡραία εἶνε ἡ θυσία σου, διότι εἶνε ἐκουσία. Ἀλλὰ φρονεῖς ὅτι ἡ θυσία εἰς ἣν υποβάλλεις με, ἐγκαταλιμπάνουσα ἡμᾶς, φρονεῖς, λέγω, ὅτι ἡ ἀκούσιος αὕτη θυσία εἶνε ἡττον δυσβάστακτος; Ἔσο βεβαιωτάτη, προσφιλεστάτη μου, ὅτι σὲ ἀγαπῶ, ὅτι θὰ σὲ ἀγαπῶ ἐφ' ὅρου ζωῆς, καὶ ὅτι θὰ ἔλθω πρὸς ἐπίσκεψίν σου μετὰ μεγάλης προθυμίας, ὅταν μοὶ τὸ ἐπιτρέψῃς. Σὲ ἀσπάζομαι ἐξ ὅλης καρδίας.»

Διπλωματικὴ ἐγκύκλιος πρὸς τοὺς ἀντιπροσώπους τοῦ βασιλείου ἐν ταῖς ξέναις αὐλαῖς ἀνήγγειλεν αὐταῖς, «τὸ παραδειγματικὸν καὶ συγκινητικὸν συμβεβηκός», τὸ πρὸ μικροῦ συντελεσθέν, ὃ δὲ Πάπας Κλήμης ὁ ΙΑ' ἀπήλυθε πρὸς τὸν χριστιανικώτατον βασιλέα θέσπισμα ὁμοιον πρὸς ἄσφα εὐχαριστήριον.

Ἡ κ. Καμπὰν διηγεῖται ὅτι, ὅτε τὸ πρῶτον μετέβη πρὸς ἐπίσκεψιν τῆς βασιλοπαιδος αὐτῆς ἐν τῇ μονῇ, συνήντησεν αὐτὴν ἐξερχομένην τοῦ πλυνοῦ ἐν ᾧ αὐτὴ, ἡ τοῦ βασιλείου θυγάτηρ, διὰ τῶν ἰδίων αὐτῆς χειρῶν πρὸ ὀλίγου ἔπλυνε. Τότε ἡ δούκισσα λέγει πρὸς τὴν ἀρχαίαν αὐτῆς ἀναγνώστριαν: «Δύο ἔτη πρὸ τῆς ἐκτελέσεως τοῦ σχεδίου μου κατεγράσθη πολὺ τοὺς νέους πνεύμονας ὑμῶν, τοῦτο δὲ διότι ἐγίνωσκον ὅτι δὲν θὰ ἠδυνάμην ἐνταῦθα νὰ ἀναγινώσκω εἰμὴ τὰ πρὸς σωτηρίαν

ήμων βιβλία, και ήθελον να διέλθω εκ νέου τους άρεσκοντάς μοι ιστορικούς.» Είτα όμιλούσα περι τής εις τον μοναχικόν βίον κλίσεως αυτής είπε: «Πιστεύσατέ μοι, οι ήθικολόγοι έχουσι δίκαιον λέγοντες ότι ή εύτυχία δέν κατοικεί ποσώς εν τοις άνακτόροις· απέκτησα ήδη την περι τούτου βεβαιότητα· εάν θέλητε να είσθε εύτυχής, συμβουλεύω ύμās όπως έλθοΰσα απολαύσητε τών τέρψεων του άναχωρητηρίου τούτου, εν φ ή τών ιδεών δύναμις ίκανοποιεΐται ύψουμένη προς κρείττονα κόσμον.»

Η θυγάτηρ Λουδοβίκου του ΙΕ' ένεκλείσθη όριστικώς εν ταίς κιγκλίσι τής μονής, άνυπέροβλητος δέ κατέστη ή μεταξύ αυτής και του κόσμου άβυσσος. Τις αντίθεσις μεταξύ τών άνακτόρων και του μοναστηρίου! Χθές όλαι αι πολυτέλειαι, όλαι αι μεγαλοπρέπειαι, αι λαμπραί στοαί, αι μαρμάρινοι κλίμακες, τα μεγαλοπρεπή ένδαιτήματα· σήμερα ή ταπεινοφροσύνη, ή πτωχεία, ή μονοτονία του βίου, αι κακουχίαι του κοινοβίου. Χθές αι χρυσοϋφεΐς έσθήτες, αι ταινίαι, οι πολύτιμοι λίθοι, τα διαδήματα· σήμερα ή εκ σάγης έσθής και το ποτήριον τής μεταλήψεως. Χθές ο θόρυβος, ή όχλοβοή, σήμερα ή σιγή και το σκότος του μνήματος.

Λέγουσιν ότι αυλικοί τινες μη έννοούντες την Δέσποιαν Λουΐζαν επικρίνουσιν ή οικτειρούσιν αυτήν: ότι ο αυλάρχης δέ Μιρεποά όμιλει περι αυτής ως περι «τρελλής, εισερχομένης εις τή μοναστήριον όπως θορυβήση την αυλήν εν όνόματι του ουρανού». Λέγουσιν επίσης ότι ο δουξ του Έγγιένου πιστεύει ότι εύφυσολογεί λέγων ότι: «εάν ή Δέσποινα Λουΐζα σπεύδει τόσο να μεταβή εις τον παράδεισον, πράττει τούτο όπως ή βεβαία ότι δέν θα διέλθη μετά τής οικογενείας αυτής την αιωνιότητα.»

Η την φιλόσοφον προσποιουμένη μαρκησία Διδεφφάν, γράφει εν τινι επιστολή της: «Τό συμβεβηκός τούτο δέν έκαμε μεγάλην αισθησιν. Ύψουσι τους ώμους, οικτειρούσι την διανοητικήν άδυναμίαν αυτής και όμιλοΰσι περι άλλων.»

Οικτειρεί ή σαρκαστική μαρκησία ήγεμονίδα, ήτις «καθίσταται, λέγει, δυστυχής χιμαιρών ένεκα.» Απατάται ή κ. Διδεφφάν παρ' όλον αυτής τό πνεΰμα και αυτή μάλλον ή ή Δέσποινα Λουΐζα εινε αξία οικτου. Πολλή πλείονες ύπάρχουσι χιμαιραι εν τή αιθούση αυτής ή εν τή μονή τών Καρμηλιτίδων. Ός προς τον Λουδοβίκον ΙΕ' εν τή βίβλϊ τής καρδιάς αυτού όμολογεί εύτυχή την θυγατέρα του. «Αλλά, Μεγαλειότατε, λέγει αυτῷ ήμεραν τινά ή κ. Δουβαρρύ, οικτρὰν θα έχη εν τή μονή τυχήν ή Δέσποινα Λουΐζα!

«Διόλου, άποκρίνεται οΰτος, θα εινε ή εκ τής οικογενείας πλειονος απολαύσεια ήσυχίας». Οί εύλαβείς έν εφεϋρον διά τό τίποτε τον ήσου-

χασμόν. Ίσως συμβαίνει κάποτε και εις αυτόν, τον φιλήδονον μονάρχη, να άηδιάση τα άνάκτορά του και αισθανθῆ τουθ' όπερ θα ήδύνατό τις να όνομάση νοσταλγίαν του μοναστηρίου. Μόνος ο Κάρολος Πέμπτος επόθησε την μοναχικήν ζωήν; Οί τα μάλιστα διεφθαρμένοι έχουσι κάποτε τας του μυστικισμού στιγμάς αυτών.

Νυν ή θυγάτηρ του επιγείου βασιλέως άφιερϋται τῷ βασιλεΐ τών ουρανών. Ός προσκολλημένη δέ ουχι πλέον εις τον εφήμερον θρόνον αλλά εις τον αιώνιον σταυρόν, τυγχάνει μάλλον έλευθέρα εν τή εκουσίῳ αυτής αιχμαλωσίῳ ή άλλοτε εν τή τύρβη τής αυλής. Όχι, όχι, δέν λυπείται διά την στέρησιν τών αυλικών τών συνωστιζομένων εις Oeil-de-Boeuf. Δέν λυπείται διά την στέρησιν τών άνακτόρων εκείνων τών μεστών ανησυχίας και μερίμνης, τών διαιτημάτων τούτων εν οις, ως λεγει ο Λαβρυέρς, εγείρεται τις και κατακλίνεται επι του συμφέροντος. Δέν λυπείται διά την στέρησιν τών ποταπών τούτων κολακειών, του βαρυήχου τούτου θορύβου, του ανιωντος και οϋς και καρδιαν, τών διαβεβαιώσεων τούτων του ζήλου, τών σταθμουμένων εν τή τρυτάνη του έγωΐσμου, τής φιλοδοξίας και πλεονεξίας, τών αλαζόνων και ματαίων τούτων επιδείξεων τών ουδὲ προς στιγμήν δυναμένων να καταστήσωσι τινα εύτυχή. Αί τής μονής διατάξεις, όσα καν ώσι σκληραί και αυστηραί, φαινονται αυτῇ ήττον επιπονοι τών υπό τής εθιμοταξίας επιβαλλομένων υποχρεώσεων. Ύπερ πάντα θησαυρόν αυτη προτιμᾷ τον προς τον Χριστόν αναπεμπόμενον φλογερόν στόνον, τό δάκρυ τής εν εκστάσει μοναχής. Ένταϋθα ουκέτι σκάνδαλα, ουκέτι ψεύδη, ουκέτι άτιμία, αλλά άνάπαυσις και αληθής έρως!

Περίεργον εινε να παρατηρήσωμεν ότι ο άγγελος τής δεσποΐνης Λουΐζης εν τή μονή του αγίου Διονυσίου, ήτοι ή μοναχή ή επιφορτισθεισα την κατήχησιν αυτης εις τας θρησκευτικας ασκήσεις και τα καθήκοντα τών καρμηλιτίδων, ήτο ή αδελφή Ίουλίου, ή εν τῷ κοσμικῷ βίῳ Ίουλιανή του Mac-Mahon, εκ τών θυγατέρων του ένδόξου οικου, εις δν ανήκει ο στρατάρχης, όστις υπήρξεν αρχηγός της κυβερνήσεως της Γαλλίας.

Πολλοί σύγχρονοι δημοσιογράφοι όμιλησαν όλίγον ανοήτως περι τών υπομνημάτων, τών αναφερομένων εις την προς τα θεΐα κλίσι τής βασιλικής καρμηλιτίδος, ως λ. χ. περι του έργου του άββᾶ Προαγιάρ, του τής κομησσης Deohojowska και τής προς τον Πάπαν επιστολής του Chambord. Τό κατ' έμέ όμολογῶ, ότι τοιαϋτα υπομνηματα με συγκινοϋσι βαθύτατα.

Δέν εινε άρά γε καλόν να σκεφθῶμεν ότι, οϋ μακράν του κοιτώνος

ἐν ᾧ Δουβαρρὺ τις ἐξητελίζε τὸ βασιλικὸν ἀξίωμα, ὑπῆρχε μικρὸν τι κελλῖον, ἐν ᾧ ἡ ἀπόγονος τοῦ ἁγίου Λουδοβίκου ἐζήτηε προσευχαμένη νὰ κάμψῃ τὴν ὄργην τοῦ Θεοῦ; Ἐὰν ἡ ἀκολασία ἔχη τὰς αἰσχροὺς καὶ σκανδαλώδεις αὐτῆς ἱερείας, πρέπει κατ' ἀντίθεσιν νὰ ἔχη καὶ ἡ σωφροσύνη τὰς παρθέτους καὶ ἡρώιδας αὐτῆς. Πρέπει μετὰ τῶν φαύλων μέχρι κυνισμοῦ βλασφημιῶν νὰ ἀκούωνται εὐχαὶ διάπυροι μέχρις ἐνθουσιασμοῦ. Ἴνα ἀντισταθμισθῶσι ταιαῦται ὑβρεῖς κατὰ τῆς θείας μεγαλειότητος, δεόν νὰ ὑπάρχωσιν ἀρεταί, ὧν ὁ θεῖος καὶ ἐνθουσιώδης χαρακτήρ παρίσταται τοῖς ἀσεβέσιν, οἶονεὶ ὑπερβολὴ καὶ εἶδος παραλογισμοῦ. Ἴνα πρὸς στιγμὴν λησμονηθῇ ἡ πρὸς τὰς ἡδονὰς μανία, δεόν δίκαιοί τινες νὰ δεικνύωσιν ὅτι ὁ ἅγιος Παῦλος ὠνόμασε μανίαν τοῦ σταυρωθῆναι. Ἐπειδὴ δὲ παρὰ τὴν τόσην ἀκολασίαν ὑπῆρχον ἔτι ἐκλεκταὶ τινες ψυχαί, διασώζονται ἐν τοῖς ἀδύτοις τῆς συνειδήσεως αὐτῶν θησαυροὺς ἀγνότητος, διὰ τοῦτο ὁ ΙΗ' αἰὼν δὲν ἀπώλετο ἐξ ὀλοκλήρου καὶ διὰ τοῦτο, ἐν τῷ κατακλυσμῷ τῆς ἐπαναστάσεως, αἱ γυναῖκες τῆς κοινωνίας ταύτης, ἦν ἐνόμιζον τόσον διεφθαρμένην καὶ οὐτιδανήν, ἀέμνησαν διὰ τοῦ ψυχικοῦ μεγαλείου καὶ διὰ τῆς ἐπὶ τοῦ ἰκρίωματος σταθερότητος αὐτῶν τὴν ἠθικὴν ἰσχὺν τῶν πρώτων χριστιανῶν καὶ τὴν ἁγίαν τῶν μαρτύρων ἐνέργειαν. Τίς οἶδεν; Ἴσως, ἂν μὴ ἡ δέσποινα Λουίζα τῆς Γαλλίας ἐγένετο καρμηλῆτις, ἡ σεπτὴ γυνὴ Μαρία Ἀντωνιέττα δὲν θὰ ἐδείκνυτο τόσον ἀξιοπρεπῆς ἐνώπιον τῶν διωκτῶν αὐτῆς, καὶ τόσον θαρραλέα ἐνώπιον τῶν δημίων τῆς.

(Ἐκ τῶν τοῦ Imbert de Saint-Amand).

ΜΕΣΑ ΣΤΟ ΛΟΓΓΟ

Διάβαινα ἀπ' τὸ χωριὸ τοῦ καὶ μὲ κράτησε ἐστὸ φτωχικὸ τοῦ τὸ βράδῳ ὁ Γιάννης ὁ Κουτρῶτσος. Ὁ Μαχαλᾶς εἶνε ἀπ' τὰ καλλίτερα χωριά τοῦ Ξερόμερου· εἶχα νὰ δῶ πολλὰ πράγματα ἐκεῖ, ν' ἀνεβῶ ἐστὸ μοναστήρι τοῦ Λιγοθουσιῦ, ν' ἀνεβῶ τὴ κορφή τοῦ Μπούμστου, νὰ βγῶ ἐπὶ παγάνα γι' ἀγριογούρουνα, μὰ ποῦ βιαζόμουνα πάλε γιὰ τὴ Κατούνα! ἐτὰ ὕστερα ἀποφάσισα νὰ μείνω, σὰν τὸ γύρεβε μὲ τόση εὐχαρίστησι κι' ὁ Γιάννης ὁ Κουτρῶτσος. Τὸ τσοῦξαμε θέλοντας μὴ θέλοντας ἐτὰ μαγαζιά μαζὶ μὲ τοὺς χωριανούς, ποῦ μὲ καλωσῶριζαν, καὶ καμάρονε ἐστὸ πλάϊ μου ὁ ψωμοδότης μου. Τὴν ἔχουν αὐτὴ τὴν εὐλογημένη πετριά οἱ Ξερομεριῆτες. Σοῦ λέει, ποῦ ξεππεζεύουν ξένος; — ἐτοῦ Γιάννη

τοῦ Κουτρῶτσου! Σαββατόβραδο καὶ στὰ στερνὰ τοῦ Θεριστῆ, π' ἀπάνω κάτω τὸ χωριὸ ξεμπερδεύε ἀπ' τὰ γεννήματά του. Εἶχαν ἀνεβῆ οἱ περυσότεροι χωριανοὶ ἀπ' τ' ἄλωνα κάτω, κ' ἔβλεπες κόσμο, ποῦ μῶλεγε κι' ὁ Κουτρῶτσος. Τὲς ἄλλες μέρες ποῦ νὰ ξεμυτίσῃ τσαρούχι ἐστὸ χωριὸ, ποῦταν ριγμένοι ὡς τὸ λαιμὸ ἐπὶ δουλειά... καὶ σταμάταγε συχνὰ μπροστά του τὸ παιδί τοῦ μαγαζιοῦ, ποῦ μᾶς κέρναγε ὄλους ἐπὶν ἀράδα, καμμιά δεκαριά ἀπόξω ἀπ' τὸ μαγαζὶ τοῦ Μητρούση, μὲ τὴ μπότιλλια ἐτὸνα χέρι, καὶ τὸ ρακοπότηρο ἐστὸ ἄλλο, ἕνα παιδαρέλι νευρωμένο καὶ κοντό, μὲ κατάγουρο κεφάλι, κι' ὀλοστρόγγυλο κορμί.

Σὰν ἀποφάγαμε, βγήκαμε ὡς τὸ ξάγναντο ν' ἀνάψουμε κἄνα τσιγάρο. Φεγγαράκι, χαρὰ Θεοῦ, μέρα· ὅλα τὰ ἀψηλὰ βουνὰ γύρω καὶ πέρα ὄλο τὸ χωριὸ, ὄλες ἢ λάκκες, ἢ ἀραδωτές λίμνες, ὁ λόγγος, ὁ Ἄσπρος ποῦ ξεχύνονταν κάτω ἐστὸ κάμφο τοῦ Βραχωριοῦ καὶ τῆς Λεπενούς, ὄλα πλάγιαζαν μέσα ἐπὶ γλυκεῖα ἀγκαλιὰ τῆς νύχτας καὶ ἐπ' ἀχνὸ τοῦ φεγγαριοῦ φῶς, ἐτὸν ἴσκιό τοῦ Θεοῦ ἀποκάτω, κατὰ τὸν ποιητῆ. Φλογεραὶ καὶ βελάσματα, γρύλλοι καὶ μουγκρίσματα βωδιῶν, κἄνα οὐρλιζμα τσακαλιοῦ, λαλιὰ κοκοτιοῦ, τὸ ὄρητικὸ φύσημα τοῦ μαϊστρου, σοῦ συνέπερναν τὴ ψυχὴ σὲ μιὰ ἀδελφωμένη ἀρμονία. Κάτσαμε σὲ κάτι ξερολίθια ἴσα μὲ καμμιά ὥρα. Ἐκεῖ δὲ ξέρω πῶς τᾶφερε ὁ λόγος καὶ γιὰ τὴ βελαδὸρα πῶρριχνε τὸ μεγάλο ἴσκιό της μὲς ἐπὶν ἀχνάδα τοῦ φεγγαριοῦ καταπάνω μας.

— Ἐ! τί λές, μοῦ κάνει ὁ Κουτρῶτσος, Κεριακὴ ξημερώνει, πᾶμε ταχυὰ ἐπὶ βελαδὸρα;

Ἐκεῖ ποῦ δὲν ἤθελα τοῦ λόγου μου, μ' ὄλη τὴ βία μου. Ξαναγυρίσαμε ἐστὸ σπίτι. Ξαπλωθήκαμε καὶ πλαγιάσαμε. Τί τὸ θέλετε; μ' ὄλη τὴν ὄρεξι ποῦ μοῦ γέννησε μονάχα ἡ ἰδέα πῶς θὰ πέρναγα τὴ μέρα μου αὔριο ἐπὶ βελαδὸρα τοῦ Πεταλᾶ, ποῦ ἀρχίζουσι τὰ ριζιά του ἀπὸ τὸν κάμφο τῆς Λεπενούς καὶ τελειοῦν ἐπὶ θάλασσα τ' Ἀμβρακικοῦ, ὁ ὕπνος ἦρθε καὶ μὲ πῆρε γρήγορα ἐπὶ γλυκεῖες του ἀγκάλες. Ἄιντε! εὐτυχισμένη ὕπνε, ποῦ δὲ μπορεῖ νὰ σὲ χαρῆ ἔτσι γλυκὰ καγένας, ὀλοένα. Πῶς κατεβαίνεις ἐπ' ἀποκαμωμένα βλέφαρα τὴν ὥρα ποῦ τὸ κορμί παραλυμένο ἀπ' τὴ πολλὴ τὴ κούρασι, γέρνει ἀπάνω ἐπὶ μαλλιάρη τὴ τσέργα, μὲ μιὰ κάππα σκεπασμένο, καὶ διαβαίνει μ' ὄρηι ποταμιοῦ ἀποπάνω του ὁ μαῖστρος τοῦ βουνοῦ. Πῶς ξεχνιῶνται τότε καὶ τῆς καρδιάς τὰ βάσανα, καὶ τοῦ λογισμοῦ ἡ σκληρὴς Ἐρινύς. Ἄιντε γλυκὲ μάγε, εὐλογημένο βάλσαμο χωρὶς σκληρὰ ὄνειρατα, ἀναπαμμένη αἰωνιότης, ποῦ δὲ μπορεῖ νὰ σὲ χαρῆ κανεὶς πάντα ἐπὶ μαλακῇ στρῶσι τῆς κάμαράς του. Κομπουριά νὰ μῶρριχναν δὲ θὰ πογοῦσα τόσο, ὅσο

τὴν ὥρα ποῦ μὲ ξύπνησε τὸ χοντρὸ χέρι τοῦ Γιάννη Κουτρῶτσου.

— Σήκω ντέ! καὶ μᾶς πῆρε ἡ μέρα.

Πετάχτηκα, φόρεσα τὰ τσαρούχια μου καὶ τυλίχτηκα μὲ τὴ κάππα μου. Ἦταν καὶ δύο ὧρες νύχτα ἀκόμα. Ὅσο νὰ νιφτῶ, ὁ Κουτρῶτσος ἦτανε ἔτοιμος. Ὁ καλοθύμητος χωριάτης μὲ τὰ χοντρά τὰ χέρια καὶ τὴ χρυσὴ καρδιά, δὲ θάγειρε δύο ὧρες ἐστὶ στέργα του. Ἀπὸ μεσάνυχτα ἦταν ξυπνός, πετάχτηκε ἐστὶ στάνη του, ἔγδαρε ἓνα σγοῦρι, τὸ φόρτωσε ἐστὶ σακκοῦλί του καὶ ξαναγύρισε. Μιά λυγερὴ μὲ νυσταγμένα μάτια καὶ μ' ἀνακατωμένα μαλλιά μᾶς ἔβρασε ἀπόνα καφεδάκι. Τὸ ροφήξαμε ἐστὶ ποδάρι, γέμισε ἐν ἀσκή νερὸ ὁ Γιάννης, πέρασε ἐστὶ σελάχι του ἓνα χαντζάρι, κρέμασε ἐτὸν ὦμό του μιά καραμπίνα καὶ ξεκινήσαμε μέσα ἐστὴν ἀστροφεγγιά, μὲ τὸ ξεπροβόδισμα τῆς λυγερῆς. Πήραμε τὸ κατήφορο τῆς πλαγιάς· τὸ φεγγάρι εἶχε βασιλέψη· ἐστὴν ἀνατολὴ ἀκτινοβολοῦσε ὁ γελαιτζῆς, ποῦ ξαπλανοῦσε μὲ τὸ ἔβγα του μιά φορά τοὺς ἀγωγιάτες, καὶ ξεκινούσαν νύχτα, θαρρῶντας τὴν ἀφεντιά του γιὰ τὸν αὐγερινό, κ' ἔτσι ἔπεφταν μιά χαρὰ ἐστὰ χέρια τῶν κλεφτῶν. Κακοτοπιὰ ὅση νὰ πῆς, τὰ στρονάρια κατρακυλούσανε μαζὶ μας, ὁ μαϊστρος βογοῦσε μέσα ἐστὰ κλαριά τοῦ γαύρου καὶ τὸ θυμάρι κ' ἡ ἀγριορήγανη μᾶς χτύπαγαν κατὰμουτρα μὲ τὴν ἀναπνοή των. Τόλεγε κᾶνα παραπομένο ἀηδονάκι κάπου, κάπου, τὸ πῆρε κι' ὁ Γιάννης ὁ Κουτρῶτσος μὲ τὴ βραχνὴ φωνή του.

Συχνολαλοῦνε τὰ πουλιά, τῆς ἀνοιξὶς τὰ ἀηδόνια
εἶν' ὁ Θανάσης ἄρρωστος ἐστὶ χέρι λαβωμένος,
τὸν κλαίει ἡ νύχτα κ' ἡ αὐγή, τὸν κλαίει τὸ μεσημέρι,
τὸν κλαῖν τὰ παλληκάρια του, τὸν κλαίει κι' ἀδερφός του.
Τάξε, ἀδερφέ μου, τάματα σ' οὐλα τὰ μοναστήρια,
τάξε κερὶ εἰς τὸ Προυσό, καὶ λάδι ἐστὶ Τατάρνα,
καὶ ἐτὸν ἀφέντη τὸ Χριστὸ τάξε καὶ τ' ἄρματά μου...

Σὲ καμμιά ὥρα πέσαμε ἐστὶ Λάσπη, ἐκεῖ ποῦ εἶχε στήση λημέρι ὁ Μαυροκορδάτος, κοντὰ ἐστὴν ἀκρολιμνιά τῆς Ὀζυροῦ. Ἡ Ὀζυρός εἶνε λίρνη ἀρκετὰ μεγάλη, καὶ κάθε πέντε χρόνια χάνει τὰ λίγα νερά της, κ' ἀφίνει χιλιάδες στρέμματα παχύτατα, ποῦ ἡ καλαμιά τοῦ καλαμποκιοῦ σηκώνεται ἴσα μὲ δέντρο. Περάσαμε τὸ μεγαλόστρατο ποῦ πηγαίνει ἐστὶ Βάλτο καὶ ἐστὴν Ἄρτα, καὶ πήραμε τὸν ἀνήφορο τῆς βελαόρας. Ἡ βελαόρα τοῦ Πεταλᾶ εἶνε ἓνας λόγγος ἀπέραντος δίχως σταλιά νεράκι, καὶ κατὰπυκνος ἀπὸ πολυχρονίτικες βελανιδιές. Ὁλη ἡ δυτικὴ πλαγιά τοῦ βουνοῦ εἶνε κατασκευασμένη ἀπὸ θεόρατες βελανιδιές. Κ' ὁλος αὐτὸς ὁ λόγγος εἶνε τσιφλίκι τῶν χωριῶν τοῦ Μαχαλᾶ καὶ τῆς

Παπαδάτης. Τὸν Ἀλωνάρη κατεβαίνουν τὰ δύο χωριά καὶ ρίχνονται ἐστὶ βελανίδι, κι' ὅταν τύχη νάχη καλὴ τιμὴ, κάνουν τὴ τύχη τους. Μπορεῖ μιά φαμελιά ἀνθρωποδύναμη νὰ βγάλῃ κ' ἓκατὸ δραχμὲς τὴ μέρα, μονάχα νὰ μαζόνῃ καὶ νὰ σωριάζῃ ὅσο μπορεῖ τὰ βελάνια ποῦ γκρεμίζει ὁ λούρος, σὰν δέρνει τὰ μεγάλα κλαδιὰ τῶν δένδρων. Εἶνε μιά ὁμορφὴ ζωὴ ἐκεῖ πέρα τότε ἴσια μὲ τὸν Αὐγουστο. Κάθε κλαρὶ καὶ κάθε ρίζα ἔχει καὶ τὸν ἀνθρωπὸ τῆς ἀποκάτω, ποῦ μαζεύει τὴν εὐτυχία θαρρεῖς μὲ τὸ τραγοῦδι ἐστὶ στόμα. Ὁλος ὁ λόγγος γεμίζει ἀπὸ ζωὴ, καὶ τ' ἀγρίμια δὲ βρίσκουν μονιά νὰ μονιάσουν. Ὁλος ὁ κόσμος ἐκεῖνος ἀποκάτω ἀπὸ τὸν θολωτὸ κι' ἀπέραντο ἴσκιό τοῦ δάσους θυμίζει πολὺ τοὺς χρόνους τοῦ Μωϋσῆ, θυμίζει τοὺς Ἑβραίους ἐκεῖνους, ποῦ τοὺς ἔθρεφε τὸ μάννα ἀπ' τὸν οὐρανό, γιὰ τὸ βελάνι γιὰ τοὺς Ξερομερίτας εἶνε ἄλλο μάννα. Δὲν ἔχουν νὰ νοιαστοῦν τίποτε γι' αὐτό, εἶνε ἓνα γέννημα ποῦ γεμίζει τὴ σακκούλα τους κάθε καλοκαίρι γιὰ ὅλο τὸ χρόνο καὶ γεννᾷ πολλοὺς τεμπέλιδες. Ὁλο τὸ βουνὸ τοῦ Πεταλᾶ πέφτει ἐστὴν ἐπαρχία Βάλτου, καὶ πολὺ παραξευεύεται κανένας πῶς οἱ Βαλτινοὶ δὲ θελήσανε νὰ ζητήσουν μὲ τὸ δίκιο τους τὸν πλοῦσιο αὐτὸ λόγγο, μ' ὅσα κι' ἂν λένε τὰ δύο χωριά πῶς ἡ βελαόρα τῆς μιᾶς πλευρᾶς τοῦ βουνοῦ εἶνε πατρόπαρὰδοτο τσιφλίκι των. Φαίνεται οἱ Βαλτινοὶ τοὺς ξεπερνοῦν ἐστὶ τεμπελιά καὶ ἐστὶ καθησιό. Ἄλλοι τεμπέλιδες αὐτοὶ πάλε! Ποῦ νὰ βγοῦν μπροστὰ τους οἱ Πολῖτες ἐκεῖνοι ποῦθελαν τὰ παξιμάδια βρεμμένα καὶ προτίμησαν νὰ καθίσουν μιά μέρα νηστικοὶ ἀκόμα, παρὰ νὰ χαλάσουν τὸ ραχάτι τους καὶ νὰ βρέξουν τὰ παξιμάδια μονάχοι των.

Ἐστὴν ἀρχὴ ἡ βελαόρα δὲν ἔχει καὶ πολὺ ἀνήφορο, μὰ λίγο ἀψηλότερα ἀπ' τὰ ριζιά ἡ κακοτοπία ἀρχίζει. Μοῦ βγήκε ὁ Χριστὸς ἀνάποδα ἐκεῖνη τὴν αὐγή. Πήραμε ἓνα σύρμα κ' ἀνεβαίναμε. Σὲ κάθε βῆμα ποῦ κάναμε κ' ἓνας λαγῶς, κ' ἓνα τσακάλι, καὶ μι' ἀλωποῦ, κ' ἓνα ἀγριοπούλι ξαφνίζονταν κι' ἀνατάραζε γιὰ λίγο τὸ λόγγο μὲ τὴν τρομασμένη φευγάλα του. Ἀδειάσαμε κᾶνα δύο φορές ἐτὸν ἀέρα τὰ τουφέκια μας ἐστὰ χαμένα. Δὲν εἶχαμε καιρὸ γιὰ κυνήγι. Κι' ἀνεβαίναμε καταμουσκεμένοι ἐτὸν ἴδρωτα. Ἀρχίζε νὰ γλυκοχαράζῃ κι' ὅλας ἀψηλὰ ἐστὲς κορφὲς τῶν βουνῶν, ξυπνοῦσαν γύρω ἐστὰ κλαριά ἢ πέρδικες καὶ τὰ κοτσάφια, ἀνέβαιναν καὶ τὰ γίδια ἐστὶ βοσκὴ ἀπὸ καμιά στάνη κάτω, κ' ἀλύχταγαν τὰ μαντρόσκυλα. Ὁ ἥλιος μᾶς πῆρε τὴν ὥρα ποῦ πατούσαμε τὴ λάκκα τοῦ βουνοῦ, τὸ κόκκινο στεφάνι. Ἀνοιξα καὶ τὰ δύο μου μάτια μπροστὰ ἐστὶ πλημμυρισμένο φῶς, καὶ ἐστὶ ξαφνικὸ ξάγναντο ποῦ ἀπλώθηκε τριγύρω μου. Ἔβαλα τὸ χέρι μου ἐστὶ στόμα γιὰ νὰ μὴ μοῦ βγῆ ἡ ψυχὴ ἀπ' τὸ δρόμο, τυλίχτηκα καλὰ μὲ τὴ κάππα νὰ μὴν

πάρω κ'ένα πλευρίτη στον πρωινό αέρα που κυμάτιζε τες αμαλαγιές του βουνού, κ'άτι χορτάρια πράσινα κ' άψηλά ίσια με τὸ γόνα, που δὲν τ'άγγιξε ποτὲ γλῶσσα γιδιού, καταλουσμένα στὴ ὄροσιὰ τῆς αὐγῆς, καὶ χρυσομένα εἰς τὲς ἀκτίνες τοῦ ἡλίου. Πρέπει νάχε περάση ὦρα, τὴν στιγμή π' ἀναδευθήκαμε καὶ οἱ δύο. Ἀληθινὸ πανόραμα μᾶς τριγύριζε. Ὁλη ἡ Ρούμελη γυαλί κάτω εἰς τὰ ποδάρια μας. Κάμποι, λίμνες, ποτάμια, θάλασσες, δάση, χωριά λευκόχρυσα, βουνὰ μεγάλα, βουνὰ πανύψηλα καὶ θεόρατα, μοναχικὰ κορφοβούνια, δοντωτὰ καὶ χρυσογάλανα, άψηλά πρὸς τὸ ἄπειρο σηκωμένα, βουνοσειρές ἢ μία ἀποπίσω τῆς ἄλλης, με πειὸ βαθύ μυστήριο ἢ κάθε μιά τους, με κλιμακωτὰ χρώματα, ἀπὸ τὸ βαθύ γαλάζιο, ὡς τὸ χρυσογάλανο, κ' ἀπ' τὸ χρυσογάλανο ὡς τ' ἄχνό, ἄχνό χρῶμα τῆς βιολέττας. Πέρα τ' ἄγρια καὶ καθυλακτικὰ τῶνα ἀπάνω εἰς ἄλλο βουνὰ τῶν Ἀγράφων, παρακάτω τοῦ Καρπενησιοῦ τὸ Βελοῦχι, τ' Ἀη Βλασιού, ὁ Ἀη Ἡλιάς, τῆς Ὁξιάς, τῆς Κερᾶς-Βγένας· χαμηλότερα τὰ Κράβαρα, ἀποπίσω των ἢ κορφῆς τοῦ Λοιδορικοῦ καὶ τῶν Σαλώνων, ὁ Ζυγὸς χαμηλότερα καὶ τὰ βουνὰ τοῦ Μωρηῆ με τὴν κορφὴ τῆς Κυλλήνης, ὅσο πού χαμηλόνοντας ὁ Ζυγὸς ἄφινε ἕνα γαλανὸ κομματί ἀπ' τὸν Κορινθιακὸ κόλπο, κ' ἀπ' ἐκεῖ ὕστερα ἢ γαλανὴ ἀλυσίδα τῆς Ζακύνθου, τῆς Κεφαλλονιάς, τοῦ Θιακιοῦ, ἢ θάλασσα καὶ τὰ βουνὰ τ' Ἀστακοῦ, τὸ Ξερόμερι με τὰ ξεροβούνια του, ὁ Μπουμιστος με τὰ λιγοστά του ἔλατα καὶ τὴν περίσσια γύμνια του, εἰς τὸ πλάι του τὸ Περγαντί κυματιστὸ θάλαγες, κ' ὀλόγυμνο, καὶ πέρα, πέρα κατὰ τὴ δόλια Ἠπειρο, τὸ Κακοσοῦλι τὸ Ξακουστό, με τὸ κατάψηλο βουνό του, παρακάτω τὰ Τζουμέρκα, χαμηλότερα τὰ Πέντε Πηγιάδια τῆς Ἄρτας ὁ κάμπος, τὰ βουνὰ τοῦ Βάλτου με τὴν ἄγρια κ' ἀπότομη πλαγιὰ τῆς Καλάνας. Ὁμορφος, μὰ τὴν ἀλήθεια κύκλος, ὁμορφότερος ἀπ' ὅλους τοὺς κρινωνικοὺς κύκλους, πού μ' ἔκανε νὰ κυττάζω σὲ κάθε κώχη του καὶ σὲ κάθε μέρος του ἴσια με τὸ μεσημέρι βουβὸς κ' ἀμίλητος, χωρὶς νὰ χορταίνω τὰ μάγια καὶ τὰ ξαφνίσματά του. Εἶχα λησμονήση καὶ τὸν Γιάννη τὸν Κουτρῶτσο με τὴν ξεχαμάρα μου, καὶ θὰ τὸν ξαστοχοῦσα ἀκόμη πολὺ, ἂν δὲ με ξάφνιζε ἢ φωνὴ του.

— Αἴντε! ὄρε καλόπαιδο, τὸ μισὸ βασίλειο ἀγναντέψαμε σήμερα! . .

Καὶ με κύτταγε χαμογελῶντας με τὴν κατεβασμένη πρὸς τὰ μάτια του ντρίτσα του, με τὰ δύο του χέρια κολλημένα εἰς τὰ γοφιά του, καὶ με τὲς πλατυὲς μανίκες τ' ἀπλωμένες στον αέρα. Κ' ἐνῶ ἐκεῖνος ἔβγαλε τὸ χαντζάρι του καὶ τσάκισε ἕνα χοντρὸ κλωνάρι μαυραγκαθιάς, καὶ τὸ καθάριζε γιὰ σουφλί, ἐγὼ κυττούσα ἀκόμη ὀλόγυρὰ μου καὶ στοχαζόμουν με πόνο πῶς ἐνῶ ἀφίνει κανεὶς τόσο εὐκόλα τοὺς τόπους πού τὸν

φαρμακόνουν, νὰ μὴ μπροθῇ ν' ἀφήση μαζί των καὶ τὸ φαρμάκι τῆς καρδιάς του, καὶ νὰ μὴν τὸν παίρνη εἰς τὸ κατόπι σὰν τὸν ἴσκιό του κάθε σκληρὴ ἔννοια καὶ μικρὴ συλλογὴ, μέσα σ' ἕνα μέρος ἔτσι ὁμορφο καὶ περήφανο, ἔτσι γεμάτο ἀπὸ φῶς, καὶ πλημμυρισμένο ἀπὸ χρώματα, κ' ἀπὸ καθαρὸ καὶ διάφανο αἰθέρα.

Τὸ σγοῦρι ἐβγήκε ἀπ' τὸ σακκοῦλι, ὄντας ἐτοιμάστηκε τὸ σουβλί. Ὁ Γιάννης ὁ Κουτρῶτσος τὸ σουβλίσε καὶ τῶστησε εἰς τὴ ρίζα ἐνὸς δένδρου κοντὰ εἰς τὸ πλάι τοῦ ἄσκιου με τὸ νερό. Μάζεψε ἐκεῖ γύρω ξεράδια γιὰ προσάναμμα καὶ ξύλα, καὶ σύνταξε μιὰ φωτιά εἰς τὸν θολωτὸ ἴσκιό με οὐράνιες φλόγες, κ' ἔκαμε μιὰ θράκα γιὰ βουβάλι. Τὸ καυμένο τὸ ἀρνάκι πῶς συχνογύριζε ἀπάνω εἰς τὴ θράκα με τὰ ματάκια του πεταγμένα ὄξω, με σφαγμένο τὸ λαιμό, καὶ συμαζεμμένα τὰ ποδαράκια του. Ἀρχισε νὰ μαζεύεται, νὰ κοκκινίζῃ, ν' ἀναλύωνῃ, καὶ νὰ κατασβύνη τὰ κάρβουνα με τ' ἀδιάκοπο στράγγισμά του. Ἰσια με μιὰ ὦρα κ' εἶχε ἀποψηθῇ. Κάτσαμε ὕστερα ἀποκάτω ἀπ' τὰ τεντωμένα κλαδιά μᾶς γρηᾶς βελανιδιάς, πῶστεκε μισὴ εἰς τὸ φρούδι τοῦ βουνού, καὶ μισὴ ἔγερνε τὰ κλαδιά τῆς κάτω εἰς τὴ σάρα, βάλουμε ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά τ' ἄσκι, κ' ἀπὸ τὴν ἄλλη ἀπάνω σὲ στῶσι ἀπὸ βουνήσιες φτέρες τὸ λιανισμένο κρέας, κ' ἔτσι ξεμεσημεριάσαμε σὰν σωστὰ κλεφτόπουλα. . .

Εἶχε τσακίση ὁ ἥλιος ὅταν ἀρχίσαμε νὰ κατεβαίνουμε. Τ' ἄσκι με τὸ νερὸ εἶχ' ἀδειάση ἀπὸ τὴν ὦρα τότε· δὲ μᾶς ἔφτασε κ' ἢ γλῶσσά μας εἶχε κολλήση εἰς τὸ στόμα μας. Τί νὰ κάναμε πού πεθαίναμε ἀπ' τὴ δίψα; σ' ὅλη τὴ βελαδῶρα οὔτε σταλαματιά νερὸ δὲν ἀναβρῦει· στορνάρια κατὰξέρα καὶ λόγγος ἀτέλειωτος. Κύτταζα τὸν σύντροφό μου εἰς τὰ μάτια, μὰ κ' αὐτὸς σφόγγιζε ἀπὸ στιγμή σὲ στιγμή τ' ἀφρισμένο σάλιο του πού τοῦ κολλοῦσε τὸ στόμα. Κυττάξαμε ἀπ' ἐδῶ, ἀπ' ἐκεῖ μῆπως βρεθῇ κ'ένα τσομπανόπουλο· τίποτα. Ὁ λόγγος ἀπλόνονταν ἀτέλειωτος κ' ἔρημος, καὶ εἰς τὸ πέσιμο τοῦ ἡλίου οἱ πανύψηλες βελανιδιὲς ἔρριχναν μακρύτερο τὸν ἴσκιό τους ἢ μιὰ ἀπάνω εἰς τὴν ἄλλη. Γουγιάξαμε κάμποση ὦρα μὴ μᾶς ἀκούση κανένας, τίποτα, ἢ φωνὴ μας σβύστηκε μέσα εἰς τὰ κατάπικνα φύλλα. Δὲ μᾶς ἔμενε ἄλλο παρὰ ν' ἀρχίσουμε νὰ κατεβαίνουμε ὅσο νὰ πέσουμε εἰς τὰ ριζιά. Καὶ τραβήξαμε. Μὰ σὲ λιγάκι τὸ σύρμα χάθηκε ἀπὸ μπροστά μας, τὰ δένδρα ὕψνονταν ἐκεῖ ἀψηλότερα καὶ πυκνότερα, καὶ δύο πράσινοι ἀδιάβατοι τοῖχοι, καμωμένοι ἀπὸ πυκνὲς κληματοῖδες καὶ βάτα, καὶ μαυραγκαθιές, καὶ πουρνάρια, καὶ λυγαριές. Δὲ μπορούσαμε νὰ διαβοῦμε, πήραμε τὴν ἄλλη ἄκρη τοῦ φράχτη καὶ πέσαμε πειὸ ἀπάνω. Ἀρχίσαμε νὰ ψαχαλεύουμε κάθε τόσο καὶ ν' ἀμποδαῖμε τὰ φύλλα με τὰ κοντάκια τῶν τουφεκιῶν μας, μῆπως

βρεθῆ κἄνα σύρμα, κἄνα μονοπάτι. Ἄξαφνα ἐκεῖ ποῦ περπάταγα ἀποκαρωμένος, καὶ κατάπινα τὸ ὑστερνό μου σάλιο, ποῦ κατάκαιε τὸ ξερὸ λαρύγγι μου, ἀγροικῶ τὸ σύντροφό μου π' ἀνοιγε προστὰ τὸ δρόμο μας, νὰ βγάζη μιὰ χαρούμενη φωνή.

— Μπρέ! καὶ νὰ μὴ τὸ στοχαστῶ τόσ' ὥρα!...

Πῆγα κοντὰ του κ' ἔσκυφα ἀπάνω ἀπ' τὸν ὠμό του. Εἴμαστε ἐστὸ στεφάνι ἐνὸς γκρεμοῦ. Ἐνα γούπατο μεγάλο, παράξενο, στρογγυλὸ σὰν χωνί, πλατύτερο ἀπάνω, καὶ στενότερο ἐστὸ πάτο, ἀλλοῦ καταφυτευμένο, κι' ἀλλοῦ βράχος γυμνὸς κατακόκκινος μᾶς ἔκοβε τὸ δρόμο. Ἄθελα ἀνατρίχιασα ἕνα βῆμα ἀπρόσεχτο μποροῦσε νὰ μᾶς κατεβάσῃ κατακέφαλα ἐστὸ βυθό του. Ἄλλ' ὄλος ὁ τρόμος μου πέρασε σὰν εἶδα σὲ λίγο τὸ Γιάννη τὸν Κουτρῶτσο σκυμένον μὲ τ' ἀσκή ἐστὸ χέρι σὲ μιὰ γούρνα ἐστὴν ἄκρη τοῦ γκρεμοῦ, γεμάτη νερό. Εἶνε τὸ μόνον νεράκι ποῦ βρίσκεται ἐστὴν βελαόρα. Ἀπ' αὐτὸ πίνουν τ' ἀγρίμια καὶ τ' ἀγριοπούλια, κ' οἱ κυνηγοὶ πολλές φορές φκιάνουν φυλάχτρες ἐκεῖ σιμά. Τὲς γούρνες αὐτὲς τὲς λένε *Μιμπες*, εἶνε πολλές ἀπ' αὐτὲς μέσα στὸ λόγγο, καὶ κρατοῦνε τὸ νερό ἀπ' τὸν χειμῶνα, ὅλο τὸ καλοκαίρι. Ποῦ οἱ χιονισμένοι κάκαβοι, ποῦ ἀπαντιῶνται κάτω ἐστὸς ἀδιάβατους βάλτους! καὶ ποῦ οἱ παταγωμένες βρύσες τῶν ἀψηλῶν βουνῶν ποῦ τόσο μ' εἶχαν μαγέψῃ τὸ πρωτὶ ἀπ' τὴ κορφὴ τοῦ βουνοῦ!.. Ἄλλ' ἐκεῖνη τὴ στιγμή τ' ὀλίγο ἐκεῖνο νερό, τὸ σαπισμένο ἀπάνω, κάτω μὲ μιὰ γλυστερὴ πρασινάδα ὀλόγυρά του, μοῦ φάνηκε δροσερώτερο κι' ἀπ' τὸ νερό τοῦ ἔλατιοῦ ἀλαφρότερο κι' ἀπ' τὸ νεράκι τοῦ κέδρου. Ἐσκυφα ἐστὴν ἄκρη τῆς γούρνας καὶ ρούφηξα σὰν δαιμονισμένος ἀχόρταγα. Σὰν ξεδιψάσαμε, πήραμε τὸ δρόμο μας πάλι, τὴν ἄκρη τοῦ γκρεμοῦ. Θέλησε ὁ Θεὸς καὶ βρέθηκε ἕνα συρματάκι. Ὁ ἥλιος εἶχε βασιλέψῃ ἀπὸ ὥρα, καὶ τὸ σκοτάδι πλάκωσε πολὺ γλήγωρα μέσα ἐστὴν ἐρημιὰ τοῦ δάσους. Καλὰ, κολὰ δὲ ξεράμε ποῦ βρισκόμασταν μονάχα νοιώθαμε πῶς κατεβαίναμε ἀπ' τὰ ξερολίθια ποῦ σέρναμε μαζί μας. Κάπου, ἐκεῖ ποῦ τὰ δένδρα ἀνοίγαν λιγάκι φανερόνονταν κ' ἕνα κομμάτι οὐρανοῦ φωτισμένο ἀπ' τὸ φεγγάρι. Ξανασαίναμε ποῦ τὸ θωρούσαμε, κ' ὕστερα πάλι σκοτάδι κατάπυκνο, ἴσκιοι κατάμαυροι κι' ἀλλόκοτοι μπροστὰ μας, ψιθυρίσματα παράξενα καὶ γεμάτα μυστήρια. Περπατούσαμε σκυφτὰ μὲ τὰ χέρια ἀπλωμένα μὴ κουντηξοῦμε σὲ κἄνα κούτσουρο. Δὲν εἶχαμε καθόλου ὄρεξι γιὰ κουβέντα. Τὸ πυκνὸ ἐκεῖνο σκοτάδι, θαρροῦσες, μᾶς εἶχε πάρη τὴ μιλιὰ καὶ τὴ κρίσι ἀπ' τὸ στόμα. Κάποτε ρώταγα τὸν Κουτρῶτσο ἂν ἤξερε ποῦ βρισκόμαστε. Μ' ἀποκρίνονταν πάντα, πῶς σὲ λίγο θὰ πείσουμε

στὰ ριζιά, καὶ σὰν ἔβλεπε πῶς δὲν τόκραινα πλειά, ἄρχισε νὰ μοῦ δείχνῃ πῶς δὲν ἀλαργέψαμε καὶ πολὺ ἀπ' τὸ δρόμο.

— Νά! ἢ δρακότρυπα, τὴ βλέπεις; ...

Καὶ σ' ἕνα ἀνοιγμα τῶν δένδρων φαίνονταν ἕνας ὄχτος μεγάλος, μὲ μιὰ τρύπα πλατειά, κατακόκκινη ἐστὴ μέση. Κι' ἄρχισε νὰ μοῦ διηγᾶται τὸ παραμῦθι τῆς δρακότρυπας. Πῶς ἕνας δράκοντας μιὰ βολὰ κάθονταν ἐκεῖ μέσα, καὶ κάθε νύχτα ξεκινοῦσε γιὰ τὸ Βάλτο, καὶ πήγαινε κι' ἀντάμονε μιὰ βοσκοπούλα — ὁμορφῆ, λές, νὰ τῆς ἔπαιρνες τὸ κεφάλι μὲ τὸ σπαθί — ποῦ βόσκαγε ἐστὸ κατσάβραχα τὰ γίδια τῆς. Τὸ κορίτσι ἀπ' τὸ φόβο του ἐστὴν ἀρχὴ δὲν εἶπε τίποτε, μὰ ἐστὸ ὕστερα σὰ δὲν μποροῦσε νὰ βαστᾷ ἐστὴν ἀγκυλιά του κάθε βράδου ἕνα φοβερὸ θερίο, ποῦ τοῦ βύζανε τὸ αἷμά του, τὸ ξομολογήθηκε ἐτ' ἀδερφοξάδερφά του. Κ' ἔκαμαν καρτέρι τ' ἀδερφοξάδερφά του καὶ βάρεσαν τὸν δράκοντα. Καὶ ξεκίνησε βαρεμένος ὁ δράκοντας ἀπ' τὸ Βάλτο ραντίζοντας τὸ χῶμα μὲ τὸ αἷμά του, κ' ἦρθε καὶ ψόφησε ἐστὴ τρύπα του. Τὴ μέρα φαίνεται ἀκόμα τὸ αἷμά του σταλαματιές, σταλαματιές ἐστὸ μονοπάτι, καὶ τὴ νύχτα ἀγροικιέται πάντα τὸ σκούζημό του...

Κ' ἐκεῖ ποῦ ἔλεγε ὁ Γιάννης αὐτὰ, ἀκούεται ἄξαφνα ἕνα τρομερὸ μούγκρισμα, ποῦ δὲ θὰ μούγκριζαν ἔτσι οὔτε δέκα βουβάλια μαζί, ποῦ τάραξε τὰ δέντρα, κι' ἀντήχησε πέρα γιὰ πέρα ὁ λόγγος.

— Τὸ νοῦ σου, μοῦ κάνει, ὁ Γιάννης ὁ Κουτρῶττος, καὶ ἐτ' αὐτιά μου ἔφτασε ὁ ἦχος ποῦ ἔκαμε ὁ λύκος τοῦ τουφεκιοῦ του.

Κρύος ἰδρωτας μὲ τσάκισε. Στὴν ἀρχὴ γέλασα ἐστὴν ἰδέα, πῶς μποροῦσε νάτανε τὸ μούγκρισμα τοῦ δράκοντα, μὰ σὰν ἀναταράχτηκαν τὰ φύλλα ἀντικρύ μου, καὶ πετάχτηκὲ μπροστὰ μου ἕνα θερίο κατάμαυρο, μ' ὀρμὴ ἀνέμου, τᾶχασα, τὸ τουφέκι ξέφυγε ἀπ' τὰ χέρια μου, ἢ καρδιά μου ἔδινε νὰ πεταχτῇ ἀπ' τὰ στήθη μου, καὶ μ' ὅλη τὴ δροσιὰ τῆς νύχτας ὁ ἰδρωτας ἔσταζε χοντρές σταλαγματιές ἀπὸ τὸ μέτωπό μου. Στὴν ἴδια στιγμή ἕνα μολύθι σφύριζε ἐτ' αὐτιά μου, ἀνταμωμένο μ' ἕνα κούφιο κρότο.

— Πλατόνι ὀρέ! μοῦ χουγιάζει ὁ σύντροφός μου, βάρ' του!..

Καὶ μὲ σιμόνει, μ' ἀδράζει τὸ τουφέκι μου, καὶ τ' ἀδειάζει ἀπὸ πίσω του. Τὸ πλατόνι μούγκρισε φοβερώτερα αὐτὴ τὴ φορὰ, κατατσάκισε τὰ κλωνάρια ἐστὸ τρομασμένο διάβα του, καὶ σὲ λιγάκι ὁ λόγγος ξανάπεσε ἐστὴ προτητερινὴ σιγαλιά του μὲ τὸ ἀδιάκοπο ἀνατρίχιασμα τῶν φύλλων τῶν δέντρων του.

— Σκιαχτήκες, ὀρέ! μοῦ λείει ὁ Κουτρῶττος, κρῖμα σὲ σένα!..

Ἐτραβήξαμε. Τὸ νερό μᾶς ξανάσανε, κ' ἡ ταραχὴ τοῦ πλατοιοῦ

ξετίναξε από πάνω μας κάμποση κομάρα. Είχαμε βατό πειά σύρμα, μὰ τὸ σκοτάδι ἀπογίνονταν ὀλοένα πυκνότερο, δὲ βλέπαμε τὴ μύτη μας, καὶ σκοντάφταμε κάθε περπατησιὰ ἐπὶ κοτρονία, καὶ πιανόμαστε κάθε τόσο ἀπὸ τὰ βᾶτα καὶ τὰ παληούρια. Σιγαλιὰ μεγάλη, βαθειὰ, γύρω μας ἔνα χάος κατασκότεινο, τρομερὸ μᾶς τριγύριζε, καὶ τὰ τσαρούχια μας χτυποῦσαν μὲ ξερὸ χτύπο μέσα ἐπὶν ἀπέραντη ἐρημιὰ. "Ὁρα γεμάτη μυστήρια, μέρος γεμάτο ἴσκιους καὶ μурμουρίσματα ἀλλόκοτα. Ἀνατριχίλα ἄθελη μὲ παράδερνε. "Ὅσες παράξενες ἱστορίες, κι' ὅσα μαγικὰ παραμύθια μ' ἀποκοίμισαν μικρὸ παιδί, μισότρομασμένο ἐπὶ γωνοῦλι, κοντὰ ἐπὶ φωτιὰ τοῦ φτωχικοῦ μας, ὅλα ἢ φαντασία μου τ' ἀράδιαζε, τὰ ξετύλιγε ζωντανὰ κι' ἀπαράλλακτα σὰν τὲς στιγμὲς ἐκεῖνες, ἐπὶ τοῦ νοῦ μου μέσα, ἐπὶ μᾶτια μου μπροστά, ἐπὶ σκοτεινὸ μας δρόμο ὀλόγυρα. Ἡ ἀδιάκοπη ἐκεῖνη σιγαλιὰ τοῦ λόγγου, τὸ ἀλλόκοτο μурμουρίσμα τῶν φύλλων, οἱ ἴσκιος, κι' οἱ φανταστικὲς εἰκόνες, ποῦ σχημάτιζαν τὰ κατάμαυρα κορμιὰ τῶν δέντρων μὲ καμμιὰ ἀκτίνα φεγγαριοῦ τρεμουλιασμένη μὲσ' ἀπὸ τὰ κατάπυκνα φύλλα, ἀποκοίμισαν μέσα μου κάθε ἄλλο αἶσθημα, καὶ τὸ αἶσθημα τοῦ φόβου, ὅσο τρομερὸ, τόσο καὶ γλυκὸ μαζὶ μὲ συνεπῆρε ὀλόκληρο. Μόλις ἔνοιωθα ἐπὶ βυθὸ μου πῶς ὅλα αὐτὰ δὲν ἦταν παρὰ μιὰ ἀπάτη τῆς ὥρας ἐκεῖνης, τοῦ τόπου ποῦ βρισκόμαστε, ἀλλὰ τὴν ἰδέα αὐτὴ τὴν ἔδιωχνα ἐπίμονα ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ μου, καὶ περπατοῦσα καταφλογισμένος, κατατρομασμένος, ἀλλ' εὐχαριστημένος βαθειὰ ἀπ' αὐτὸν τὸν τρόμο μου. Κι' ὅσο δὲν ἤθελα νὰ τὸν διῶξω, τόσο μ' ἀγκάλιαζε καὶ μ' ἔσφιγγε, καὶ μὲ στῦμονε κι' αὐτός, ὅσο ποῦ κατήντησε πραγματικὸς, ἀληθινώτατος. Κ' ἐρροφοῦσα μ' ἀπερίγραφη ἠδονὴν κάθε συγκίνησι, κάθε σκιάξιμο, κάθε ξάφνισμα, κάθε καρδιοχτύπι. Τ' αὐτιά μου ἐβούζαν ἀκατάπαυτα, ἢ καρδιά μου παράδερνε ἐπὶ στήθη μου, τὰ νεῦρά μου ἀναταράζονταν καὶ ἐπὶ παραμικρὸ τρίξιμο, ἔτρεμε τὸ καρμὶ μου ὅλο, κρύος ἰδρωτὰς ἔσταζε ἀπὸπάνω μου, κι' ἀκολουθοῦσα σὰν στραβός, χωρὶς αἶσθησι, τὴ φουστανέλλα τοῦ Κουτρώτσου, ποῦ μόλις ἄσπριζε μέσα ἐπὶ τρισκότιδο.

Κ' ἄξαφνα ἐκεῖ ποῦ περπατοῦσαμε, μοῦ φάνηκε πῶς ἀντίκρυσσε μὲσ' ἀπ' τὰ κλαριὰ ἕνα παλάτι κατὰψηλο καὶ μαρμαροχτισμένο, ἡσυχο καὶ κατακλειστο, καταρηνωμένο, μαρμαρωμένο ὀλόκληρο. Καὶ ἡ φωνὴ μου, ἔσφυγε τρεμουλιασμένη.

— Ὁρέ, Γιάννη, σὰν τί χτίριο εἶνε ἐκεῖνο ἐκεῖ μέσα γι' ἀγνάντεψε ;

Λάγκεψε ὁ σύντροφός μου, καὶ κοντοστάθηκε.

— Τί χτιριοκουβεντιάξεις ; θαμπὸβλέπεις θάρρω ; (ἀντὶ θαρρῶ).

— Μωρ' ἴστα, μπροστά μας, γιὰ τράβα...

Ὁ καλὸς ἄνθρωπος τράβηξε καὶ τὸν ἀκολούθησα. Κι' ὅμως παράξενο τὸ χτίριο χάθηκε ἀπὸ τὴ μεριά ποῦ τόβλεπα, κι' ὅσο περπατοῦσαμε, τόσο κι' αὐτὸ πῆγαινε μπροστά. "Ὁχι ἄλλο !...

— "Ε ! θωρεῖς κάνα χτίριο τώρα, μωρὲ παιδί ; μοῦ κάνει ὁ Κουτρώτσος γελῶντας.

Καὶ διὰ μιᾶς χάθηκαν καὶ δέντρα καὶ χτίρια. Τὸ μονοπάτι ἀνοίγε πολὺ σ' ἐκεῖνο τὸ μέρος, δὲ κάμαμε ἕνα βῆμα κι' ἀπομείνα. Τὰ μᾶτια μου εἶχαν καρφωθῆ ἐπὶ ἄπλωμα τοῦ μονοπατιοῦ ἀγριεμένα, ἢ φωνὴ μου εἶχε κοπῆ ἐπὶ χεῖλη μου. Κάνω ἔτσι καὶ νοιώθω ἐπὶ πλευρὸ μου τὸ σύντροφό μου ἀμίλητο. Τοῦ πιάνω τὸ χέρι, κρύο, μάρμαρο. Κι' ἀπομείναμε κι' οἱ δύο κυττάζοντας κατατρομασμένοι. Ἐνας γίγαντας, ἕνας ἀράπης κατάμαυρος ἦτανε ξαπλωμένος ἐπὶ χορτάρια. Τὸ κεφάλι του βουνό, καὶ τὰ πόδια του τριχιές. "Ἀκουσα ἐπὶ πλάι μου τὸ Κουτρώτσον νὰ μурμουριζῆ:

— Παναγία βοήθα ! καὶ σὰν πῶς ἔκαμε τὸ σταυρὸ του.

Μ' ἄξαφνα βγάζει τὸ χαντζάρι τοῦ ἀπ' τὸ σελάχι τοῦ καὶ χύνεται καταπάνω του. Τὸν εἶδα νὰ σηκῶνῃ τὸ χέρι του μὲ δύναμι. Ἐνα τρίξιμο ξερὸ ἀκούστηκε. Ἐπήγα σιμά του. Δὲν εἶχαμε μπροστά μας παρὰ ἕνα κούτσουρο μεγάλο, κατακαμένο, μὲ σκορπισμένα κλαδιὰ, καὶ στόλισμένο μὲ τὸ ἀχνὸ φῶς τοῦ φεγγαριοῦ σου, ποῦ ξεμύτιζε μὲσ' ἀπ' τ' ἀνοιγμὰ τῶν δέντρων.

— Ἀέρας ἦτανε, ἀέρας ἔγινε, εἶπε ὁ Κουτρώτσος· αἶτε τράβα τώρα νὰ πιᾶσουμε τὸ μεγαλόστρατο.

Γύρισα καὶ κύτταξα μιὰ στιγμή τὸ φεγγάρι ποῦ κυλοῦσε ἐπὶν οὐρανὸ, καὶ μοῦ φάνηκε ἢ ἀχνάδα του παράξενη, ἀλλόκατη ὕστερα ἀπὸ τόσο δρόμο μέσα ἐπὶ πυκνὸ σκοτάδι. Ἄλλ' εἶχαμε καὶ ἄλλες ἀμαρτίες ἐπὶ ράχη μας ἀκόμα. Τὸ μονοπάτι ξαναστένεθε τόσο πολὺ, π' ἀρχίσαμε νὰ περπατᾶμε μπουσουλιζοντας, ἀποκάτω ἀπ' τὰ παληούρια καὶ τὲς θλωτὲς ἀγκορτσιές. Τὰ χέρια μας κατακόφτηκαν, καταματώθηκαν, καὶ τὰ γόνατά μας κατασακατεύθηκαν ἐπὶ μωτερὰ στορνάρια. Κι' ἄξαφνα ἀπὸπάνω μας τὰ φύλλα ἄρχισαν νὰ τρέμουν, καὶ νὰ βοῖζουν σὰν νὰ τᾶπιασε δαιμόνιο, κι' ἀέρας κρύος μᾶς περιχύσε, μᾶς χτύπησε κατὰμουτρα. Καὶ μέσα ἐπὶ φοβερὸ αὐτὸ σάλαγο, ἐπὶ τρομερὸ σάλεμμα τοῦ λόγγου ὅλο, ἀσπροφόρες παρθένες, μὲ κάτασπρα μαντήλια ἐπὶ κεφάλι, χειροπιασμένες καὶ μὲ σκόρπια κι' ἀνεμισμένα μαλλιὰ, ἄρχισαν νὰ χορεύουν ὀλόγυρά μας.

— Τὸ νοῦ σου μὴ σ' πάρουν τ' μιλιὰ, μοῦ ψιθύρισε ἀγάλια ὁ Κουτρώτσος.

"Εσφιξα τὸ στόμα μου, καὶ σφάλησα τὰ μάτια μου. "Ετρεμα ὄλος σὰν βουρλο. Μοῦ φαίνονταν πῶς μ' ἔγγιζαν ἀνάλαφρα, σὰν νὰ μὲ χαιδεύαν, κ' ἓνα μουρμούρισμα σὰν βοή μελισσιοῦ μὲ ξεκούφαινε. Μπορῶ νὰ πῶ, πῶς θυμᾶμαι, ποῦ ἔκαμα τρεῖς βολές τὸ σταυρὸ μου, κ' εἶπ' ἀπομέσα μου ὅσα πατερημὰ λέγαμε μιὰ φορὰ κρυφά, μαζὶ μὲ τὴ παρέα, ὅταν πηγαίναμε νύχτα εἰς τὸ χωριὸ μας εἰς τὴ μισοκρεμισμένη Κοῦλια, γιὰ νὰ διοῦμε διαβλους . . .

"Ὅταν ἄνοιξα τὰ μάτια μου, εἶχαν χαθῆ καὶ Νεραίδες, κ' ἀσπροφορεμένες παρθένες. Κουρνιαχτὸς θεόρατος, φθερὸς ἀνεμοστρόφιλος, ποῦ σκοτιδίαζε καὶ τὸ φῶς τοῦ φεγγαριοῦ σηκόνονταν ἀπὸ τὸν μεγαλόστρατο, καὶ μᾶς καταστράβωνε. Εἶχαμε φθάση πλειὰ εἰς τὸν ἡμῶσιον ὄρομο. "Ἐνα καλυθάκι ἔχυνε ζωηρὸ φῶς, λίγο ἀπόμακρα, ἓνα χάνι βρωμερὸ καὶ μισοκρεμισμένο. Ἡ ταραχὴ μου ἦτανε μεγάλη ἀκόμη. Μόλις ἀντίκρυσα τὸ φῶς καὶ τράβηξα πηλαλῶντας, μὲ τὸν σύντροφό μου ἀποπίσω. "Ακουγα τὴ καρδιά μου νὰ χτυπᾷ σὰν σφυρὶ εἰς τὴ στήθη μου, κ' ἀπ' τὸ πολὺ λαχάνιασμα δὲ μπορούσα νὰ κρίνω. Πέρασα τὸ φρετζᾶτο τοῦ χανοῦ πηδῶντας καὶ μπῆκα μέσα, φωνάζοντας μὲ κομμένη ἀναπνοή:

— Νερό! . . . νερό! . . .

"Ὅλοι ξαφνίστηκαν ἐκεῖ μέσα, ἀπ' τὸ χατζῆ ποῦ ροφοῦσε τὸ ροῦμί του εἰς τὸ πλευρὸ μιᾶς γρηᾶς, ποῦ ἔγενθε μὲ τὴ ρόκα τῆς μπροστά, ὡς τοὺς χωριανούς πῶπαιζαν τὰ χαρτιὰ καθισμένοι διπλοπόδι ἀπάνω σ' ἓνα μακρὸ τραπέζι. Γύρισαν καὶ μὲ κύτταξαν φοβισμένοι, ξαφνισμένοι, ἄλαλοι. Μονάχα ἓνα παιδάκι μὲ κοντὰ φουστάνια, ξυπόλυτο, καὶ καταγανωμένο, ἀνατάραξε ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη τὸ χάνι μὲ τὸς φωνές του, χωμένο μέσα εἰς τὴ ποδιά τῆς γρηᾶς μὲ τὴ ρόκα.

— "Ἐνας παλαβὸς, μαννούλα μου, ἓνας παλαβὸς! . . .

Μήτσος Χατζόπουλος.

ΙΣΤΟΡΙΚΑΙ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΧΟΛΕΡΑΣ

"Ἡ φοβερά Χολέρα, εἰς τὴν ὅποian ἐδόθη ὑπὸ τῶν νεωτέρων, ὡς ἐκ τῆς ὁμοιότητος συμπτωμάτων τινῶν, ἢ αὐτῆ ὀνομασία, ἦτις ὑπὸ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἰατρῶν ἐδόθη εἰς πάθησιν ἀπλήν τοῦ γαστροεντερικοῦ σωλήνος καὶ ὅλως διάφορον ταύτης τὴν φύσιν, εἶνε νόσος λοιμώδης, προσβάλλουσα σύμπαντα τὸν ὄργανισμὸν τοῦ ἀνθρώπου, ὀφείλουσα τὴν γένεσιν αὐτῆς εἰς εἰδικὸν παράγοντα καὶ ἐν τέλει αὐτοφύης τῶν ἐκτάσεων ὅσαι κεῖνται κατὰ τὰς ἐκβολὰς καὶ τὰς συνεκτομώσεις τῶν ἐν τῇ Ἰνδικῇ χώρᾳ ποταμῶν Γάγγου καὶ Βραχμαπούτρα. Ἡ Χολέρα ἐνδημεῖ ἐν ταῖς ἐκτάσεσιν ἐκείναις, ἀφ' οὗ χρόνου αὐταὶ ἐκτίσθησαν, ἀφ' οὗ ὑφίσταται ἡ γεωγραφικὴ καὶ γεωλογικὴ αὐτῶν εἰδικὴ σύστασις. Δὲν εἶνε λοιπὸν παραδεκτὴ ἡ γνώμη ἐκείνων, ὅτινες θέλουσι τὴν χολέραν ἐνδημικὴν ἐν ταῖς Ἰνδαῖς ἀπὸ τινος καὶ μῆπω ὀρισμένης μεταγενεστέρας ἐποχῆς. Τὸ ἐπιχείρημα δὲ, ὅτι, ἐὰν παραδεχθῶμεν τὴν ὑπαρξίν τῆς Ἰνδικῆς χολέρας ἀπὸ τῆς γεωγραφικῆς καὶ γεωλογικῆς κτίσεως τῶν μερῶν ἐκείνων καὶ, ἐν γνώσει τανῶν διατελοῦντες τῶν συνθηκῶν, ὑφ' ἧς αὐτὴ μεταδίδεται καὶ ἐξαπλοῦται ὡς ἐπιδημία, ἐὰν σκεφθῶμεν, διὰ τίνα λόγον τότε αὐτὴ δὲν ἐνέσκηπτεν ὡς ἐπιδημία καὶ δὲν ἐπέξετεινετο πέραν τῶν Ἰνδιῶν, ἀφ' οὗ γνωστὸν εἶνε ὅτι οὐχὶ καὶ πάντῃ ἀκατοίκητα δυνατὸν νὰ ἦσαν τὰ μέρη ἐκεῖνα, συγκοινωνία δὲ τις κατὰ τὰς ἐποχὰς πρὸς ἄλλα πλησιόχωρα μέρη πιθανῶς ἐτελεῖτο, εὐκόλως καταπίπτει, διότι εἰς ἐκείνας μὲν τὰς ἐποχὰς πολὺ πιθανὸν αἰ ἐκβολαὶ τοῦ Γάγγου καὶ Βραχμαπούτρα ἦσαν ἀπροσπέλαστοι εἰς ἀνθρώπινα ὄντα ἐγχώρια εἴτε ξένα, ἢ δὲ συγκοινωνία διὰ τε ξηρᾶς καὶ θαλάσσης ἐτελεῖτο ὑπὸ τοιούτους ὄρους, ὥστε καὶ ἂν ὑποθέσωμεν ὅτι ἐξῆλθε τῆς κοιτίδος αὐτῆς ἡ Χολέρα ὡς ἐπιδημία πρὸς διάφορα σημεῖα τῆς Ἰνδικῆς, πρὶν τῆς ἀπωτέρας γνωστῆς ἐποχῆς τῶν ἐτῶν 1768—71, δὲν ἠδύνατο νὰ προχωρήσῃ πρὸς τὰς ἄλλας διαφορὰς διευθύνσεις τοῦ ὀρίζοντος ἕνεκα τῶν μεγάλων ἀποστάσεων, ἀκατοίκητων ἴσως ἢ ἀραιῶς κατοικημένων, καὶ ἕνεκα ἐλλείψεως μέσων ταχείας συγκοινωνίας καὶ εὐνοικῶν μεταγωγικῶν τοῦ παράγοντος αὐτῆς ὄρου.

Ἄλλ' εἶνε γνωστὸν ὅτι ἐν μόναίς ταῖς ἐκβολαῖς τῶν ἄνω ὀνομασθέντων ποταμῶν κοιτάζεται ἡ ἀσιατικὴ χολέρα ; ἢ μήπως καὶ ἄλλαι τοποθεσίαι τῶν Ἰνδιῶν ἢ ἄλλων πλησιοχώρων μερῶν κατέχουσι τὸ μυστικὸν τοῦ παράγοντος αὐτὴν κομματοειδοῦς μικροβίου ; Τὸ ζήτημα τοῦτο ἀφ' ὅτου ἤρξατο νὰ συζητηθῆται καὶ μετὰ τὰς σοφὰς ἐπ' αὐτοῦ συνδιαλέξεις τῶν συνελθόντων ἐν τῇ πρώτῃ διεθνῇ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑγειονομικῆ συνόδῳ ἐπιστημόνων δὲν ἐλύθη ἔτι ὀριστικῶς, διότι ἀφ' ἧς ἐποχῆς δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν εἰδήσεις, ἀπὸ τοῦ παρελθόντος δηλ. αἰῶνος καὶ μέχρι σήμερον, ὑπάρχουσι τόποι ἐν Ἰνδίαίς, καθ' οὓς ἡ χολέρα φαίνεται ἐνδημοῦσα (ἐν Βεγγάλῃ ἐν γένει), εἰς ἐποχὰς δὲ τινὰς μόνον εἰς ἐπιδημίας κατ' αὐτὰς ἐπινεμομένη. Ἀλλὰ μεθ' ὅλα ταῦτα οἱ πλείστοι παραδέχονται ὅτι κοιτὶς τοῦ χολερικοῦ βακτηριδίου εἶνε μόνον τὸ Δέλτα, τὸ σχηματιζόμενον ὑπὸ τῶν ἐκβολῶν τῶν ἱερῶν ἐκείνων ποταμῶν Γάγγου καὶ Βραχμαπούτρα καὶ ὅτι, ἐὰν φαίνηται ἐνδημοῦσα ἢ νόσος ἐν ἄλλαις πλησιοχώροις μέρεσι, τοῦτο δέον νὰ ἐξηγηθῆ ὡς ἐκ τῆς πυκνῆς συγκοινωνίας τῆς τελουμένης κατὰ τὸν ἡμέτερον ἰδίως αἰῶνα καθ' ἅπαντα τὰ παράλια τοῦ Βεγγαλικοῦ κόλπου δι' ὅλων τῶν μέσων, καὶ ὡς ἐκ τῶν κλιματολογικῶν καὶ γεωλογικῶν ὄρων, οἵτινες ἐπικρατοῦσι κατ' αὐτὰ σχεδὸν προσόμοιοι τοῖς ἐν τῷ Δέλτῳ.

Τὴν δὲ τελευταίως ἐξενεχθεῖσαν γνώμην τοῦ κ. Daremberg ἐν συγγραφῇ ἐκδοθείσῃ ὑπ' αὐτοῦ ἐν Παρισίῳ,¹ καὶ ὑπὸ ἄλλων πρὶν τούτου ὑποστηρικθεῖσαν, καθ' ἣν ἡ ἐνδημικότης τῆς χολέρας πολλαχοῦ τῶν Ἰνδιῶν ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ κορεσμοῦ τοῦ ἐδάφους ὑπὸ κομματοειδῶν βακτηριῶν ἐν αὐτῷ ἀποτεθέντων ἐκ παρελθουσῶν ἐπιδημιῶν χολέρας, δὲν δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν καὶ ταύτην εἰμὴ ὡς συμβάλλουσαν αἰτίαν καὶ οὐχὶ ὡς τὴν κυρίαν, διότι ἐὰν αὕτη ἦν ἡ κατ' ἐξοχὴν διατηροῦσα τὴν ἐνδημικότητα τῆς νόσου, ἐλλειπουσῶν ἐν τοῖς πλείστοις διαμερίσμασι τῶν Ἰνδιῶν πολλῶν τῶν εὐνοϊκῶν πρὸς τοῦτο συνθηκῶν, ἤθελὲν εἶσθαι εὐκόλος εἰς τοὺς ἐνδιαφερομένους ἢ τροποποιήσεις αὐτῶν καὶ ἐπομένως ὁ περιορισμὸς τῆς ἐνδημικότητος, μὴ ὑπαρχουσῶν τῶν αὐτῶν δυσκολιῶν δεῖν ὑπάρχουσιν ἐν τῷ Δέλτῳ.

Πρὸς ὑποστήριξιν τῆς ἐν τῷ Δέλτῳ μόνον τῆς Ἰνδικῆς ἐνδημικότητος τῆς χολέρας ἀναφέρομεν καὶ τὴν μόλις πρὸ ὀλίγου ὑπὸ τοῦ Ρώσσου Kobylina γραφεῖσαν γνώμην, τὴν στηριζομένην ἐπὶ τῆς αὐθεντικότητος τοῦ Koch καὶ ἐπιβεβαιωθεῖσαν ὑφ' ὅλων τῶν ἐπιστημονικῶν ἐπιτροπειῶν, δεῖν εἰστάλησαν ἐξ Εὐρώπης εἰς Ἀσίαν πρὸς μελέτην τοῦ ζητή-

¹ Le Choléra. Ses causes. Moyens de s'en préserver par le Dr G. Daremberg, Paris 1892.

ματος. Ὁ Kobylina λοιπὸν τίθησι τὴν ἀρχήν, ὅτι ἐν τῷ κόσμῳ ὑμπαντι μία μόνον ἐστὶ χολέρας διαρκῆς καὶ μόνιμος ὑπάρχει καὶ αὕτη κατὰ γενικὴν σχεδὸν πεποίθησιν κεῖται ἐν τῷ Sundarban ἢ τοῖς χιλίοις στόμασι (ἐκβολαῖς), ἅτινα ἀποτελοῦσι τὸ τελευτῶδες δέλτα, καθ' ὃ ὁ Γάγγης καὶ ὁ Βραχμαπούτρας συμπίπτουσι καὶ συναναμιγνύσι τὰ δηλητηριώδη αὐτῶν ὕδατα. Μέχρι πρὸ αἰῶνος ἤδη (πρὶν τῆς ἀγγλικῆς κατοχῆς) ἔρημος καὶ ὡς ἀπαισία θεωρουμένη ἡ χώρα τοῦ Sundarban κατοικήθη μικρὸν κατὰ μικρὸν. Ὁ ἀριθμὸς τῶν μόνιμον τὴν κατοικίαν αὐτῶν ἐν ταύτῃ ἐχόντων δὲν ὑπερβαίνει τὰς 2000, ἀλλὰ κατὰ τὰς ἐποχὰς τῆς καλλιέργειας ὁ ἀριθμὸς τῶν κατοίκων ἀνέρχεται μέχρι τῶν 100,000 ἐκ τῶν δυστυχῶν δὲ τούτων ἀνθρώπων, ἡ στατιστικὴ ἀποδεικνύει ὅτι, ἀποθνήσκουσιν ἐντὸς ὀλίγων μηνῶν πλέον τοῦ ἐνός τρίτου. Οἱ δ' ἐπίλοιποι, φεύγοντες τὴν καταστροφὴν ἢ ἀποσυρόμενοι, φέρουσι μεθ' ἑαυτῶν ὅπωςδῆποτε τὸν χολερικὸν ἴον, ἵνα κατασπείρωσιν αὐτὸν εἰς τὰ διάφορα σημεῖα τῆς Ἰνδικῆς καὶ πέραν αὐτῆς ἐνίοτε.

Τίς δὲ ἡ πραγματικὴ αἰτία τῆς ἐνδημικότητος τῆς χολέρας ἐν ταῖς Ἰνδίαίς ; Ἰδοὺ ἕτερον ζήτημα, περὶ τῆς λύσεως τοῦ ὁποίου οὔτε ἡ πάνοπλος ἐν ἐπιστημονικαῖς προόδαις τελευταία δεκαετηρὶς ἠδυνήθη ἔτι νὰ ἀποφανθῆ ἔστω καὶ κατὰ προσέγγισιν. Πολλὰ δὲ ἐλέχθησαν καὶ πολλὰ ἐγράφησαν ἐπ' αὐτοῦ. Κατηγόρησαν τῶν προσχώσεων καὶ πλημμυρῶν τῶν δύο ποταμῶν, καταλιμπανουσῶν ἐπὶ τῶν ἐκτάσεων πληθῶραν ὀργανικῶν ὑλῶν, ζωϊκῶν τε καὶ φυτικῶν ἐν διαρκεῖ ζυμώσει ὑπὸ καίοντα ἥλιον καὶ ὑπὸ κλίμα θερμὸν καὶ ὑγρὸν. Ἄλλ' ὡς πολλὸ ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Proust, ὑπὸ τοιαύτας μόνον συνθήκας ἡ λοιμῶξις τοῦ ἀνθρωπίνου ὀργανισμοῦ ἤθελε γίνεσθαι διὰ τῶν ἐν ζυμώσει ὀργανικῶν ὑλῶν τῶν ἀποδιδόμενων ἐκ τοιοῦτου ἐδάφους· πόσοι δὲ ἄλλοι ποταμοί, ὡς ὁ Γάγγης, προσχώννυνται καὶ πλημμυροῦσι, καὶ ἐν τούτοις κατὰ τὰς χώρας ἐκεῖνας δὲν ἐνδημεῖ ἡ χολέρα ;

Κατηγόρησαν ἐπίσης τῆς ἀπορρίψεως ἐν τῷ ἱερῷ Γάγγῃ πτωμάτων ἀνθρώπων ἡμικαιομένων. Ἀλλὰ τότε ἐξ ἀνάγκης πρέπει νὰ ἀποδεχθῶμεν, ὅτι διὰ νὰ ὑπάρχη ἐστὶ χολερικοῦ ἴου ἐν ταῖς ἐκβολαῖς τοῦ Γάγγου, ἐξ ἅπαντος μεταξὺ τῶν ριπτομένων ἐν αὐτῷ (ἡμικαίτων nota bene) πτωμάτων ὑπάρχουσι καὶ πολλὰ φέροντα τὸ κομματοειδὲς βακτηριδίον. Τότε δὲ φυσικῶς πρέπει νὰ μετατεθῆ ἡ κοιτὶς τῆς χολέρας εἰς ἄλλας παραγαγγελοῦς χώρας, ὅπερ πρὸς τὸ παρὸν τοῦλάχιστον δὲν ἐσκέφθησαν οἱ ἐρευνηταί.

Οἱ δὲ παραδεχόμενοι νεωτέραν τὴν ἡλικίαν τῆς χολέρας ὑπεστήριξαν ὅτι ὡς πρωτογόνος αἰτία τῆς νῦν ἐνδημικότητος αὐτῆς ἐν ταῖς ἐκβολαῖς

τοῦ Γάγγου δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ἡ καταστροφή τῶν ὑδραυλικῶν ἔργων, ὅσα ἄλλοτε εἶχον τελεσθῇ ἐν τοῖς τόποις ἐκείνοις καὶ ἕνεκα τῶν ὁποίων ἡ ροὴ τῶν ὑδάτων εἶχε κατασταθῇ εὐκόλος, μὴ παρακωλύουσα ἐπομένως καὶ τὴν ἀπομάκρυνσιν πάσης ὀργανικῆς ὕλης ὑποκειμένης εἰς σήψιν. Ἀλλὰ, καθὼς διὰ πλείστων καὶ ἰσχυρῶν ἐπιχειρημάτων ἀπέδειξεν ἐνώπιον τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει διεθνoῦς ὑγειονομικῆς συνόδου ὁ Goodenve, τοιαῦτα ὑδραυλικά ἔργα ἐγένοντο μόνον ἐν τῷ Garnatic κατὰ τὰ μεσημβρινὰ τῆς Ἰνδικῆς χερσονήσου, οὐδέποτε δὲ κατὰ τὸ Δέλτα τοῦ Γάγγου καὶ Βραχμαπούτρα, καὶ ὅτι κατ' αὐτὸ ἀπὸ αἰῶνων τὰ ὕδατα χύνονται πρὸς τὴν θάλασσαν ὑπὸ τὰς αὐτὰς χειρίστας συνθηκας, ὑφ' ἧς καὶ σήμερον. Ἄλλως τε ἡ ἐπιτέλεισις τοιούτων ἔργων φαίνεται ἀπραγματοποίητος, ἕνεκα τῆς μεγάλης καταλαμβανομένης ὑπὸ τῶν ἐκβολῶν ἐκτάσεως ἐδάφους (100 μιλίων πλάτους) καὶ ἕνεκα χωροσταθμικῶν δυσκολιῶν ἀκαταβλήτων, τὰς ὁποίας ἂν εὐχρηθῶμεν νὰ ὑπερικήσῃ ἡ νεωτέρα Μηχανικὴ, διότι τότε μόνον δυνατὴ ἡ σκέψις καὶ ἡ πρὸς τὴν καταστροφὴν τῆς χολερικής ἐστίας μέριμνα.

Οὕτω λοιπὸν ἀποδεδειγμένον εἶνε μόνον ὅτι ἡ χολέρα ἐν ὠρισμένῳ διαμερίσματι τῶν Ἰνδιῶν εἶνε ἐνδημική, ἀναπόδεικτος ὅμως εἰσέτι μένει καὶ ἄγνωστος ἡ αἰτία τῆς εἰδικῆς αὐτῆς ἐκφάνσεως. Ὅ,τι γνωρίζομεν ὡς θετικὸν εἶνε, ὅτι τὸ ἔδαφος, ἐφ' οὗ γεννᾶται καὶ πολλαπλασιάζεται ὁ εἰδικὸς τῆς χολέρας παράγων : ἡ ἀτμόσφαιρα, ὑφ' ἧς σκέπεται τοῦτο, εἰσὶν ὑπὸ τῆς φύσεως ἐφωδισμένα ἐν ἀφθονίᾳ διὰ πασῶν τῶν εὐνοϊκῶν συνθηκῶν πρὸς διακρήσιν καὶ περαιτέρω ἀνάπτυξιν τοῦ εἰδικoῦ χολερικοῦ μικροοργανισμοῦ.

Νῦν ἐξεταστέον, ἐὰν ἡ χολέρα ᾖ νόσος γνωστὴ εἰς τοὺς ἡμετέρους προγόνους. Ἡ χολέρα ἢ Ἰνδική, ἢ Ἀσιατικὴ, ἢ ἐπιδημικῶς ἐνσκήπτουσα, ἢ μεταδοτικὴ ὡς ἐκ τῆς εἰδικῆς φύσεως αὐτῆς, ἧς ὁ παράγων διὰ πολλῶν μέσων καὶ ἰδίᾳ διὰ τοῦ φορέως ἀνθρώπου εἰσχομίζεται καὶ ἐξάπλωται, ἡ χολέρα αὕτη ᾖ ἄγνωστος εἰς τοὺς ἡμετέρους προγόνους καὶ εἰς τοὺς λοιποὺς τῶν ἰατρῶν, ὧν αἱ συγγραφαὶ ἢ αἱ γνώσεις ἐσώθησαν μέχρις ἡμῶν. Ἐκεῖνοι, οἳ τε ἀρχαιότεροι καὶ οἳ μεταγενέστεροι, ἐγνώριζον καὶ ἀπεκάλουν νόσον τινὰ *χολέραν*· ἀλλὰ ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν ταύτην ἀπεκάλουν τὴν *ἡμεδαπὴν* (εὐρωπαϊκὴν) *χολέραν* (*Cholera nostras*), τὴν προσβάλλουσαν τοὺς ἀνθρώπους ἐν θέρει ἢ φθινοπώρῳ καὶ ἕνεκα διαιτητικῶν παρεκτροπῶν ἐν γένει προκαλουμένην, μὲ μεταδοσίμον εἰς ἄλλους ἀνθρώπους καὶ ἰατὴν σχεδὸν πάντοτε· οὐδὲ μνηεῖαν κἂν ποιούσι περὶ Ἀσιατικῆς καὶ ἐπιδημικῆς χολέρας, καίτοι, ὡς γνωστόν, ἄλλαι ἐπιδημῖαι, ἐκ τῆς Ἀσίας προσελθεῖσαι, περιεγράφησαν ὑπὸ Ἑλλήνων ἰατρῶν

καὶ μὴ. Τινὲς δὲ τῶν ἀρχαίων ἰατρῶν τὴν λέξιν *χολέραν* ἀπέδιδον οὐχὶ μόνον εἰς τὸ ὑφ' ἡμῶν τανῦν ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν *ἡμεδαπὴν χολέραν* νόσημα, ἀλλὰ καὶ εἰς ἐλαφρὰς παθήσεις τοῦ στομάχου καὶ ἄλλας ἐπιπεπλεγμένας νοσηρὰς καταστάσεις.

Τὴν δὲ πιστοτέραν περιγραφὴν, τὴν ἀξιολογωτέραν, τὴν ἐξεικονίζουσαν τρόπον τινὰ τὴν ἡμεδαπὴν χολέραν, εὐρίσκομεν ἐν τῷ Ἀρεταίῳ ἐν τῷ «περὶ αἰτίων καὶ σημείων ὀξέων παθῶν» βιβλίῳ Β', κεφαλῆ Ε' καὶ κρίνομεν ἄξιον νὰ ἐπαναλάβωμεν αὐτὴν ἐνταῦθα. «Ἡ Χολέρα, γράφει ὁ Ἀρεταῖος, παλίνροσός ἐστι φορὴ τῆς ὕλης τῆς ἐν τῷ παντὶ ἐς τὸν στόμαχον καὶ τὴν κοιλίην καὶ τὰ ἔντερα, ὀξύτατον κακόν· διεκθεῖ δὲ ὑπερθεῖν μὲν εἰς ἔμετον τὰ ἐν τῷ στομάχῳ ἀλιζόμενα· διὰ δὲ τῆς κάτω διεξόδου τὰ ἐν τῇ κοιλίᾳ καὶ τοῖς ἐντέροις ὑγρά. Ἰδέην τὰ πρῶτα μὲν ὑδατώδεα τὰ δι' ἐμέτου, τὰ δὲ δι' ἔδρης κόπρανα ὑγρά, δυσώδεα· ἀπέψεις γὰρ ξυνεχῆς αἱ τῆςδε προφάσεις· ἦν δὲ τὰδε ἀποκλυσθῇ, φλεγματώδεα, ἔπειτα χολώδεα. Τὰ πρῶτα μέρη ρηϊδίως ἀπονοσ· ἔπειτα δὲ σὺν ἐντάσει μὲν ὁ στόμαχος, γαστήρ δὲ μετὰ στρόφων· ἦν δὲ ἐς τὸ κακίον ἐπιδιῶν, καὶ στρόφοι μείζονες, λειποθυμία, ἐκλυσις μελέων, ἀπορίη, ἀποσιτίη· ἦν δὲ καὶ τοι προσενέγκωνται, πολλῶ ροῖζῳ ξὺν ναυτίῃ ἐς ἔμετον διεκθεῖ ξανθὴ χολὴ κατακορέως καὶ τὰ διαχωρήματα ὅμοια, σπασμοί, ξυνολαι μῦων τῶν ἐν τῇ κνήμῃ καὶ βραχιόνων· δάκτυλοι καμπύλοι, σκοτόδινοι, λύγξ, ὄνυχες πελιδνοί, καταψύξεις, ἄκρεα ψυχρὰ καὶ τὸ ὄλον ριγώδες· ἦν δὲ ἐς τελευτήν ἤκη τὸ κακόν, ἀτὰρ ἰδροὶ ὄνθρωπος· χολὴ μέλαινα ἄνω καὶ κάτω. Οὐρα σχεθεῖσα κύστις ὑπὸ σπασμοῦ· ἀλλ' οὐδὲ οὖρον ἀλύζεται ὑπὸ τῆς ἐς τὸ ἔντερον τῶν ὑγρῶν μετοχετεύσεως· ἀφωνίη, σφυγμοὶ σμικρότατοι καὶ πυκνότατοι, κόσοι ἐπὶ ξυγοπῇ· ἐντάσεις ἐμέτου ξυνεχῆς, κενεαί, προθυμῖαι τεινεσμώνδες, ξηραί, ἄχυλοι· θάνατος ἐπώδυνος καὶ οἴκτιστος, σπασμῶ καὶ πνιγί καὶ ἐμέτῳ κενῶ. Φέρει μὲν τὸ πάθος ὦρη μὲν θέρεος, δεύτερον δὲ φθινόπωρον, ἢ ἤσσον χειμῶν ἥμιστα· ἡλικίαι δὲ αἱ τῶν νέων καὶ ἀκμαζόντων, γῆρας ἥμιστα, παιδία δὲ τουτέων μᾶλλον, ἀλλ' οὐ θανατώδεα».

Τοιαύτη ἢ ὑπὸ τοῦ Ἀρεταίου περιγραφὴ τῆς συμπτωματολογίας καὶ αἰτιολογίας τῆς ἡμεδαπῆς χολέρας, ἀξιοθαύμαστος πράγματι διὰ τὴν ἀκρίβειαν, τὴν εὐστοχον παρατηρητικότητά καὶ τὸ πάντων σπουδαιότερον διὰ τὴν συντομίαν, μεθ' ἧς ἐν ὀλίγαις γραμμαῖς παρέχεται πλήρης ἡ εἰκὼν ἐνὸς παθόντος χολέραν τὴν ἡμεδαπὴν καὶ ἐν τοῖς πλείστοις καὶ χολέραν τὴν Ἀσιατικὴν. Καὶ μ' ὄλον τοῦτο ἡ τελευταία αὕτη ἦν ἐντελῶς ἄγνωστος τῷ Ἀρεταίῳ.

Καθ' ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐτυμολογίαν τῆς λέξεως χολέρας παρὰ τῷ Ἀλεξάνδρῳ Τραλλιανῷ (βιβλ. Η', κεφ. 1ον, σελ. 321· ἐκδόσις τοῦ καθηγητοῦ Puschmann) εὐρίσκομεν τὰ ἐξῆς: «Μὴ ὑπολάβῃ δέ τις χολέραν καλεῖσθαι τὸ πάθος ὅτι ὑπὸ χολῆς εἴωθε γίνεσθαι πάντως, ἀλλ' ἐπειδὴ διὰ τῶν ἐντέρων ἐθεώρουν ἐκκρινομένην τὴν διὰ γαστροῦ προσφερομένην ὕλην· τὰ δ' ἔντερα χολάδας ἐκάλουν οἱ παλαιοί, ὡς φησι καὶ Ὀμηρὸς λέγων ἀκέχυντο χαμαὶ χολάδες». Τούτου χάριν καὶ τὸ πάθος χολέραν ἐκάλεσαν.

Καὶ ὁ Ἀλέξανδρος λοιπὸν ὁ Τραλλιανός, συγγραφεὺς καὶ ἰατρός δοκιμώτατος, ζήσας περὶ τὰ μέσα τῆς ἑκατονταετηρίδος ἀπὸ Χριστοῦ, ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ, μ' ὄλον ὅτι ἐγεννήθη καὶ ἠνδρώθη ἐν Λυδία, οὐδὲν γνωρίζει περὶ ἀσιατικῆς χολέρας.

Τοιοτοτρόπως καὶ διὰ τῶν ἀρχαιοτέρων καὶ διὰ τῶν νεωτέρων καὶ δι' ἄλλων πηγῶν, μέχρι τῆς ὑπὸ τοῦ Sonnerat περιγραφομένης ἀσιατικῆς χολέρας κατὰ τὰ ἔτη 1768—71, ἀποδεικνύεται, πρὸς τὸ παρὸν τοῦλάχιστον, ὅτι τὸ χοληρικὸν βακτηρίδιον δὲν κατώρθωσε νὰ ὑπερπηδήσῃ, πρὶν τῆς σημειουμένης ταύτης ἐποχῆς, τὰ ὅρια τῆς κοιτίδος αὐτοῦ. Ἐδῶ δὲ καὶ ἐκεῖ ἀπαντῶσιν εἰδήσεις τινὲς ὑπὸ περιηγητῶν ἢ ἄλλων καὶ ἰατρῶν τινῶν συνοδευσάντων τοιοῦτους ἢ ἀπεσταλμένους εἰς Ἰνδίας, αἵτινες φθάνουσι καὶ μέχρι τῶν μέσων τοῦ 15' αἰῶνος καὶ αἵτινες περιγράφουσι ἀτελῶς πᾶν ἐπιδημίας καὶ δι' ὧν ἀναθιβάζεται ἡ ἐξ αὐτῶν θνητότης ἀνθρώπων εἰς ἀριθμοὺς τεραστίους.

Ἄλλ' αἱ εἰδήσεις αὗται οὐδὲ πόρρωθεν πληροφοροῦσιν ἡμᾶς περὶ τῆς Χολέρας καὶ διὰ τοῦτο ἀφίνομεν αὐτὰς ὡς τοιαύτας καὶ μετὰ τοῦ Hirsch πρεσβεύοντος, ὅτι περὶ τῶν λεπτομερειῶν χοληρικῶν ἐπιδημιῶν μόνον αἱ ἀπὸ τῶν μέσων τῆς παρελθούσης ἑκατονταετηρίδος ὑπάρχουσαι πληροφορίες δύνανται νὰ θεωρηθῶσι βάσιμοι, φρονοῦμεν, ὅτι πειστικαὶ εἰδήσεις περὶ ὑπάρξεως ἐπιδημιῶν χολέρας πρὸ τοῦ ἔτους 1768, εἰὰν ἀνακαλυφθῶσι τοιαῦται, θέλουσιν εἶσθαι ἐκείναι μόνον, δι' ὧν οὐχὶ ξηρὰ, ἔστω καὶ πιστὴ, περιγραφή τῆς νόσου παρασχεθῆσεται, ἀλλὰ καὶ τρόποι μεταδόσεως καὶ ἔκτασις καταληφθεῖσα καὶ θνητότης προσγενομένη ὑπ' αὐτῆς. Ὁ Sonnerat λοιπὸν (ἔτη 1768—71) περιγράφει ἐπιδημίαν χολέρας εἰς τὰς ἐν Ἰνδοστᾶν γαλλικὰς κτήσεις καὶ ἰδίως τὴν περιφέρειαν τῆς Pondichery, ἣτις ἐθέρισε περὶ τὰς 60,000 ἀνθρώπων. Κατὰ δὲ τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ 17' αἰῶνος (1781—1791) παρατηρήθησαν ἐν Ἰνδίας πλείονες ἐπιδημίαι χοληρικαί, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἡ κατὰ Ἀπρίλιον τοῦ ἔτους 1783 ἐν Hurdvar¹ ὑπῆρξεν ἡ ἐπισημοτέρα. Ταύ-

¹ Ἡ πόλις αὕτη εἶνε τόπος προσκυνήματος διὰ τοὺς Ἰνδοῦς.

τοχρόνως δὲ σχεδὸν παρατηρήθη, ἐπίσης θανατωδεστάτη, ἐν Travancore, πόλει λίαν ἀπομεμακρυσμένη τῆς πρώτης, καθ' ὅτι ἡ μὲν Hurdvar κεῖται πρὸς βορρᾶν, ἡ δὲ Travancore πρὸς μεσημβρίαν τῆς Ἰνδικῆς χερσονήσου¹.

Αἱ ἐν Ἰνδίας ἐπιδημίαι τῆς Χολέρας βεβαίως ἐξηκολούθησαν λίαν φονικαὶ ἐπαναλαμβανόμεναι συχνάκις καθ' ὅλα τὰ ἔτη τὰ τελευταῖα τῆς παρελθούσης ἑκατονταετηρίδος καὶ τὰ πρῶτα τῆς ληγούσης ἤδη. Ὑπάρχουσι λεπτομερεῖς περιγραφαὶ ἐπιδημιῶν πρὸς διάφορα σημεῖα τῆς Ἰνδικῆς ἀπὸ τοῦ ἔτους 1816 καὶ ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ 1817—1823, καθ' ὃ ἐφθασε μέχρι Βιρμανίας καὶ Κίνας πρὸς ἀνατολάς, μέχρις Orenburg πρὸς βορρᾶν καὶ μέχρι τῶν συνόρων Παλαιστίνης καὶ τῶν προπόδων τῶν ὀρέων τοῦ Λιβάνου πρὸς δυσμὰς. Οὕτω κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἡ Χολέρα ἠπέιλησε καὶ τὰ σύνορα τῆς Εὐρώπης. Κατὰ τὰ τρία ἐπόμενα ἔτη αἱ ἐπιδημίαι αὗται ἦσαν ἠπιώτεροι. Τῷ δὲ 1827 ἐνέσκηψεν εἰς Καλκούταν ἐπιδημία χολέρας φονικώτατη παρ' ἀνθρώποις· διὰ πρώτην δὲ φοράν τότε ἐσημειώθη, ὅτι ἡ Χολέρα ἐπέδρασε λίαν φονικῶς καὶ παρὰ διαφόροις ζώοις, δὲν ἀναφέρεται ὅμως μετὰ θετικότητος ἐπὶ τίνων ζώων.

Τὸ περιεργον εἶνε ὅτι κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἡ Χολέρα προέβη, ἀκολουθοῦσα τὴν ἀπὸ τόπου εἰς τόπον μετάβασιν, πρὸς βορρᾶν καὶ ἀνήλθεν ἔτι εἰς τὰ ὑψηλὰ ὄρη πλησίον τῶν Ἰμαλαίων ὀρέων· αἱ πόλεις Lohore, Kashgar καὶ Kaboul κατελήφθησαν ὑπὸ τῆς νόσου, ἣτις παρουσιάσθη ἔτι καὶ μέχρι τῆς λίμνης Aral. Τὸ φθινόπωρον τοῦ ἔτους 1828 ἡ Χολέρα ἀνεφάνη πάλιν ἐν τῇ Orenburg, ἀλλὰ κατεσβέσθη ἀμέσως ἅμα μεταβληθείσης τῆς θερμότητος τῆς ἀτμοσφαιρας ἐπὶ τὸ ψυχρὸν.

Ἀπὸ τοῦ ἔτους δὲ 1830 ἡ χολέρα ἄρχεται ἐπινεμομένη ἀπὸ τῆς κοιτίδος αὐτῆς κατὰ νέαν ὁδὸν τακτικὴν, ἣτις διὰ τὴν Εὐρώπην ἔχει ὁδὸν νέαν σημασίαν. Αὕτη προχωρεῖ ἤδη πάλιν πρὸς τὰς ἀκτὰς τῆς Κασπίας θαλάσσης καὶ πρὸς τὴν Orenburg, προσέβαλε δὲ ἐν ὄλῳ σχεδὸν τὸ δέκατον τῶν κατοίκων, μόλις δὲ τὸ πέμπτον τῶν προσβληθέντων ἐτελεύτησεν. Ὡστε ὁ μὲν ἐπιδημικὸς χαρακτήρ τῆς νόσου ἠπιός, ἀλλ' ἡ τάσις αὐτῆς πρὸς ἐπέκτασιν ἐντονωτέρα, διότι ὑπερπερήδησε πᾶν παρεμβληθὲν αὐτῇ ὑγιεινὸν πρόσκομμα καὶ τὸν Αὐγούστον τοῦ ἔτους τούτου κατέλαβε τὴν ρωσικὴν περιφέρειαν Nischnei — Nowgood, ἀφ' οὗ ταυτοχρόνως ἢ καὶ ὀλίγον πρότερον περιηγήθη ἀπὸ Τεχεράνης εἰς Ταυρίδα καὶ μέχρι Τυφλίδος καὶ τῶν περὶξ. Ἐκεῖθεν πλέον προχωροῦσα διὰ ὁδῶν, τῆς μῖας τῶν μᾶλλον καταφικμένων μερῶν τῆς ξηρᾶς καὶ τῆς τῶν ὄχθων τοῦ Βόλγα καὶ τοῦ Don, ἀνήλθε μέχρι τῆς Ἀζο-

¹ Proust. Le Cholera· κεφ. III.

φικῆς καὶ τῆς Μαύρης θαλάσσης, καταλαβοῦσα τὰς πόλεις Σεβαστούπο-
λιν καὶ Ὀδησσόν. Μὴ εὐρίσκουσα δὲ προσκόμματα σπουδαῖα κατέλαβεν
ἀλληλοδιαδόχως πολλὰς ρωσικὰς πόλεις τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ τὸ Κίεβόν
καὶ τὴν Μόσχαν. Ἐν ἅπασιν τοῖς διαμερίσμασι τούτοις διετηρήθη ζωηρο-
τάτη ἢ ἐπιδημία ἀπὸ τοῦ Ὀκτωβρίου τοῦ 1830 μέχρι τοῦ Ἀπριλίου
τοῦ 1834. Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἐπινεμομένη ἤδη τὰ βόρεια—δυτικά τῆς
Ἀσίας καὶ ἐξαπλωθεῖσα πρὸς τὰ ΝΔ αὐτῆς μετεπήδησε διὰ τῶν μω-
μεθανῶν προσκυνητῶν τῆς Μέκκας εἰς πολλὰ μέρη τῆς Νοβίας καὶ
Αἰθιοπίας καὶ ἐκεῖθεν εἰς Αἴγυπτον διὰ τοῦ Σουεζ τὴν 15ην Ἰου-
λίου 1831, ἀφ' ὅπου ἐξετάθη εἰς πολλὰς πόλεις καὶ ὑπῆρξε θανατωδε-
στάτη μεθ' ὅλα τὰ ληθθέντα ὑπὸ τοῦ Ἱμπραήμ. Πασσά μέτρα. Ἀλλὰ
καὶ πρὸς βορρᾶν τῆς Ρωσσίας ἐξετάθη μέχρι τοῦ Ἀρχαγγέλου καὶ τῆς
Βαλτικῆς, εἰσῆλθεν εἰς Πολωνίαν, εἰς Γερμανίαν μέχρι Φραγκφούρτης
καὶ Βερολίνου καὶ ἄλλων πόλεων. Ἐν τέλει τοῦ ἔτους τούτου ἐπαύσατο
ὅλως ἐν Βερολίῳ. Ἐκεῖθεν ὅμως ἐπεξετάθη ἐπὶ ἄλλων πόλεων, διὰ τῶν
ὄχθων δὲ τῶν μεγάλων ποταμῶν καὶ διὰ ξηρᾶς κατέλαβε πλείστας πό-
λεις, ἐξ Ἀμβούργου δὲ ταυτοχρόνως διὰ τῆς θαλάσσης κατέλαβε τὴν
Ἀγγλίαν καὶ ἐκ ταύτης διήλθεν εἰς Γαλλίαν τὸν Μάρτιον τοῦ 1832.
Ἐν Παρισίῳ ἐπροξένησε μέγαν φόβον καὶ μεγάλην καταστροφὴν, πρὸς
ὃν ἐγένετο ἀφορμὴ ἐπαναστατικῶν ἐξεγέρσεων τοῦ ὄχλου κατηγοροῦν-
τος τὰς ἀρχὰς ἐπὶ δηλητηριάσει τῶν πηγαίων ὑδάτων ὡς ἀφορμὴ τῆς
συμβαίνουσῃς μεγάλης θνητότητος (1).

Ἀλλ' ἡ ἐπιθυμία τῆς Χολέρας δὲν ἐκορέσθη καὶ ἐκ τῆς Εὐρώπης.
Ἐταξείδευσε περὶ τὰ μέσα τοῦ 1832 τὸν Ἀτλαντικὸν Ὠκεανὸν καὶ ἐ-
πεσκέφθη τὴν Βορείαν Ἀμερικὴν (Καναδᾶ, Quebec, Montreal καὶ
Νέαν Ὠρκην, εἶτα Φιλαδέλφειαν, Βαλτιμόριον).

Τὸ θέρος τοῦ 1833 κατελήφθη τὸ Μεξικόν. Ἀλλὰ καθ' ἣν ἐποχὴν
ἡ Χολέρα ἐθανάτωνε τοὺς ἀμερικανικοὺς πληθυσμούς, ἐν Εὐρώπῃ εἶχε
σβεσθῆ καὶ αἴφνης τὸν Ἰούνιον τοῦ 1833 ἀνεφάνη εἰς τὰ παράλια τῆς
Πορτογαλίας, διὰ θαλάσσης μετακομισθεῖσα. Ἐν Λισσαβῶνι ἐπέφερε
φοβερόν τὸν θάνατον.

Τὸν χειμῶνα δὲ τοῦ αὐτοῦ ἔτους καὶ κατὰ τὸ ἔτος 1834 ἐπεκράτησε
καθ' ὅλην τὴν Πορτογαλίαν καὶ Ἰσπανίαν, καὶ ἐκ τούτων ἐπῆλθεν ὕστε-
ρον εἰς Μασσαλίαν καὶ τὰς λοιπὰς γαλλικὰς τῆς Μεσογείου πόλεις, ἐνε-
φανίσθη εἰς Ἰταλίαν καὶ εἰς Τερρέστην, εἰς ἀπάσας τὰς νήσους καὶ τὴν
Μάλταν καὶ εἰς τὰ βόρεια παράλια τῆς Ἀφρικῆς.

Κατὰ τὰ ἔτη 1836 καὶ 1837 ἐπανῆλθεν ἡ Χολέρα πάλιν εἰς Ἰταλίαν
ἰδίως ἐν Νεαπόλει καὶ Ρώμῃ. Τῷ 1836 προσεβλήθη ὑπ' αὐτῆς τὸ Μό-

ναχον καὶ τὰ νότια τῆς Βαυαρίας, τὸ δὲ θέρος τοῦ 1837 πάλιν τὸ Βε-
ρολίον καὶ ἡ Breslau καὶ τὸν Ὀκτώβριον τοῦ αὐτοῦ ἀνεφάνη πάλιν ἐν
Ἀλγερῇ, μεγάλας καταστροφὰς ἐπενεγκοῦσα.

Τὸ τέλος τοῦ ἔτους 1837 συμπίπτει πρὸς τὴν καθ' ἅπασαν τὴν Εὐ-
ρώπην, Ἀφρικὴν καὶ Ἀμερικὴν καὶ τὴν ἐκτὸς τοῦ Ἰνδοστᾶν Ἀσίαν ἐξα-
φάνισιν τῆς ὀλεθρίας νόσου, καὶ συνάμα πρὸς τὴν ὀλοσχερῆ παῦσιν τῆς
πρώτης εἰς Εὐρώπην χολερικῆς πανδημίας.

Ἄλλ' ἡ ἐλευθερία αὕτη δὲν διήρκεσεν ἐπὶ πολὺ. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ
ἔτους 1840 ἐγένετο ἐπιδημία χολέρας πρὸς τὴν ἄνοδον κατὰ τὰς ὄχθας
τοῦ Γάγγου καὶ Sind καὶ κατελήφθησαν πάλιν αἱ πόλεις Kaboul καὶ
Bouckhara τὸν δὲ Σεπτέμβριον τοῦ 1845 ἡ πόλις Samarkand. Τῷ
1846 μετὰ νέας δυνάμεις ἡ Χολέρα διὰ δύο πάλιν ὁδῶν, τῶν ὄχθων τῶν
ποταμῶν καὶ τῆς ξηρᾶς, ἐπροχώρησε πρὸς βορρᾶν καὶ βορειοδυτικά καὶ
ἔφθασεν εἰς Τραπεζοῦντα καὶ εἰς Κωνσταντινούπολιν (διὰ θαλάσσης) τῷ
1847 τὴν 24ην Ὀκτωβρίου. Ἡ Ρωσσία ἀφ' ἑνός, αἱ παραδουάβειοι χῶ-
ραι, πολλὰ τῆς Γερμανίας, Ἀγγλίας, Γαλλίας, Ἰταλίας καὶ Ἑλβετίας
πόλεις ἀφ' ἑτέρου, ἐγένοντο θύματα τῆς βροτολογίου νόσου. Ἡ νόσος με-
τέβη καὶ εἰς Ἀμερικὴν ἐπεκταθεῖσα ἐκεῖ μᾶλλον πρὸς τὴν Ν. Ὀρλεάνην.

Καὶ κατὰ τὴν δευτέραν δὲ ταύτην ἐπιδρομὴν ἡ Χολέρα ἠμολούθησεν
ἐν Εὐρώπῃ τὴν αὐτὴν σχεδὸν πορείαν, ἣν καὶ κατὰ τὴν πρώτην ἐμφά-
νισιν. Τῷ 1853 ἐπανεφάνη ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ Γαλλίᾳ, ὅπου διετηρήθη ἐν
νοθρᾷ καταστάσει μέχρι τοῦ ἐπομένου ἔτους 1854, καθ' ὃ ἀνεφάνη διὰ
πρώτην φορὰν ὡς ἐπιδημία καὶ ἐν Ἑλλάδι· διότι κατὰ παράδοσιν ἡ νό-
σος ἦλθεν εἰς Σκιάθον κατὰ τὸ 1848, ἐν τῷ λοιμοκαθαρτηρίῳ, ὅπου καὶ
ἀπέθανον ὀλίγοι τῶν προσβεβλημένων καὶ τελοῦντων τὴν κάθαρσιν αὐ-
τῶν, σθεσθεῖσα μετ' ὀλίγον τέλει ἐν αὐτῇ τῇ ἐστία.

Τῇ 19ῃ Μαΐου 1854 στρατὸς περὶ τὰς 4000 συμμαχικὸς ἐξ Ἀγγλων
καὶ πλειόνων Γάλλων, ἀποχωρισθέντων τῶν τελευταίων τούτων ἐκ τῆς
φρουρᾶς Avignon, ὅπου ἐπεκράτει ἡ Χολέρα, κατέλαβε τὸν Πειραιᾶ διὰ
τῆς βίας. Ἐν τοῖς πλοίοις εἶχον ἤδη συμβῆ πολλοὶ θάνατοι ἐκ χολέρας.
Ἀμέσως ἰδρύθη τὸ Γαλλικὸν Νοσοκομεῖον ἐν οἰκίαις, ὅπου νῦν τὸ Τελω-
νεῖον Πειραιῶς, τέσσαρες δὲ στρατιῶται ἐντὸς τῶν πρώτων πέντε ἡμε-
ρῶν ἀπὸ τῆς ἀποθιβάσεως, προσεβλήθησαν ὑπὸ χολέρας, ἦν κατ' ἀρχὰς
ἐχαρακτήρισαν ὡς κακοῆθη πυρετόν, ἀλλὰ τὴν διάγνωσιν τῆς ὁποίας ἐ-
πεβεβαίωσαν καὶ ὁ τότε νομοίατρός κ. Ὀρφάνιδης καὶ οἱ σταλέντες ὡς
ἰατροὶ εἰς Πειραιᾶ κ. κ. Κ. Βουσάκης, Π. Ρεβελάκης καὶ ὁ μακαρτίης
Καρατζᾶς. Ἐκ τῶν κατοίκων Πειραιῶς πρώτοι προσεβλήθησαν ὁ πλη-
σιέστατα τοῦ Τελωνείου οἰκῶν ἀποθηκάριος αὐτοῦ Βάθης καὶ εἷς ἱερεὺς

καθολικός. Είτα μικρόν κατὰ μικρόν ἐπενεμήθη ἡ νόσος καθ' ὅλην τὴν πόλιν, προσβαλοῦσα μᾶλλον τοὺς κακῶς διαιτωμένους· μεταξύ δὲ τῶν ἐπαγγελματῶν αἱ τὸ τῆς πλυντρίας ἐξασκοῦσαι γυναῖκες ἠνυόθησαν τὰ μᾶλα ὑπ' αὐτῆς.

Ἡ ἐπιδημία διετηρήθη ἐν Πειραιεῖ, μικρόν κατὰ μικρόν ὑποχωροῦσα, μέχρι τοῦ τέλους Ἰουνίου καὶ τῶν ἀρχῶν Ἰουλίου. Περὶ τὰ τέλη δὲ Ἰουλίου ἐν Ἀθήναις, καίτοι εἶχον ληφθῆ ὑγιεινὰ μέτρα, ἀλλὰ τὰ ὅποια πρὸ πάντων διεξέφευγον κρύφα οἱ ἐκ τοῦ συμμαχικοῦ στρατοῦ ἄνδρες, προσεβάλλοντο σποράδην ἐν τοῖς πέριξ τῆς πόλεως κάτοικοι αὐτῆς, χαρακτηριζομένου τοῦ νοσήματος πότε μὲν ὡς κακοήθους παγετώδους πυρετοῦ, πότε ὡς δῆγματος σκορπίου, ἄλλοτε ὡς δηλητηρίασεως, μέχρις οὗ τὴν θὴν Αὐγούστου προσεβλήθη ἡ σύζυγος τοῦ ἱατροῦ Κλάδου, κατοικοῦντος κατὰ τὸ Δ' τμήμα τῆς πόλεως, ὅπισθεν τῶν στρατώνων (νῦν φυλακῶν), ἐν οἰκίᾳ ἰδιοκτήτη, ἧς τὰ παράθυρα ἔκειντο ἐπὶ τῆς αὐτῆς οἰκίας, ἐν τῷ ἐξώστῃ τῆς ὁποίας πρὸ 4—5 ἡμερῶν εἶχεν ἀποθάνει γραιῶ τις αἴφνης, χαρακτηρισθέντος τοῦ νοσήματος αὐτῆς ὡς κακοήθους παγετώδους πυρετοῦ. Ἡ προσβολὴ λοιπὸν τῆς συζύγου τοῦ ἱατροῦ Κλάδου ἔδωκε τὸ ἐπίσημον μήνυμα τῆς ὑπάρξεως καὶ ἐν Ἀθήναις τῆς Χολέρας, ἧτις περιτρέχουσα τὰς διαφόρους συνοικίας, ἰδίως ὅμως ἐπινεμομένη τὸ Α', Γ' καὶ Δ' τμήμα τῆς πόλεως, διετηρήθη καθ' ὅλην τὸ φθινόπωρον καὶ μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ χειμῶνος, ὅπερ φαίνεται συμπίπτει πρὸς τὰς ἀρχὰς Νοεμβρίου, καθ' ὃν χρόνον ἐπαύσατο τελείως.

Ἐν τῶν πλοίων ἐκ τῶν γαλλικῶν ἀπεθίβασε, ταυτοχρόνως σχεδὸν τῆς ἐν Πειραιεῖ ἀποθιβάσεως, καὶ στρατὸν ἐν Σύρῳ, ὅπου μετὰ 4—5 ἡμέρας ἀνεφάνη καὶ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ ἡ Χολέρα, μεταδοθεῖσα ἀλληλοδιαδόχως καὶ μετὰ τὸ αὐτὸ σχεδὸν χρονικὸν διάστημα καὶ εἰς Τήνον καὶ εἰς Πάρον καὶ εἰς Νάξον καὶ εἰς Θήραν. Ἐν ταῖς νήσοις ὅμως ταύταις, πλὴν τῆς Πάρου ὅπου καὶ μακρότερον διήρκεσε καὶ πλείονας κατοίκους ἐθανάτωσε, δὲν εὔρε διατροφὴν, ὀλίγα θύματα καταλιποῦσα καὶ ἀποσβεσθεῖσα συντόμως.

Μετὰ παρέλευσιν καιροῦ τινος ἡ Χολέρα ἐπινεμομένη τὴν Τούρκιαν ἄπασαν, ἐπομένως καὶ τὰς τότε ὑπ' αὐτὴν νῦν δ' ἐλευθέρας ἑλληνικὰς ἐπαρχίας, εἰσήλασε διὰ ξηρᾶς ἐκ τῶν δασῶν τῆς Μάνης διὰ τινων ποιμένων, ὡς τότε διεδόθη, καὶ κατέλαβε τὸ Αἰτωλικὸν καὶ ἄλλα τινὰ μέρη τῆς Ἀκαρνανίας, διήλθε τοῦ Μεσολογγίου, καὶ διὰ θαλάσσης ἔφθασε πρὸ τῶν Πατρῶν, ὅπου ὅμως δὲν ἐγκατεστάθη.

Τοιαύτη ὑπήρξεν ἡ ἐν Ἑλλάδι ἐνσκηψίς τῆς χολέρας ὡς ἐπιδημίας

κατὰ τὸ ἔτος 1854, περὶ ἧς σήμερον ἐν ἱστορικῇ σημειώσει μόνον ὀμιλοῦμεν ὀλίγιστα, ἐπιφύλασσομενοι νὰ γράψωμεν ἐν εὐθέτῳ χρόνῳ ἐκτεταμένως ὑπ' ὄψιν αὐτῆς τὰς ἐσώσεις.

Μέχρι τοῦδε ἡ Χολέρα ἀπὸ τῆς κοιτίδος αὐτῆς ὠδεύσε πρὸς τὰ πρόσω διὰ ξηρᾶς πάντοτε ἐπισκήπτουσα ὡς ἐπιδημία. Τὴν τρίτην ὅμως ἐμφάνισιν αὐτῆς εἰς Εὐρώπην ἐπεχείρησε διὰ θαλάσσης καὶ δὴ διὰ τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης. Εἶχεν ἐνσκήψει ἐν Μέλκκᾳ, εἰσκομισθεῖσα εἰς Djeddah διὰ πλοίων προσελθόντων ἐξ Ἰνδιῶν μετὰ προσκυνητῶν. Περὶ τὸ τέλος Ἀπριλίου τοῦ ἔτους 1865 ἐπενέμετο τὴν Μέλκκᾳ καὶ τὴν Μεδίναν, ἐν αἷς καὶ παρ' αἷς ἡ ἐξ αὐτῆς θνητότης ἦν μεγίστη. Τῶν προσκυνητῶν δὲ ἐπανερχομένων εἰς τὰς ἑαυτῶν ἐστίας, πᾶσαι αὐταὶ προσεβλήθησαν ὑπ' αὐτῆς. Καὶ ἐν πρώτοις ἦν ἡ Αἴγυπτος ὡς πλησιεστέρα, ἐν πλείσταις πόλεσι τῆς ὁποίας καὶ ἰδίως ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἐπήνεγκε φοβερὰς καταστροφάς. Εἶτα ἡ Χολέρα ἀνεφάνη ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐν Σμύρνῃ, ἐν Βηρυτῷ, ἐν Μεσοποταμίᾳ, ἐν τῇ Μαύρῃ θαλάσσῃ, ἐν Ὀδησσῷ καὶ πέραν, ἐν Μασσαλίᾳ, Παρισίῳ, ἐκείθεν ἐν Νέᾳ Ὑόρκῃ, ἐπεκταθεῖσα τοιοῦτοτρόπως πάλιν ὡς πανδημία.

Ἡ Ἑλλάς τότε περικυκλωθεῖσα πανταχόθεν ὑπὸ τῆς βροτολογιῶ νόσου, μόνον ἐν τοῖς λοιμοκαθαρτηρίοις (Σκιάθου, Δήλου) ἐφανισθείσης ταύτης μετὰ ποιᾶς τινος ἐντάσεως, κατώρθωσε διὰ τῆς ἐφαρμογῆς τῶν αὐστηρῶν καθάρσεων, ἐπιβλεπομένης ὑπ' αὐτῶν τῶν μελῶν τοῦ ἱατροσυνεδρίου, νὰ ἀποφύγῃ τὸν κίνδυνον. Διὰ τοῦ αὐτοῦ δὲ συστήματος καὶ διὰ τῆς ἐφαρμογῆς τῶν αὐτῶν ἐπιστημονικῶν ἀρχῶν τὸ ἡμέτερον Ἱατροσυνέδριον ἔσωσε τὴν Ἑλλάδα καὶ καθ' ὅλας τὰς λοιπὰς ἐπιδημίας τῆς Χολέρας, ὅσαι ἔκτοτε ἐνέσκηψαν ἐν Εὐρώπῃ ἢ ἐν Αἰγύπτῳ μόνον! 1872, 1877, 1881, 1882, 1883, 1884.

Αἱ πλείονες τῶν ἐπιδημιῶν τούτων εἰσῆλθον εἰς Εὐρώπην διὰ θαλάσσης. Ἐξαιρέσειν ἀποτελεῖ ἡ ἤδη ἐπινεμομένη ἀνὰ τὴν Εὐρώπην καὶ τὴν Νέαν Ὑόρκην ἐπιδημία, ἧτις εἰσκομίσθη διὰ ξηρᾶς.

Περαινομεν τὰς ἱστορικὰς ταύτας σημειώσεις, προστιθέντες ὅτι δεῖκνυνται ἄδικοι καὶ ἀγνώμονες πρὸς τὸ Ἱατροσυνέδριον οἱ ἐν ἐφημερίαις γράφοντες, οἵτινες ἐν πάσῃ περιστάσει κατηγοροῦσιν αὐτοῦ διὰ τὰς προυναιζομένας ἐλλείψεις, ἐν ᾧ ὡς ἐκ τοῦ Νόμου τὸ Ἱατροσυνέδριον οὐδεμίαν ἐκτελεστικὴν ἐξουσίαν ἔχει, εἰμὴ ἀπλούστατα χρησιμεύει ὡς γγνωμοδοτικὸν ἐπιστημονικὸν σωματεῖον. Καὶ ἐν τούτοις ποσάκις χάριν τῆς δημοσίας ὑγείας, ὡς ἐκ τῆς ἐλλείψεως ἄλλων μέσων καὶ τῆς ἐφαρ-

1 Hirsch, Uber die Cholera.—Proust, Le Choléra.—4, I. Οἰκονομοπούλου, Ἡ ἐν Αἰγύπτῳ Χολέρα τῷ 1883.

μοζομένης παρ' ἡμῖν οἰκονομίας διὰ τὴν Δημοσίαν Ὑγιεινὴν, κατέβαλε τοῦτο προσωπικὴν ἐργασίαν, ἣν, ἂν ἤθελον νὰ γνωρίσωσιν οἱ ἐξ ἀγνοίας τῶν πραγμάτων ὀμιλοῦντες καὶ γράφοντες κατ' αὐτοῦ, θὰ ἠπόρουν πῶς εἶνε δυνατὸν ἐπιστήμονες, τοιαύτας παρέχοντες ἐκδουλεύσεις εἰς τὴν Δημόσιαν, μηδαμινὴν δὲ σχεδὸν χρηματικὴν ἀμοιβὴν διὰ τὴν θέσιν ταύτην ἀπολαύοντες, νὰ γίνωνται συχνότατα τὸ ἀντικείμενον τῶν ὀνειδισμῶν καὶ τῶν παρατηρήσεων ὑπὸ ἄλλων, οἵτινες οὐδὲ κἂν κοπιᾶζουσι νὰ πληροφορηθῶσιν ἅποια τὰ καθήκοντα ἐκάστης τῶν δημοσίων ἀρχῶν.

I. Χρ. Βάμβας.

ΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Χριστιανικὴ ἀρχαιολογικὴ ἐταιρεία ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Α. Μ. τῆς Βασιλείας. — Δελτίον Α' περιέχον τὰς ἐργασίας τῆς ἐταιρείας ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως αὐτῆς μέχρι τῆς 31 Δεκεμβρίου 1892. — Ἐν Ἀθήναις, 1892.

Ἡ χριστιανικὴ ἀρχαιολογικὴ ἐταιρεία καθιδρύθη τὴν 23 Δεκεμβρίου 1884, ἐνεκρίθη δὲ διὰ Β. Διατάγματος κατὰ Μάρτιον 1885. Σκοπὸς τῆς ἐταιρείας ταύτης εἶνε νὰ περισυναγάῃ καὶ διαφυλάξῃ τὰ εἰς τὴν Ἑλλάδα ἢ εἰς ἄλλας χώρας εὐρισκόμενα λείψανα τῆς χριστιανικῆς ἀρχαιότητος. Τὸ κύριον ἔργον τῆς ἐταιρείας ὑπῆρξεν ἡ σύστασις χριστιανικοῦ μουσείου, κατὰ μίμησιν τῶν ὑπαρχόντων πρὸ καιροῦ τοιούτων εἰς τὴν Ρωσίαν καὶ εἰς διαφόρους πόλεις τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀμερικῆς, καταρτίζει δὲ καὶ ἀρχεῖον καὶ βιβλιοθήκην σχετικῶν χειρογράφων καὶ βιβλίων.

Συνιστῶμεν εἰς τοὺς φιλόστοργους τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Δελτίου, ὅπου λεπτομερῶς ἐκτίθενται τὰ μέχρι τοῦδε ὑπὸ τῆς χριστιανικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐταιρείας πραχθέντα μετὰ πολλῶν κόπων ἐν τῷ μέσῳ τῆς ἀδιαφορίας τῶν πολλῶν, ἐνίοτε μάλιστα καὶ τῆς δυσμενεῖας τινῶν. Ἀρκούμεθα νὰ σημειώσωμεν ὅτι τὸ φερέοικον χριστιανικὸν μουσεῖον, μόλις πρὸ ὀλίγων ἡμερῶν εὗρεν ἀξιοπρεπὲς ἄσυλον ὑπὸ τὴν στέγην τοῦ Μητροπολιτικοῦ μεγάρου χάρις εἰς τὴν πατρικὴν μέριμναν τοῦ σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Ἀθηνῶν κυρίου Γερμανοῦ.

Ἡ ἀδιαφορία αὕτη καὶ ἡ ἐκδηλωθεῖσα ἐνίοτε ὑπὸ τινῶν δυσμενεῖα, εἶνε ἀποτέλεσμα διαφόρων αἰτιῶν, μετὰ τῶν ὁποίων δύναμεθα νὰ σημειώσωμεν καὶ τὰς ἐσφαλμένας ἰδέας, αἱ ὁποῖαι ἐπικρατοῦσι μετὰ τῶν ἡμῶν περὶ τῆς βυζαντινῆς τέχνης. Οἱ πολλοὶ πᾶστέουσιν, ὅτι ἡ βυζαντινὴ

τέχνη ἔπλασε μόνον τύπους ἀσχήμους καὶ ἀχάριτας, ὅτι καταδεδικασμένη εἰς τὴν στασιμότητα ἀπ' αὐτῆς τῆς γεννήσεως αὐτῆς, οὐδέποτε προώδευσεν οὔτε μετεβλήθη, καὶ ὅτι ἠκολούθησε πάντοτε τύπους ὁμοιομόρφους καὶ ἀμεταβλήτους.

Ἄλλ' ὅσοι εἶνε ἐνήμεροι εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ὠραίων τεχνῶν (καὶ τοιοῦτοι δυστυχῶς μετὰ τῶν ἡμῶν εἶνε ὀλίγοι), γνωρίζουσι πόσον αἱ ἰδέαι αὐταὶ εἶνε ἐσφαλμένα καὶ πόσῃν καταδεικνύουσιν ἀγνοίαν καὶ ἐπιπολαιότητα. Ἡ βυζαντινὴ τέχνη ἤρχισε σχηματιζομένη ἀπὸ τῶν πρώτων αἰώνων τοῦ χριστιανισμοῦ, διήλθε διὰ τῶν διαφόρων φάσεων τῆς πρώτης διαμορφώσεως, τῆς νεότητος, τῆς ἀκμῆς καὶ τῆς παρακμῆς, καὶ ζῆ ἀκόμη εἰς τὸν Ἀθῶνα καὶ εἰς αὐτὰ ἀκόμη τὰ ἀδόκιμα καὶ νόθα ἔργα τῆς συγχρόνου ἐκκλησιαστικῆς ἡμῶν ἀρχιτεκτονικῆς καὶ ἀγιογραφίας. Κατὰ τὴν ὁμολογίαν δὲ τῶν διαπρεπεστέρων συγχρόνων καλλιτεχνῶν, ἡ βυζαντινὴ τέχνη εἰς τὴν ἀκμὴν τῆς ἐπαρουσίασε μίαν ἀπὸ τὰς λαμπροτέρας ἐκδηλώσεις τοῦ καλλιτεχνικοῦ πνεύματος τῆς ἀνθρωπότητος.

Ἡ βυζαντινὴ τέχνη ὑπῆρξε τέχνη πρωτότυπος. Δὲν ἐδημιουργήθη μὲν οὔτε ἀνεπτύχθη ἐξ ὀλοκλήρου ἀφ' ἑαυτῆς, κατάρθρωσεν ὅμως νὰ οἰκιοποιηθῇ οὕτως εἰπεῖν ὅσα ἔλαβε παρ' ἄλλων λαῶν καὶ ἐποχῶν καὶ νὰ προσθήῃ ἰδίους χαρακτῆρας. Συγκροτηθεῖσα κατὰ τὸν ἕκτον αἰῶνα διὰ τῆς ἐνώσεως στοιχείων ἐλληνικῶν, ἀσιατικῶν καὶ χριστιανικῶν, ἐξεδηλώθη λαμπρῶς δι' ἔργων, εἰς τὰ ὅποια ὁ πλοῦτος τῆς διακοσμήσεως καὶ ἡ καλλονὴ τῶν εἰκονογραφικῶν παραστάσεων εἶνε εἰς ἀρμονίαν πρὸς τὰς νέας μορφὰς σοφῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Ἡ χριστιανικὴ τέχνη ἐγεννήθη εἰς τὴν ἀνατολικὴν χριστιανικὴν αὐτοκρατορίαν, ὅπου ἐδέσποζεν ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα καὶ ἡ ἐλληνικὴ τέχνη. Ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας ὁ χριστιανισμὸς διεδόθη εἰς τὸν κόσμον ὑπὸ μορφῆς ἐλληνικῆς. Καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Ρώμην, τὴν ὑπερῆφανον ταύτην πρωτεύουσαν τοῦ δυτικοῦ κόσμου, ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα ὑπῆρξεν ἐπὶ μακρὰν περίοδον ἡ ἐπίσημος γλῶσσα τῆς ἐκκλησίας, τῶν εὐαγγελίων, τῶν λειτουργιῶν, καὶ αὐτῶν ἀκόμη τῶν ἐπιταφίων ἐπιγραφῶν. Ἡ χριστιανικὴ τέχνη προέκυψεν ὅθεν κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἐκ τῆς ἐλληνικῆς τέχνης. Ἄλλ' εἰς τὰ ἐλληνικὰ στοιχεῖα προσετέθησαν μετ' οὐ πολὺ καὶ στοιχεῖα ἄλλα ἀσιατικά. Μετὰ τῶν καλλίστων κτήσεών τῆς ἡ βυζαντινῆ αὐτοκρατορίας κατηρτίθει τὰς πλουσιωτέρας ἐπαρχίας τῆς Ἀσίας. Ἐνεκα τῆς γεωγραφικῆς θέσεως αὐτῆς ἡ Κωνσταντινούπολις συνεδέετο στενωπῶς μετὰ τῶν χωρῶν ἐκείνων. Μέγα μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς κατήγετο ἐκεῖθεν. Ἐπομένως ἡ φυλὴ, τὰ ἔθνη καὶ αὐταὶ αἱ τέχναι κατ'

ανάγκην υπέστησαν τὴν ἐξ Ἀσίας ἐπίδρασιν. Πρὸς τούτοις ἡ Κωνσταντινούπολις εὕρισκετο εἰς σχέσεις ἀδιακόπους μετὰ τῶν ἰσχυροτάτων βασιλείων τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἰδίως μετὰ τῆς Περσίας. Εἰς τὴν βυζαντινὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἰδίως αἱ ἐπιρροαὶ αὐταὶ υπῆρξαν πολὺ οὐσιώδεις.

Εἰς τὴν βυζαντινὴν ἀρχιτεκτονικὴν ὁ συνδυασμὸς τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς ἀσιατικῆς τέχνης ἀποτελεῖ φαινόμενον περιεργότατον. Εἰς τὴν συγκρότησιν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ταύτης ἡ πρώτη περίοδος υπῆρξε καθαρῶς ἑλληνική, μετ' αὐτὴν δὲ εὐθὺς ἐπῆλθεν ἡ ἀσιατικὴ ἐπίδρασις. Εἰς τὴν Συρίαν σώζονται μέχρι σήμερον πόλεις ἑλληνικαὶ σχεδὸν ἀνεπαφοί, τῶν ὁποίων υπάρχουσιν ὅλα τὰ στοιχεῖα ἐνίοτε ἀνατετραμμένα. Ἡ θέα τῶν εἰρηπῶν τούτων μεταφέρει τὸν περιηγητὴν ἐν τῷ μέσῳ πολιτισμοῦ ἐξαφανισθέντος, τοῦ ὁποίου ἀποκαλύπτει οὕτως εἰπεῖν τὰ μυστήρια. Διατρέχων τὰς ἐρήμους ἐκεῖνας ὁδοὺς, τοὺς ἐγκαταλελειμμένους περιβόλους, τὰς στοὰς ὅπου ἡ ἄμπελος περιτυλίσσει συντετριμμένας στήλας, αἰσθάνεται ἐντύπωσιν ἀνάλογον πρὸς ἐκείνην ὑπὸ τῆς ὁποίας καταλαμβάνεται εἰς τὴν Πομπηίαν. Ἐπὶ ἐκτάσεως τριάκοντα ἕως τεσσαράκοντα λευγῶν ἀνηγέρθησαν περὶ τὰς ἑκατὸν ἑλληνικὰς πόλεις. Ἐντὸς τῶν καλῶς διατηρουμένων εἰρηπῶν αὐτῶν κατοικοῦσι σήμερον χιλιάδες τινὲς Δρουσῶν καὶ Χριστιανῶν ὀρθοδόξων. Ἡ ἑλληνικὴ αὐτὴ ἀποικία, ἣτις ὠνομάζετο Ἀύρανιτις εἰς τὴν ἀρχαιότητα καὶ Χαουραὶ σήμερον, καθιδρύθη καὶ ἀνεπτύχθη ἐπὶ τῶν Σελευκιδῶν, ἔζησεν ἐπὶ ἑννέα περίπου αἰῶνας καὶ ἐξηφανίσθη κατὰ τὸν ἕβδομον αἰῶνα ὑπὸ τῆς μωαμεθανικῆς κατακτῆσεως. Τὰ εἰρηπία ταῦτα δεικνύουσι καταφανῶς τὸν βαθμιαῖον μετασχηματισμὸν τῶν ἑλληνικῶν οἰκοδομῶν εἰς χριστιανικοὺς ναοὺς. Παρουσιάζουσιν οὕτω ἐν ὅλῳ μνημείων τῆς ἀρχικῆς καὶ μᾶλλον ἀγνώστου τῆς χριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς περιόδου, τῆς ἐκτεινομένης ἀπὸ τοῦ τετάρτου μέχρι τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος. Ἀλλὰ κατὰ τὴν αὐτὴν χρονικὴν περιόδον αἱ ἑλληνικαὶ ἀρχιτεκτονικαὶ μορφαὶ συνδυάζονται παρὰ τοῖς βυζαντινοῖς μετὰ μορφῶν ἀρχαιοτέρων, αἱ ὁποῖαι πολλοὺς αἰῶνας πρότερον ἦσαν εἰς χρῆσιν εἰς τὰ ἀρχαῖα οἰκοδομήματα τῆς Νινευὶ καὶ τῆς Βαβυλῶνος.

Οἱ ἑνδοξοὶ ἀρχιτέκτονες Ἰσίδωρος καὶ Ἀνθέμιος, οἱ κτίσαντες τὸν περιώνυμον ναὸν τῆς Ἁγίας Σοφίας, κτήγοντο ἐκ τῶν ἀσιατικῶν ἐκείνων ἐπαρχιῶν, ὅπου ἡ ἀρχιτεκτονικὴ κατὰ τὸν τέταρτον καὶ κατὰ τὸν πέμπτον αἰῶνα ἀνεπτύχθη μετὰ μεγαλειτέρας πρωτοτυπίας. Ὁ ναὸς οὗτος υπῆρξεν ὁ κατ' ἐξοχὴν τύπος τῆς βυζαντινῆς τέχνης, τὸσον ὑπὸ τὴν ἐποψιν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ὅσον καὶ ὑπὸ τὴν τῆς διακοσμήσεως καὶ τῆς ἀγιογραφίας. Σπανίως δ' ἀπαντᾶται εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς τέχνης ἐν ὅλῳ τῶν τόσον ἐπιβλητικῶν καὶ τόσον ἁρμονικῶν, ὅποσον παρέστησεν

ὁ ναὸς ἐκεῖνος, τὸν ὁποῖον δικαίως ἐθεώρησεν ὁ Ἰουστινιανὸς ὡς τὸ μέγιστον τῆς μεγαλοπράγμονος αὐτοῦ βασιλείας κατόρθωμα.

Ἄλλ' ἐὰν ἡ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτελέσθη ἐκ τοῦ ἑναρμονίου συνδυασμοῦ ἑλληνικῶν καὶ ἀσιατικῶν στοιχείων, ἐὰν ἡ διακόσμησις καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὰ ποικίλα σχήματα καὶ τὰ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦπτον φυσικὰ ἢ φαντασιώδη φυτὰ καὶ ζῶα ἔχει ἐπίσης τὴν ἀρχὴν τῆς εἰς συνδυασμοὺς ἑλληνικῶν καὶ ἀσιατικῶν τύπων, ὅμως ἡ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ προέκυψεν ἀνεκαθεν μόνον ἐκ τοῦ συνδυασμοῦ τῆς ἑλληνικῆς εἰκονογραφίας μετὰ τῶν χριστιανικῶν ἐμπνεύσεων. Ὅπως ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν βυζαντινῶν, οὕτω καὶ ἡ ζωγραφικὴ αὐτῶν δὲν υπῆρξε μόνον ἐκκλησιαστικὴ ἀλλὰ καὶ κοσμικὴ· ἀλλ' εἰδικώτερον ἔχομεν ὑπ' ὄψιν τὴν ἀγιογραφίαν, τῆς ὁποίας ἡ παράδοσις περιεσώθη μέχρις ἡμῶν. Ἡ ἀγιογραφία τῶν πρώτων αἰῶνων ἀποδεικνύει, ὅτι οἱ χριστιανοὶ ζωγράφοι ἐσύστησαν καὶ ἠκολούθησαν πιστῶς οὐσιώδεις τινὰς ἀρχάς, αἱ ὁποῖαι εἶχον ὁδηγήσει τὴν πορείαν τῆς ἑλληνικῆς τέχνης. Ὅπως οἱ προκατόχοι αὐτῶν τῆς καλῆς ἑλληνικῆς ἐποχῆς, οὕτω καὶ οἱ χριστιανοὶ ζωγράφοι ἐπέζητησαν τὸ μεγαλεῖον καὶ τὴν ἁρμονίαν εἰς τὴν διάταξιν τῶν συνθέσεων, τὴν μεγαλοπρέπειαν τῶν στάσεων, τὴν κομψότητα τῶν πτυχῶν. Τὰς καλλιτεχνικὰς ταύτας ἀρχὰς συνεδύασαν μετὰ τῶν χριστιανικῶν ἐμπνεύσεων, καὶ ἐκ τῶν στοιχείων τούτων ἐσχηματίσθη ἡ βυζαντινὴ ἀγιογραφία. Ἡ ἐμμονὴ εἰς ὀλίγους ὠρισμένους καὶ καθολικοὺς τύπους εἶνε κοινὸν χαρακτηριστικὸν τῆς τέχνης ὅλων τῶν θρησκείων. Ἡ εὐσέβεια τῶν πολλῶν ἀποδίδει ἔννοιαν ἰσρὰν εἰς τὰς μορφὰς ταύτας καὶ θεωρεῖ ἱεροσυλίαν τὴν ἐλευθέραν δημιουργίαν νέων τύπων. Ἡ βυζαντινὴ ἀγιογραφία ἔλαβεν οὕτως ἀνεκαθεν τὴν σφραγίδα τῆς ἱερότητος οὕτως εἰπεῖν. Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ἔμεινεν ἀμετάβλητος, ἀλλ' ὅτι ἐξεδηλώθη πάντοτε κατὰ γενικὸς τινὰς κανόνας, τοὺς ὁποίους δυνάμεθα νὰ ὀρίσωμεν ὡς τὸν συνδυασμὸν τῆς κλασικῆς καλαισθησίας μετὰ τῆς χριστιανικῆς ἐμπνεύσεως. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην οἱ βυζαντινοὶ υπῆρξαν μεγάλοι διδάσκαλοι. Ὁμολογουμένως δὲ παρήγαγον τὸν τελειότατον τύπον τῆς ἀγιογραφίας.

Ἀνακεφαλαιούντες τὰ ἀνωτέρω λέγομεν, ὅτι τὰ γενικὰ ἐξαγόμενα ἐκ τῆς μελέτης τῆς βυζαντινῆς τέχνης εἶνε τὰ ἑξῆς.

Ἡ βυζαντινὴ τέχνη εἶνε πρωτότυπος. Ἐὰν δὲν ἐδημιουργήθη οὔτε ἀνεπτύχθη ἐξ ὀλοκλήρου ἀφ' ἑαυτῆς, ἐπέτυχεν νὰ προσοικειωθῇ ὅ,τι ὄφειλεν εἰς ἄλλους λαοὺς καὶ εἰς ἄλλας ἐποχάς, καὶ νὰ προσθέσῃ χαρακτήρας ἰδίους. Συγκροτηθεῖσα κατὰ τὸν ἕκτον αἰῶνα διὰ τῆς συνενώσεως στοιχείων ἑλληνικῶν, ἀσιατικῶν καὶ χριστιανικῶν, ἐξεδηλώθη εὐθὺς λαμ-

πρῶς εἰς ἔργα, εἰς τὰ ὅποια ὁ πλοῦτος τῆς διακοσμῆσεως καὶ ἡ καλὸν τῆς εἰκονογραφίας εἶνε εἰς ἄρμονίαν πρὸς τὰς νέας μορφὰς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἡ ἱστορία τῆς βυζαντινῆς τέχνης παρουσιάζει τὰς περιόδους τῆς διαμορφώσεως ἀπὸ τοῦ τετάρτου μέχρι τοῦ ἔκτου αἰῶνος, τῆς ἀκμῆς ἀπὸ τοῦ ἔκτου μέχρι τοῦ ἑνδεκάτου αἰῶνος, καὶ τῆς παρακμῆς ἀπὸ τοῦ ἑνδεκάτου αἰῶνος μέχρι σήμερον. Ἡ βυζαντινὴ τέχνη λοιπὸν δὲν ἐγνώρισε διαρκῶς ὁμοίωμορον τύπον, ὅπως νομίζουσιν οἱ τὰ κατ' αὐτὴν ἀγνοοῦντες. Ἐπὶ πολλοὺς δὲ αἰῶνας ἡ τέχνη αὕτη ἰδίως διὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἠκτινοβόλησεν ἐφ' ὄλου τοῦ μεσαιῶνος.

Καὶ ὅμως, καίτοι εἴμεθα καθ' ὅλα οἱ ἄμεσοι ἀπόγονοι καὶ κληρονόμοι τῶν βυζαντινῶν, πρὸ δεκάδων τινῶν ἐτῶν ἀκόμη αὐτὸ καὶ μόνον τὸ ὄνομα τοῦ βυζαντινοῦ, εἴτε περὶ τέχνης εἴτε περὶ πολιτικῆς ἐπρόκειτο, προεκάλει ἰδέας δυσμενεῖς. Ἐκτοτε χάρις εἰς ἐμβριθεῖς μελέτας ξένων καὶ ἡμεδαπῶν λογίων, ἡ παροῦσα ἡμῶν γενεὰ εἰξεύρει ὅτι τοὺς προγόνους αὐτῆς δὲν πρέπει ν' ἀναζητῆ εἰς τὴν ἐξαφανισθεῖσαν φαντασμαγορίαν τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος, ἀλλ' εἰς τὸ χριστιανικὸν ἑλληνικὸν ἔθνος τοῦ μεσαιῶνος, ὅτι τὸ βυζαντινὸν κράτος ὑπῆρξεν ἐν τῶν μεγίστων, τῶν διαρκεστέρων, καὶ τῶν σπουδαιοτάτων τοῦ κόσμου πολιτικῶν κατασκευασμάτων, καὶ ὅτι εἰς τὸ Κράτος ἐκεῖνο ὀφείλονται ἡ ἀναχαίτισις τῆς ἐπὶ τὴν Εὐρώπην ἀσιατικῆς ἐπιδρομῆς καὶ ἡ ἀναγέννησις τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Μένουσιν ὅμως ἀκόμη μεταξὺ ἡμῶν ἐρριζωμένα τινὲς παραλήψεις, ἰδίως καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὴν βυζαντινὴν τέχνην, τὰς ὁποίας θέλει διασκεδάσει τὸ φῶς τῆς ἐπιστήμης. Καὶ εἰς τοῦτο βεβαίως θὰ συντελέσῃ καὶ ἡ ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Α. Μ. τῆς Εὐεργετικῆς τῆς ἡμῶν Βασιλίσσης διατελοῦσα χριστιανικὴ ἀρχαιολογικὴ εἰταιρεία.

Γ. Τυπάλδος Κοζάκης.

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 1892

Ἐπανελήφθησαν αἱ ἐργασίαι τοῦ Συλλόγου, συνεκροτήθη δὲ ἡ τακτικὴ συνεδρία τοῦ μηνός.

ὑπεβλήθη τῷ Συλλόγῳ ἔγγραφον τοῦ ὑπουργείου τῶν Ἑσωτερικῶν δι' οὗ προσκαλεῖται οὗτος, ἵνα μεριμνήσῃ περὶ τῆς ἀσκουμένης σωματεμπορίας εἰς τοὺς ἐκ τῶν ἐπαρχιῶν των πρὸς ἀναζήτησιν ἐργασίας εἰς Ἀθήνας ἐρχομένους ἀπόρους παῖδας. Ἀνηγγέθη ὅτι κατὰ τὸ θέρος ἡ ἐφορεία τοῦ Συλλόγου καὶ ἡ κοσμητεία τῆς Σχολῆς ἔχουσιν ἤδη προβῆ εἰς ἐνεργείας περὶ τούτου καὶ ἤλθον εἰς συνεννοήσεις μετὰ τῶν βουλευτῶν καὶ δημάρχων Μεγαλοπόλεως. Ὁ Σύλλογος ἐπιδρακίμαζον τὰ μέχρι τοῦδε γενόμενα διαθήματα, ἀνέθηκε τὴν περαιτέρω φροντίδα πρὸς συντελεσὶν τοῦ ἔργου εἰς τὴν ἐφορείαν τοῦ Συλλόγου καὶ τὴν κοσμητείαν τῆς Σχολῆς.

Ὁ κ. Ἀριστείδης Ρούκης ὑπέβαλε πρότασιν ὅπως ὁ Σύλλογος, συνελθὼν τὴν διὰ τῆς συστάσεως Σχολῶν Ἀπόρων Παίδων ἐγκαινοσθεῖσαν εὐγενῆ ἀρχὴν τῆς πρωτοβουλίας εἰς κοινωφελῆ ἔργα, πρωτοστατήσῃ εἰς τὴν ἀναδάσωσιν τῆς Ἑλλάδος. Πρὸς τὸν σκοπὸν δὲ τοῦτον ἐπρότεινε ὅπως ὁ Σύλλογος ἀπευθύνῃ ἐκκλησίαν πρὸς τοὺς συμπολίτας ἡμῶν καὶ διενεργήσῃ κοινούς ἐτησίους ἐράνους, ὅπως ἐκ τοῦ σχηματισθησομένου ποσοῦ προβῆ τὸ πρῶτον εἰς τὴν τμηματικὴν ἀναδάσωσιν τῶν περὶ τὰς Ἀθήνας λόφων, εἶτα δὲ ὀργανώσῃ καὶ τὴν κατ' ἐπαρχίας σύστασιν ὁμοίων ἐπιτροπῶν ἐξ ἀντεπιστελλόντων ἐκεῖθεν μελῶν αὐτοῦ πρὸς πραγμάτων τοῦ ἰδίου κατὰ τόπους σκοποῦ.

Ἡ πρότασις τοῦ κ. Ρούκη ἐγένετο ἀποδεκτὴ ὑπὸ τοῦ Συλλόγου, ἐξελέγη δ' ἐπιτροπὴ ἀποτελουμένη ἐκ τῶν κκ. Ἐμ. Δραγούμη, Ν. Χλωροῦ, Θ. Χελδράιχ, Σ. Μηλιαράκη καὶ Α. Ρούκη μελῶν τοῦ Συλλόγου, ὅπως συνελθοῦσα σκεφθῆ καὶ ἀποφασίσῃ περὶ τοῦ τρόπου καθ' ὃν δύναται νὰ πραγματοποιηθῆ ἡ πρότασις.

Ἀπεβίωσαν κατὰ τὸ θέρος ἐκ τῶν μελῶν τοῦ Συλλόγου ὁ Ἰωάννης Βιρβιτζιώτης ἐπίτιμον ἐν Κερκύρα, Ἀναστάσιος Βυζάντιος, Μιχαὴλ Ἀβέρωφ καὶ Ἀλέξανδρος Τράιμπερ πάρεδρα τοιαῦτα.

Ἦρξαντο τὰ μαθήματα τῆς Σχολῆς τῶν ἀπόρων παιδῶν Ἀθηνῶν τὸ προσωπικὸν τῶν διδασκάλων ἔμεινε τὸ αὐτὸ οἶον καὶ κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος.

ΙΟΥΔΑΪΣΜΟΣ καὶ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ καὶ τὰ ἐν Ζακύνθῳ συμβάντα κατὰ τὴν Μεγάλην Παρασκευῆν, ὑπὸ Φ. KAPPEP. Ἐν Ζακύνθῳ, 1892.

Ὁ ἐκ διαφόρων γλαφυρῶν δημοσιευμάτων γνωστὸς λόγιος κ. Φ. Καρρέρ, νῦν νομάρχης Κεφαλληνίας, ἀφορμὴν λαβὼν ἐκ τῶν ἐν Κερκύρα καὶ Ζακύνθῳ λυπηρῶν σκηνῶν, τῶν συμβασῶν κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ἕνεκα τῆς κατὰ τῶν Ἑβραίων ἐξεγέρσεως, συνέγραψε τὸ ἀνωτέρω ὑπὸ πᾶσαν ἐποψίν ἀξιόλογον βιβλίον. Ἀναφέρων ἐπὶ τροχάδην τὰς περιπετείας τοῦ ἰουδαϊκοῦ ἔθνους ἀπὸ τῶν ἀπωτάτων ἱστορικῶν χρόνων, καὶ τὰς σχέσεις τοῦ ἰουδαϊσμοῦ μετὰ τοῦ χριστιανισμοῦ, ἐξετάζει κατόπιν τὸ ζήτημα τοῦ ἀντισημιτισμοῦ καὶ περιγράφει τὰς ἐπικρατούσας περὶ Ἑβραίων προλήψεις καὶ τὰ δεινοπαθήματα, ἅτινα ἕνεκα αὐτῶν ὑπέστησαν ἐν Ζακύνθῳ κατὰ τοὺς παρελθόντας χρόνους. Εἶτα ἀφηγεῖται ἐν ἐκτάσει τὰ ἐν τῇ νήσῳ ταύτῃ συμβάντα πέρυσι, ἐκθέτων καὶ χαρακτηρίζων τὰ γεγονότα ἐν πάσῃ ἀκρίβειᾳ καὶ ἀμεροληψίᾳ. Τὸ ἀξιανάγνωστον τοῦτο πόνημα εὐρηταὶ παρ' ἅπασι ταῖς ἐνταῦθα ἡφμερίσι καὶ τιμᾶται δρ. 3.50.

Ἐν τῇ διατριβῇ τοῦ κ. Εἰρηναίου Ἀσωπίου, μὴ ἐπιθεωρήσαντος τὰ δοκίμια ἕνεκα ἀσθενείας, παρεσέφρησαν τὰ ἐξῆς λάθη:

Σελ. 11 στίχ. 6: ἀνέγραφον ὕπατον ἀντὶ τὸν ὕπατον. Σελ. 12 στίχ. 5: ἐκρέοντες ἀντὶ ἐκ ρέοντος. Σελ. 12 στίχ. 6: Ταῦτα πάντοτε ἀντὶ πάντα. Σελ. 13 στίχ. 15: ὅτι ἐφ' ὄλην ἀντὶ ὅτε. Σελ. 15 στίχ. 2: δυσκολώτερον ἔργον ἀντὶ τοῦ ἔργου. Σελ. 15 στίχ. 14: τῶν dolce ἀντὶ τοῦ. Σελ. 16 στίχ. 6: νέφελα ἀντὶ νεφέλια. Σελ. 16 στίχ. 10-21: τῶν παραινετικῶν—δωρεᾶν ὅμως τούτων—ἕως τοῦ Ἑλληνοσ τούτου ἀντὶ τοῦ παραινετικοῦ τούτου—τοῦ Ἑλληνοσ ναύτου. Σελ. 16 στίχ. 25: εὐχαριστήσεώς του ἀντὶ εὐχαριστήσεως. Σελ. 17 στίχ. 2: θυλάκια τοῦ ἔσω ἀντὶ τοῦ ρέου. Σελ. 17 στίχ. 6: τῶν ὤμων τὰ ἀγγελικὰ πτερύγια ἀντὶ τῶν ἀγγέλων τὰς πτέρυγας. Σελ. 17 στίχ. 7: εἰς κήπους ἀντὶ κόσμους.